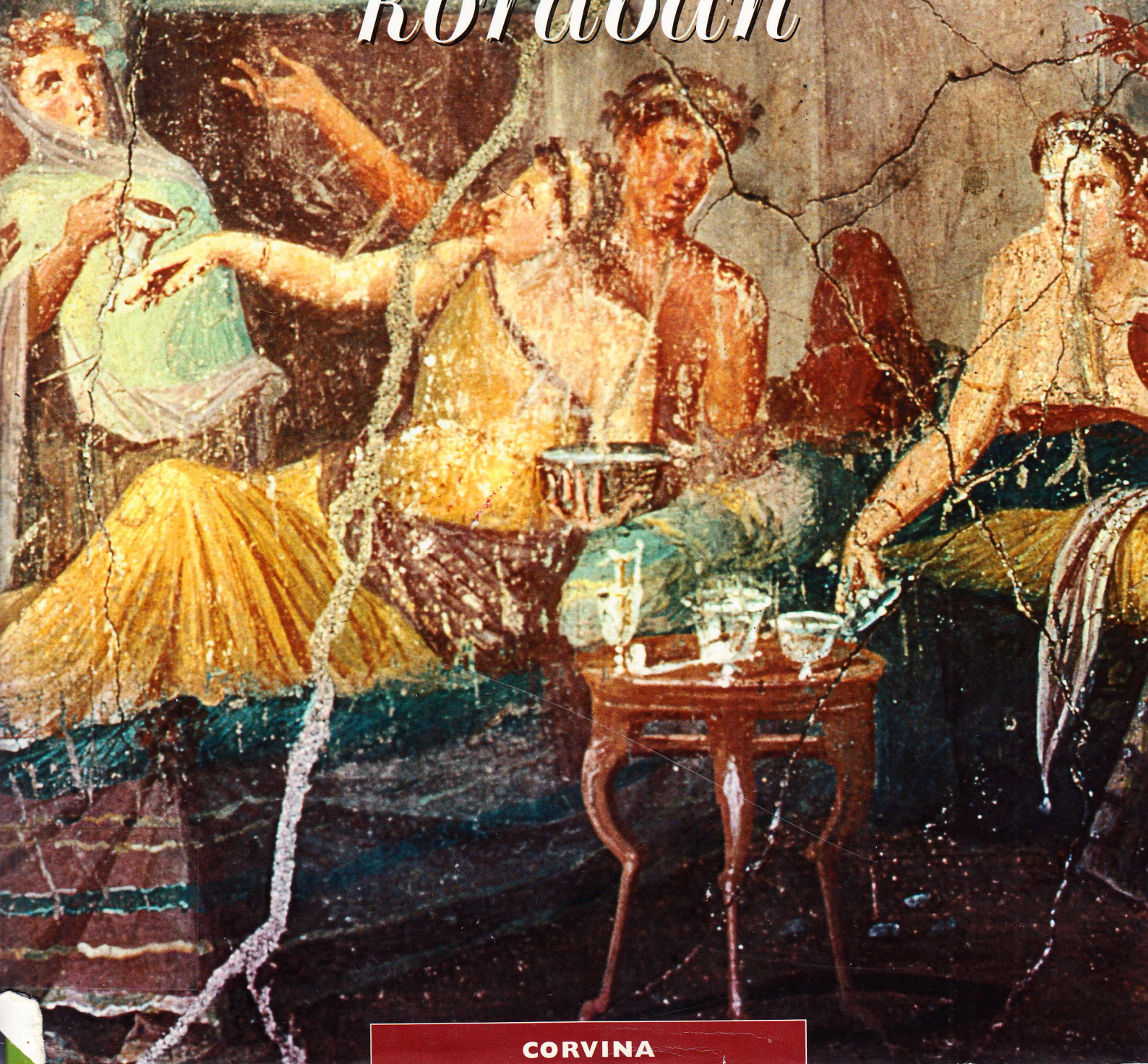

MINDENNAPI TÖRTÉNELEM

Hétköznapi élet a római császárok korában

CORVINA

*Hétköznapi élet
a római császárok
korában*

MINDENNAPI TÖRTÉNELEM

CATHERINE SALLES

*Hétköznapi élet
a római császárok
korában*

CORVINA

A francia sorozat szerkesztője

FRANÇOIS TRASSARD

A mű eredeti címe

LA VIE DES ROMAINS AU TEMPS DES CÉSARS

A francia kiadás tervezője

HENRI-FRANÇOIS SERRES COUSINÉ

Fordította

ACZÉL FERENC

© Larousse, Paris, 2004

Hungarian translation © Aczél Ferenc, 2008

A borítón: Lakoma. Pompeji freskó, I. század

A hátsó borítón: Traianus érme, II. század

Borító- és kötéstervező: Barabás Ferenc

Ouvrage publié avec le concours du Ministère Français chargé de la Culture – Centre National du Livre
A könyv megjelenését a Francia Köztársaság Kulturális Minisztériumának Nemzeti Könyvközpontja támogatta

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben,
sem egészben nem másolható, sem elektronikus, sem mechanikai eljárással,
ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy
adatbankban való felhasználást is!

Kiadja a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

1086 Budapest, Dankó utca 4–8.

E-mail: corvina@lira.hu

www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója

Felelős szerkesztő: Falus János

Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 5766 0

Tördelés: Typografika Kft., Békéscsaba

Nyomtatás és kötés: Dürer Nyomda Kft., Gyula

Felelős vezető: Kovács János

Előszó

AKr. e. I. század végén a római köztársaság császársággá alakult, egyetlen nagy hatalmú uralkodóval az élén. A császár fokozatosan minden jogkört magához ragadott, és jól szervezett hivatalnoki rendszerre támaszkodva irányította az akkor ismert egész világot. A Római Birodalom térképének megrajzolásához valamennyi császár hozzájárult.

Az elsők, a Iulius–Claudius-dinasztia tagjai (Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Nero) alakították ki a még nem tökéletesen meghatározott új rend körvonalait, átvéve a senatustól és a köztársasági közintézményektől a hatalmat. Az I. század végén uralkodó Flaviusok (Vespasianus, Titus és Domitianus) szilárdították meg és modernizálták a császári rezsimet, elsősorban politikai programjuk révén, amely nemcsak Rómát és Itáliát foglalta magában, hanem valamennyi provinciára kiterjedt. A II. században, a „római békének” köszönhetően, aranykor köszöntött az Antoninusok (Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius és Commodus) vezette birodalomra. A Severus-ház (Septimius Severus, Caracalla, Elagabalus és Alexander Severus) uralkodása alatt viszont egyre erőteljesebben előbukkantak azok a válságjelenségek, amelyek végül a III. században a római világ felbomlásához vezettek.

A Római Birodalom története ugyanakkor a sikeres asszimilálódás története is: Kis-Ázsiától a mai Portugáliáig, Nagy-Britanniától Afrikáig a provinciákon élő emberek fokozatosan magukévá tették a Rómából kisugárzó életmód kellemes és hasznos hozadékát, és a rómaiak is készségesen átvették a leigázott népektől tanult újdonságokat. Ezért van az, hogy a társadalom – Rómától a legtávolabban lévő tartományokig – egyfajta közös olvasztótégelyként működött, amelyben egymásra hatottak a különféle helyekről származó benyomások. Ezért jellemzi az egész birodalom lakóit egyfajta habzsoló életszeretet, egy addig teljesen ismeretlen életvitel. A rómaiak tehát megváltoztatták az emberek egész gondolkodásmódját, viselkedését, és hatásuk életünk számos területén egészen máig tart.

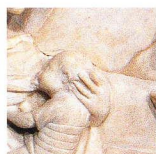
Catherine Salles

TARTALOM

ELŐSZÓ 5

CSALÁD ÉS ERKÖLCÖS 8

A patriarchális család 10

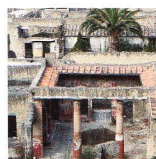
A házasság 14

A gyermek 16

A nevelés 20

A szerelem 22

LAKÓHELY ÉS KÉNYELEM 26

A ház 28

Az élet terei 32

A kényelem 34

Róma 38

Emlékművek 42

RUHA ÉS TEST 44

A ruházat 46

Kelmekészítés 50

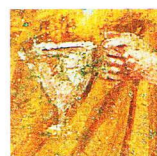
Hajviseletek 52

A szépség 54

A test karbantartása 56

Gyógyítás 58

ÉTEL ÉS ASZTAL 62

Gabonafélék 64

Zöldségek és gyümölcsök 66

Húsok 68

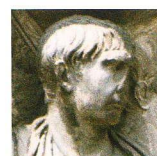
A tenger ajándékai 70

Italok 72

Konyha és konyhafelszerelés 74

Étkezés 76

TÁRSADALOM ÉS KÖZÉLET 78

Társadalmi hierarchia 80

Rabszolgák 84

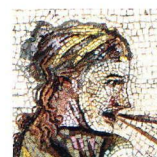
A császár 86

Az állam szolgálatában 88

Pénzügyek 90

Igazságszolgáltatás 92

KULTÚRA ÉS SZÓRAKOZÁS 96

A beszéd és az írás 98

Képek 102

Zene, ének, tánc 104

Játékok és testedzés 106

A színház 108

Kocsiversenyek 110

Gladiátorok 112

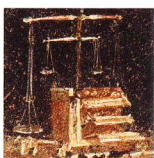

VALLÁS ÉS HIT 114

- Istenek és istennők* 116
- Szertartások* 118
- Keleti vallások* 122
- Judaizmus és kereszténység* 124
- Babonák* 126
- A halál* 128

MUNKA ÉS KERESKEDELEM 130

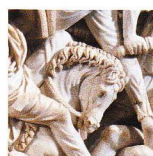
- Az idő* 132
- A munka* 134
- A föld* 136
- Kézművesek* 138
- Bányák és kőfejtők* 142
- Kereskedelem* 144
- A pénz* 146

AZ ORSZÁG ÉS A HELYVÁLTOZTATÁS 148

- A Birodalom* 150
- A provinciák* 152
- A természet* 154
- Hajózás* 156
- Szárazföldi közlekedés* 158
- Úton* 160

HADSEREG ÉS HÁBORÚ 164

- A legiók* 166
- A hódítások ellenőrzése* 170
- A katonák* 172
- A felszerelés* 176
- A táborban* 178
- Csaták* 180
- A tengerészet* 182
- A győzelem* 184

FÜGGELÉK

- Bibliográfia* 186
- Filmográfia* 186
- Térkép* 187
- Időrendi összefoglaló* 188
- Tárgymutató* 191
- A képek forrása* 192

MCCORNELLIO

CSALÁD ÉS ERKÖLCS

*106 körül az ifjabb Plinius így írta le,
milyennek találja hitvesét, Calpurniát:*

„... munkáim olvasgatja és tanulmányozza. (...)

*S valahányszor felolvasást tartok, ugyancsak ott ül
a közelemben egy függöny mögött, s feszült figyelemmel
fogadja az elismerő megjegyzéseket. Verseimet énekli,
lantkíséretet rögtönöz hozzájuk.”*

(Maróti Egon fordítása)

*A kis római úgy
kényezteti az apja és
az anyja, mint valami
királyt*

*M. Cornelius Status
szarkofágja, II. század*

A PATRIARCHÁLIS CSALÁD

A római társadalom alapja a család. Vezetője a teljhatalmú pater familias, de az asszonyoknak is nagy a befolyásuk a család életére.

A genstől a familiáig

Kezdetben a római társadalom olyan nemzetségekre (*gentes*) oszlott, amelyek tagjai egy közös őstől származtatták magukat. Minden *gens*nek saját neve volt (*gentilis*), ezt használta a nemzetség valamennyi tagja. E rendszer szigorú hagyományokra épült, és megvolt a sajátos kultusza. A gentilice-rendszer az arisztokrácia körében maradt fenn legtovább, majd fokozatosan ott is átadta helyét a kisebb társadalmi sejtnek, a *familiának*, vagyis a családnak. A *familiába* beletartoztak mindazok, akik egy fedél alatt éltek, vagyis az apa, az anya, a gyerekek, a rabszolgák, sőt még a háziállatok is. A családi hagyományok és a házi istenek tisztelete nemzedékről nemzedékre terjedt tovább, ezért is volt elengedhetetlen, hogy a családban gyermekek szülessenek, vagyis legyen kinek átadni a szent családi örökséget. És hogy semmiképpen se szakadjon meg a lánc, azok a házaspárok, amelyeknek nem született gyermekük, az örökbefogadás eszközéhez folyamodhattak. Gyakran megtörtént ez Rómában, ahol nemcsak gyerekeket fogadtak örökbe, hanem felnőtt férfiakat is. Az örökbe adandó gyermeket természetes apja nagykorúsította, majd egy fiktív szerződéssel „eladta” az örökbe fogadni akaró apának, aki tehát „megvásárolta” őt. Ettől a pillanattól fogva az örökbe fogadottnak megszűnt minden kapcsolata természetes családjával. Felvette új apja nevét, és ezáltal örökölhette az új család vagyonát.

A pater familias

A *pater familias*nak abszolút hatalma volt a család valamennyi tagja fölött. A latin jogrend szerint kezében tartotta (*manus*) a felesége, a gyermekei és szolgálói sorsát. E dominancia alól csak úgy menekülhetett meg például a rabszolga, ha felszabadították, a gyerek pedig, ha egy másik család örökbe fogadta. Elméletileg a *pater familias* élet és halál ura volt mindenki felett, aki vele egy fedél alatt élt, de a császárok korában az effajta előjog már fokozatosan csökkent. Ugyanakkor a család összetétele sokban függött a *pater familias* jóakaratótól: joga volt ugyanis sorsára hagyni vagy megölni újszülött gyermekét, örökbe fogadni bárkit, a feleséget kitagadni, rabszolgáját eladni vagy gyermekeit megfosztani az örökségtől. Ő rendelkezik a családi vagyonnal, s ha jó családapa, akkor vigyáz, hogy az ne herdálódjék el, hanem inkább gyarapodjék. A *pater familias* a házi istenek kultuszának papja, az ősök tiszteletének letéteményese, aki örködik a hagyományok továbbélése felett is. Hatalma egészen haláláig fennmarad, még akkor is, ha több nemzedék él együtt a házban – valamennyien engedelmisséggel tartoznak hát neki. Az évszázadok során azonban a szigorú szabályok sokat változtak, enyhültek. És bár továbbra is tisztelet övezte az apát, tartottak is tőle, neki is figyelembe kellett vennie a családtagok nézeteit, elképzeléseit, sőt, meg kellett hajolnia a felesége szeszélyei előtt.

Ez a rabszolga italt szolgál fel az ünnepi lakomán, a római háztartások e fontos eseményén. A ház valamennyi szolgája engedelmisséggel tartozott a pater familiásnak, neki pedig ugyanúgy kellett gondoskodnia róluk, mint a család többi tagjáról

Dombormű, II–III. század

A mézsárosné magas támlájú székben ül, és kis könyvébe ételrecepteket ír, valamint följegyzi a bolt forgalmát. A római feleségek aktívan részt vettek férjük szakmai munkájában, és megfelelő tudást szereztek, hogy segíthessék tevékenységüket a boltban vagy a műhelyben
Mészárszéket ábrázoló római dombormű részlete

Matronák

Az I. század kezdetén a *matrona*, vagyis a római polgárok felesége irigylésre méltó függetlenséggel rendelkezett. Pedig Rómában az asszonyokat alacsonyabb rendűeknek tartották a férfiaknál: a női nemet *imbecillitas mentis*nek („szellemileg gyengének”) és *infirmiitas sexus*nak („gyenge fizikumúnak”) minősítették. Nem is rendelkeztek politikai és polgárjogokkal. Az ősi hagyományt követve – amely azokra az időkre nyúlik vissza, amikor a mítosz szerint Romulus és társai elrabolták a szabin nőket – az asszonyokat mentesítették mindenfajta házimunkától, és tevékenységük csupán a szövésre-fonásra, illetve a gyermeknevelésre korlátozódott. A férj elzavarhatta a feleségét a háztól; az *I foras, mulier* kifejezés („Asszony, kifelé!”) ékesen bizonyítja ezt. A feleség mégsem rendelődött a férje „keze alá”. Szimbolikusan inkább az apja vagy egy általa kiválasztott gyám felügyelete alá tartozott. Nem zárták a *gynaeceumba*, vagyis a nők lakosztályába, hanem szabadon járhatott-kelhetett, és a nyilvános helyeket is látogathatta. Otthon ő irányíthatta a háztartás pénzügyeit, személyesen ellenőrizhette gyermekei nevelését, még a fiukét is, és kifejthette véleményét, amikor a fia vagy a lánya házasodni készült. Hozományának és örökségének tulajdonosa maradt, gyakran maga intézte és gyarapította tulajdonát, és ő határozott örökösei személye felől. Néhány feleség nagyhírű üzletasszonnyá vált, aki spekulációkba bonyolódva növelte vagyonát, sőt maga irányította a család vállalkozását is. A kézművesek vagy boltosok felesége gyakran tevékenykedett férje műhelyében vagy üzletében. A Kr. e. I. századtól fogva a nő válást is kezdeményezhetett, és jogában állt új férjet választania magának. Néhányan vissza is éltek e lehetőséggel. Seneca, a filozófus arról panaszkodott, hogy a nők azért válnak el, hogy újra házasodhassanak, és azért házasodnak, hogy elválhassanak, majd hozzátette: egyes *matronák* nem a hivatalban lévő *consulok* szerint számolják az időt, hanem az éppen esedékes férjük neve alapján. A válás tehát természetes jelenséggé vált a rómaiak között. A sírkőre azonban, ha egy nőnek csupán egy férje volt, továbbra is rávésték az *univira* („egyférjű”) jelzót. A római *matrona* tehát független volt, műveltséget szerezhetett, ugyanúgy élvezhette az életet, ahogy a férfiak, sőt még hasonló foglalkozást is választhatott magának, mint az „erősebb nem”. Egyszóval a többi antik társadalom asszonyaival összehasonlítva különleges szerepet töltött be.

Emancipált nők

A keresztény korszak kezdetén a római *matrona* már nem függött teljes mértékben a férjétől. A győztes hódító háborúk következtében annyi rabszolga került a házakhoz, hogy már nem kellett neki felügyelnie a háztartási teendőket. Hozományának köszönhetően gazdaságilag is függetlenné válhatott, így maga választhatta meg teendőit. Sőt, sok *matrona* már a hagyományos társadalmi funkció, a gyerekek világrahozatala ellen is berzenkedni kezdett. Súlyos válságba is került Rómában a népszaporulat kérdése: egyre több nő utasította ugyanis el, hogy vállalja a szüléssel és az anyasággal járó kockázatokat. A *matrona* lelkiismereti szabadsággal is rendelkezett: a nők hagyományos védőszentjei – Iuno, Pudicitas vagy Bona Dea – mellett a római asszonyok szívesen fordultak idegen vallások istenségei felé. Sokan látogatták például az egyiptomi származású isten, Ízisz, a termékenység istenének szentélyeit. Többségükben nők tértek át a zsidó, majd a keresztény hitre. Az effajta női emancipáció egyedülnek számított az antik társadalmakban, és maguk a római férfiak sem nézték azt jó szemmel. Szerintük ugyanis a feleségnek az a dolga, hogy otthon szőjön-fonjon, és lássa el a háztartást. A nők rossz jellemének, különleges követeléseinek, költekezésének felhánytorgatása állandó témájává vált a beszélgetéseknek. Az idősebb Cato szerint minden nép a rómaiaknak engedelmeskedik, a rómaiak pedig a feleségüknek.

Ennek az idős házaspárnak a portréja arról tanúskodik, milyen szoros szálakkal kötődött össze Rómában a férj és feleség sorsa
Dombormű, II–III. század

Veszélyben a család?

A császárkor kezdetére a nő emancipáció, az erkölcsök változásai és a gyermekáldás fokozódó csökkenése veszélybe sodorta a társadalom alapsejtjének, a családnak az intézményét. E felbomlási folyamatot látva Augustus császár elhatározta, hogy megkísérli az ősi tradíciókat jogaiba visszahelyezni. Meg akarta győzni a rómaiakat arról, milyen előnyökkel jár, ha nagy létszámú a család, ezért kiváltságokban részesítette azokat, akiknek három gyermekük született: az apa felmentést kapott bizonyos közmunkák alól, az anyát pedig „emancipálták”. Ezzel az intézkedéssel azonban nem mehetett túl sokra, amit az is bizonyít, hogy ezután kötelezővé akarta tenni a házasságot, és büntetni akarta a makacs agglegényeket és hajadonokat. Az ösztönzést hamarosan erőszak követte: Augustus törvényt hozatott, amely szerint a megcsalt férj köteles volt feljelenteni a bíróságon hűtlen feleségét. S ha ezt nem tette meg, maga is üldözésnek tette ki magát: megvádolhatták „üzletszerű kéjelgés elősegítésével”. A házasságtörő asszonyra pedig súlyos büntetés várt: életfogytig egy távoli szigetre száműzték, és elkobozták a vagyonát.

A nevelés fontosságáról

A szülők sok időt töltenek gyermekeik társaságában. Az anyának nagy a tekintélye: a fiúgyerek még felcseperedett korában is megtárgyalja vele élete fontos eseményeit, még azokat is, amelyek elméletileg nem tartoznak az anya kompetenciájába. Az apa gondosan figyeli a csecsemő fejlődését, jelen van a szoptatásnál, és szívesen játszik a kicsinyével. Amikor a kisfiú eléri hétéves korát, gyakran magával viszi hivatalos teendői intézésekor, hadd ismerkedjék meg a gyerek a civil élettel. A kislányok ugyanakkor tevékenyen részt vesznek a házi munkában. A családok nagy figyelmet szentelnek a gyermekek nevelésére. Gondosan ügyelnek a fiatalok ártatlanságának megőrzésére, hiszen nem mindegy, milyen felnőttek válnak belőlük. A szülők nem tűrik például, hogy a szolgák csúnyán beszéljenek előttük. A családi életben – csakúgy, mint a társadalomban – bizonyos szabályokat kötelező betartani, és tiszteletben kell tartani mások érzékenységét is. Nem illik például nyilvánosan ásítani vagy tüsszenteni. A gyerekeknek meg kell tanulniuk mérsékelt hangon beszélni, ugyanis illetlen dolog a hangos szó, a zajos nevetés. A jól nevelt gyerek úgy szólítja meg az apját, hogy *dominus*, vagyis „uram”, bár gyakrabban hangzik el a kedveskedőbb, kicsinyítő változat, a *tata* („apa”), a *mamma* („anya”) vagy a *pappus* („nagyapa”).

Gyermekek és idősek, férfiak és nők a magánéletben kölcsönös jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek, ezek adják a család összetartó erejét
Gavius Rufus házának falfestménye, Pompeji, I. század

A zajos háznép

A családi élet legfőbb közösségi helyisége az *atrium*, a ház bejáratát követő nagy terem. Az egyik sarkában áll a házi oltár, amely előtt a család valamennyi tagja mindennap megjelenik, hogy lerója tiszteletét az ősök előtt, illetve hogy megemlékezzenek egy-egy születésnapról vagy esküvőről. Itt fogadja naponta a *pater familias* a barátait és üzletfeleit is. Január 1. hagyományosan az újév ünnepe, ekkor cukrozott gyümölcscsel és pénzermékkal – a kedvesség és a gazdagság jelképeivel – ajándékozzák meg egymást. A család együtt ünnepli meg minden tagjának a születésnapját: ekkor virá-

gokkal díszítik fel a házat, és mindenki ajándékot ad az ünnepeltnek. A házban állandóan nagy a sürgés-forgás. Az anya ellenőrzi a rabszolgák munkáját, és utasításokkal látja el a felügyelőnőt.

A gyerekek össze-vissza rohangálnak, a házaspár gyerekei a rabszolgák csemetéivel együtt viháncolnak. A háziállatok is a család fontos részei: az óriás szelindek a ház bejárata előtt csakúgy, mint a kicsinyek kedvencei, a kölyökkutyák, no meg a legnagyobb „főnök”, a kalickában éneklő, onnét rikácsoló, idomított madár.

A HÁZASSÁG

A családot megalapozó aktust, a házasságot nagy ünnepséggel tartották meg Rómában, így bizonyítva, milyen fontos elkötelezettséget vállaltak kölcsönösen a házasfelek.

Az eljegyzés

A rómaiak házasságának alapja a két házastárs közös akaratán nyugszik. A császárok korában a házasság lényegében már *sine manu*, azaz nem a férj „keze alatt” történt; a fiatalasszony már nem függött teljes mértékben a férjétől, hanem megőrizhette gazdasági függetlenségét. Számos indok figyelembevételével egyezett bele a két család a házasságba: ügyeltek a vagyoni állapotokra, a hírnévre vagy a karrierlehetőségekre. A jó férjnek négy kritériuma volt: bátornak, szépnek és okosnak kellett lennie, és ápolnia kellett a családi szellemet. A jó feleségnek egyesítenie kellett magában a szépséget, az anyai ösztönt, a gazdagságot és a jó erkölcsöket. A fiatalasszony az apja által adományozott hozományt vitte a házasságba. A család már nagyon fiatal korban dönthetett a lány férjhezmeneteléről: tizenkét évesen már hivatalosan megállapodhattak a jövődöbelijével, sőt, egyes sírfeliratok arról tanúskodnak, hogy léteztek tízéves menyasszonyok is! A fiú apja javasasszonyt is igénybe vehetett annak megállapítására, hogy majdani menyje képes lesz-e unokákkal megajándékozni őt. Az esküvőt meg kellett előznie az eljegyzésnek, amikor a vőlegény a két család összegyűlt tagjai előtt ünnepélyesen bejelentette, hogy feleségül kívánja venni menyasszonyát. Ezután őt is megkérdezték, akar-e férjhez menni a vőlegényéhez, s már hallgatása is beleegyezést jelentett. Ezt követően az ifjak jeggyűrűt húztak egymás bal kezének gyűrűsujjára. Úgy tartották ugyanis, hogy onnét egy roppant vékony idegszál húzódik fel egyenesen a szívbe. Az eljegyzés több családban évekkel megelőzte a tényleges esküvőt. De az ünnepélyes fogadalom kötelezővé tette a házasságot. Aki megpróbált kibújni e kötelezettség alól, azt a törvény büntette.

Catullus: Menyegzői dal

„Ó, nagy Urania gyermeke te!
Szent Helikon magasán lakozó
isteni lény, ki a zsenge szűzet
férfit karja közé vezeted,
szállj le Hymen, Hymenaeus!...”

(Dsida Jenő fordítása)

Az esküvői szertartáson az ifjú házások tanúk jelenlétében megszorítják egymás jobb kezét, így nyilvánítják ki összetartozásukat közös családi életük minden tétében

Márványoltár domborműve

A menyasszonyt ünneplőbe öltöztetik

A házasság a magánélet aktusa, amelyhez semmiféle hivatalos esemény nem társul. Az esküvő napját azonban gondos mérlegelés után jelölik ki, hiszen az év bizonyos időszakát – mint például a halotti kultusszal kapcsolatos napokat – szerencsétlen periódusnak tartották. Az ünnepség előestéjén a menyasszonyt barátnői és nőrokonai átöltöztetik. Leveszik róla gyermekkori ruháit, és egyetlen darabból készített, fehér vászonból varrt *tunicát* adnak rá, amelyet övvel fognak össze. Az övet bonyolult csomóra kötik, amelyet majd a nászéjszakán kell a férjnek kibogoznia. Az egyik asszony vasfésűvel hat fonatra osztja a fiatal nő haját. Az esküvő reggelén nagy sárgás-vörös fátyolt (*flammeumot*) tűznek a fejére; ebből ered a „fátyollal bekötötték a fejét” kifejezés a „férjhez megy” helyett. A ceremónia első része, a két család jelenlétében, a menyasszony házában zajlik le, ekkor búcsúzik el a lány szeretteitől. Tejet és bort áldoz házi védőszentjeinek, és a családi oltár elé rakja a babáit. Ezután az udvarhölgynek választott egyik nőrokon, a *pronuba* összefonja a két házasulandó jobb kezét. Ez a bizonyos *dextrarum iunctio*, az esküvői szertartás legfőbb aktusa; nem véletlen, hogy annyi festményen és dombozművön örökítették meg a jelenetet. Az ifjú pár ezután az istenekhez fohászkodik, békét, megértést és termékenységet kérve tőlük. Majd kezdődhet a dús lakoma, amelyen a vendégsereg jókat eszik-iszik egész éjszaka.

A szerelmi kapcsolat fontos szerepet játszik a házastársak között. A feleség elvárja, hogy férje partnerének tekintse, tisztelje, és kíváncsiaknak tartsa őt
Piazza Armerina-i (Sziília) mozaik, III–IV. század

Színlelt leányszöktetés

A mikor az éjszaka közeledtét jelezve az Esthajnalcsillag feltűnik az égbolton, akkor kezdődik a házassági szertartás második része. Ekkor következik be a menyasszony befogadása új családjába. A hagyomány szerint a lánynak könnyes szemmel az anyja karjai közé kell menekülnie, a fiúnak pedig onnét kell őt kiszakítania és elszöktetnie. Vidám kísérettel vonulnak ezután végig a város utcáin, majd megérkeznek az új otthon elé. A fiatal rokonok fáklyafényben sikamlós tartalmú nótákat énekelnek, és a vőlegényt csúfolják – állítólag ezzel óvják meg az ifjú párt a szemmel veréstől. A vőlegény háza előtt a menet megáll, az újdonsült feleség pedig olajjal keni meg a bejárati ajtó oldalát, és megszentelt szalagokkal feldíszíti. A kíséret két férfitagja ezután karjánál fogva felkapja, és átemeli őt a küszöb felett, nehogy megbotojlék benne, ami rossz előjelnek számítana. A férj benn a házban várja asszonyát, majd „vízzel és tűzzel” köszönti. Ezt a feleség a hagyomány szerint a következő szavakkal viszonzja: *Ubi tu Gaius, ibi ego Gaia*, ami lényegében azt jelenti: „Ahol te leszel a ház ura és a család feje, ott leszek én a ház asszonya és a család édesanyja.” Majd három pénzérmét ajándékozik: az elsőt a férjének, a másodikat a házi isteneknek, a harmadikat pedig a környék védőszentjeinek. S ezzel elérkezett az ideje annak, hogy a *pronuba* az ifjú párt a nászszobába vezesse... Az első ölelésekre sötétben kerül sor, hiszen tekintettel kell lenni a női szemérmességre.

A GYERMEK

Bár sok nő tart az anyaságtól, a „római matrona”, ahogyan neve is bizonyítja, büszke hivatására, arra, hogy gyermekeket képes világra hozni. Az újszülött, miután az apja befogadta a családba, a figyelem középpontjába kerül, a család pedig mindent elkövet azért, hogy a csecsemőből gyerek, majd ifjú emberke cseperedjék.

Szülni vagy nem szülni?

A jó római asszonynak az a feladata, hogy gyerekekkel ajándékozza meg az urát. A szokások változása következtében azonban sok elegáns fiatal nő úgy gondolja, hogy nem vállalja a terhesség és a szülés kockázatait. Féltik szép hasuk simaságát, kebleik gyönyörű formáját. Hiszen a terhesség sok kellemetlenséggel jár – hányingerrel, különböző ételek „megkívánásával”, súlygyarapodással –, nem beszélve a szülés valószínű veszélyeiről, hiszen előfordul, hogy az anya belehal a szülésbe, ami igencsak erős visszatartó erő a római nők szemében. Ezért is folyamodnak sokan fogamzásgátláshoz: növényi kivonatokat szednek be, „pesszáriumot”, vagyis különféle szerekkel átítatott tamponokat helyeznek fel magukba stb. E módszerek azonban nem igazán biztonságosak, s amikor a nem várt terhesség jelei megmutatkoznak, néhányan abortuszhoz folyamodnak. Különféle magzatelhajtó drogokat isznak, vagy valamilyen hegyes eszközzel próbálják a magzatot távozásra bírni, ami roppant veszélyes; sok nő hal meg a vérzés vagy fertőzés következtében. Mindez azonban oda vezet, hogy kevés gyerek születik Rómában, családonként mindössze két-három csecsemő. S amikor az asszony vállalja a terhességét, akkor is többféle veszélynek van kitéve, például álderhességnek. A teljes kilenc hónap alatt ügyelnie kell az étrendjére, kerülnie kell a komolyabb erőfeszítéseket, izgalmakat, és nem is masszírozhatja magát. Hogy elnyerje az istenek jóindulatát, derekára és lábára amuletteket köt, és így próbálja elhessegetni magától az ártó szellemeket.

A szülés

Amikor megindulnak a fájások, a jövődőbeli anyát a bába és segítői egy külön szobába kísérik. Hozzák magukkal a „szülőszéket”, egy magas támlájú fotelt, amelynek ülőrészen – a baba érkezésének várható helyén – széles hasadék van. A vajúdó asszonyt kétoldalt egy-egy nő fogja át, nehogy lecsússzék a székből, lába előtt pedig egy alacsony ülőkén a bába foglal helyet, és várja azt a pillanatot, amikor be kell avatkoznia. A fájdalmak enyhítése érdekében a bába a szülő nő hasát masszírozza, és langyos olajjal átítatott kendővel borogatja. Miután a baba kibújt a mama hasából, a bába ellenőrzi, életképes-e, nincs-e valamilyen fogyatéka, majd elvágja a köldökszínort. Amennyiben a szülés komplikációk nélkül zajlott le, az új anyukát az ágyához kísérik, hadd pihenje ki magát, a csecsemőt pedig megmosdatják és bepólyázzák. Bonyodalmakkor vagy ikerszüléskor orvost is hívnak, aki, ha kell, elvégzi a szükséges sebészeti beavatkozást.

Az első napok

A csecsemő megszületése után a babát apja elé fektetik a földre. Ha az apa felemeli, a gesztus azt jelenti, hogy a kicsit gyermekének fogadta. Ha azonban otthagyja a földön, akkor a gyerekre halál vár, legjobb esetben „kiteszik” az utcára, hátha magához veszi egy gyermektelen házaspár vagy egy rab-szolga-kereskedő, aki felneveli, hogy azután eladhassa. E bár-bár szokásnak sok oka lehet: először is új, éhes szájat jelent a baba, és nem minden család képes gondoskodni róla. Azután felébredhet a férfinak a gyanú, hátha nem tőle származik az új jövevény... De azáltal, hogy az apa magához emelte a csecse-mőt, ezáltal kinyilvánította, hogy a gyerek tagjává vált a csa-ládnak. Valójában ez „második születésnek” számít. E boldog napot, a *dies natalis* azután minden évben megünneplik. A gyermekszülés általában örömet jelent, ilyenkor a házat vi-rágfűzérrel díszítik fel, a házi oltáron pedig tömjént égetnek. Még a szülés napján egy csillagjós elkészíti az újszülött ho-

Amikor csökkenni kezd a szoptatós anya teje, mesterséges tejjel kell kiegészíteni a táplálékot. Ekkor használják a cumisüveget. Ez lehet egyszerű égetett agyagedény, amelynek tetejére vászoncsíkot tekernek, ez helyettesíti az anya mellbimbóját. De jobb helyeken színes üvegből készül a cumisüveg, ráadásul ügyes kiöntővel. Kék cumisüveg Vichyből, I-II. század

roszkópját, biztosítandó a boldog jövőt: gazdagságot, hatalmat, szerelmet. De ez a nap a kétségek hetének is kezdete, hiszen ekkor támadnak leginkább a csecsemőre a rontó szelle-mek. Hogy ne juthassanak be a házba, egyes családok őrt állítanak a kapuba: három férfit, felfegyverkezve seprűvel, fejszével és furkósbottal. A kislá-nyok megszületését követő nyolcadik nap (a fiúknál a kilencedik) a megtisztu-lás ideje. Ekkor az anya és a szüléskor jelenlévő valamennyi asszony a házi oltár elé viszi a csecsemőt. A csa-ládtagok jókívánságokkal halmoz-zák el, majd a nagymama vagy egy nagynéni énekkel köszönti fel a babát. Ekkor akasztják a nyakába azt a kis szalagot, amelyen aransze-lence függ, benne különféle amulet-tekkal. E megkülönböztető jelet viseli minden római polgár gyermeke – fiú, lány egyaránt – egészen felnőttkoráig. Ekkor kap nevet is az újszülött. Igazi ke-resztnévre – mint Caius, Lucius, Marcus, Pub-lius vagy Titus – csak a fiúk számíthatnak. Ezt viszont általában családi hagyomány határozza meg, ráadásul az elsőszülött fiút biztosan ugyanazzal a névvel jelölik meg, mint amelyiket az apja visel. A lányok viszont nem kapnak saját keresztnévet: azt a nevet kell vi-selniük, amely az apa családjában meghonosodott. Ezért lesz azután annyi Iulia, Calpurnia vagy Tullia. A névadás után az apa beírta gyermekét a hivatalos anyakönyvbe...

A szüléshez készülődő nő erősen belekapaszkodik a szülészék karfájába, hogy minél könnyebben kicsúszhasson a baba. Az asszonyt egy szolgálólány tartja, hogy le ne essen. Előtte a bába ül, és éppen megragadja az újszülött fejét. Mögötte a jövődöbéli nagymama biztatja a menyét. Elefántcsont faragás Cumae-ből, II. század

A szoptatós anya vagy dajka

Nem minden római anya vállalja gyermekének szoptatását. Ilyenkor általában megvásárolnak egy jól megtermett, lehetőleg jó erkölcsű rabszolganőt, akinek van már két-három gyermeke, és őrá bízák az újszülött táplálását. A latin szerzők gyakran ostorozzák is a *matronákat*, hogy mások kezébe adják azt, aki a legdrágább kellene lennie számukra. A dajkákat pedig azért szidalmazták, mert gyakran koszosak, részegesek, nem beszélnek a latint, és a piciket szörnyű zsargonra tanítják, no meg rémtörténetekkel, boszorkányokkal ijesztgetik őket. A valóság viszont az, hogy gyakran a dajka játssza a csecsemő számára az igazi anya szerepét, közöttük mély-séges érzelmi kapcsolat alakul ki, amely a gyermek felnőtté válása után is megmarad.

Élete első néhány hónapjában kevés mozgási szabadsága van az újszülöttnak: szorosan bepólyálva tartják, nehogy a teste elformátlanodjék

Fogadalmi szobrocska, II. század

Ez a négykerekű terrakotta lovasjáték bizonyára egy kis római gyerek tulajdona volt: ezt huzigálva tanult meg járni

Az első időszak

Az újszülöttet születése után alaposan bepólyálták, nehogy elformátlanodjon a teste. Azután fokozatosan kiszabadították béklyójából; először a karját, majd a lábát. A dada naponta egyszer meleg vízben megfürdette, majd megmasszírozta a gyereket, hogy megfelelő formában növekedjék a kis test. Alakította a fejet, hogy tökéletesen kerek legyen, egyenesítette a kezet és a lábat, tágitotta a fiúk fitymáját. A lányoknál a mellet összenyomta, a csípőt viszont szélesebbre tárta, hogy később minél nagyobbra növekedjék a medence, és ezáltal könnyebb legyen a gyerekszülés. A csecsemőt egy és három év között választották el, s attól fogva különféle levesekkel és folyadékba mártott, majd a dajka által péppé rágott kenyérral táplálták. De továbbra is gondosan ügyeltek a baba testi fejlődésére, vigyáztak, nehogy elhízzék, mivel a kövérséget fogyatékoságnak tartották, amely rombolja a testet, és apátiához és aluszékonysághoz vezet. Az erősen vallásos római társadalomban külön istenségek őrködtek a gyermekkor különböző fázisain: Cunina vigyázott a bölcsőben fekvő csecsemőre, Rumina felelt, hogy rendesen tudjon szopni a baba, Statulinus pedig arról gondoskodott, hogy a kisgyerek egyenesen tartsa magát.

Játékok

A kis rómaid már megszületése pillanatában játékokkal ajándékozták meg. Bölcsőjébe *crepundiákat* (csörgőket) helyeztek; ha a kicsi hozzájuk ért, különböző hangokat hallattak. Miután megtanult járni, kis négykerekű agyag- vagy fájátékot, főleg állatfigurákat kapott; ezeket a gyerek maga után húzhatta. Gazdagabb családok olyan kocsikat vásároltak, amelyek elé kutyát vagy kecskét fogattak, és így kocsikázhatott a gyerek fel-le, az egész házban. Azután, ahogy növekedett a kis fickó, úgy változtak játékszerei: faragott botot vehetett a lába közé, amely képzeletében paripává változott, karikázhatott, bűgőcsigákat forgathatott, kockázhatott, golyókkal gurigázhatott. A golyókat dióval is helyettesíthette. És persze sokat labdázhatott. A labdákat szőrrel, tollal vagy homokkal töltötték meg. A kislányok is részt vehettek fiútestvéreik játékában. De sok babájuk is volt, amelyek segítségével későbbi anyai teendőiket tanulgatták. A legtöbb baba rongyból készült, esetleg festett viaszból, de az igazán szépeket fából, csontból vagy elefántcsontból faragták. A lányok különböző ruhákba öltöztethették babáikat, és miniatűr edényekben főzhettek nekik ebédet.

A gyerekek – akár szabadok, akár rabszolgák csemétéi voltak – együtt játszottak a házban. Különböző ügyességi és „szerencse-” játékokban mérhették össze tudásukat

Márványszarkofág részlete, II. század

A férfitoga felvétele

Az ifjú római életében az egyik legnagyobb esemény, amikor leveti magáról „gyermekruháit”, és felölti első „férfitogáját”. Ekkor lép be igazán a felnőttek világába, és ettől az időponttól kezdve számít római polgárnak. E fontos napon nagy ünnepséget tartanak, amelyen részt vesz az egész család. A fiatalember, miután betöltötte tizenhatodik életévét, a családi isteneknek felajánlja aranytalizmánját és gyermekruháit. Gyakran hozzáteszi dióit, bűgőcsigáit, falovát is, bizonyítva, hogy vége a gyermekkornak, a gyermeki szórakozásoknak. Majd felölti fehér vászonból szőtt első férfitogáját, hogy azután az összegyűlt családtagok előtt így mutasson be áldozatot a családi oltárnál. A férfitoga felöltéséhez nyilvános esemény is társul. Az

ifjú *togatus* rokonai és közeli barátai kíséretében végigjárja a várost, elzarándokol egészen a Capitoliumig, ahol áldozatot mutat be Iuppiter, Iuventas („Ifjúság”), avagy Liber Pater tiszteletére.

Régi hagyomány szerint a legtöbb római fiatal Liberalia napján, vagyis március 17-én ölti magára első férfitogáját. A római nép úgy tartja, hogy a férfitoga felvétele elsősorban családi ünnep, mégis számos világi esemény kapcsolódik ehhez a naphoz. Például az „örömszülők” fogadást rendeznek barátaik részére, ahol boldogságuk és büszkeségük kifejezésekként ajándékokat vagy pénzt osztanak szét a meghívottak között. A lányok számára a gyermekkor az esküvőjükkel fejeződik be.

A NEVELÉS

Az elemi iskolában a kis rómaiakat megtanítták írni, olvasni és számolni. Ezután főleg irodalmi tanulmányokat folytathat: először a nyelvtanítótól, majd a rétorától.

Iskolaévek

A fiúk és lányok hétéves korukban kénytelenek elhagyni békés világukat, hogy megkezdjék tanulmányaikat az elemi iskolában. Sokáig az anya és az apa tanította gyermekeiket írni-olvasni, a császárkori Rómában, különösen a tehetősebb családoknál pedig házitanítók okították a csemetéket. A gyerekek többsége viszont mégis inkább a *magister* iskoláját látogatta. Minden reggel elkísérte őket házi nevelőjük, legtöbbször egy rabszolga, akinek az volt a feladata, hogy vigyázzon a fiúkra-lányokra, és segítsen nekik a leckék elkészítésében: A gyermek reggel ébredés után ledobta magáról a hálóinget, felvette a *tunicáját*, és megkötötte az övét. Benedvesítette a haját, és megfésülködött. Sálát tekert a nyaka köré, és magára borította a vállkendőt. A házitanító és a dajka kíséretében elhagyta a szobáját és köszöntötte apját és anyját. Mindkettőjüknek köszönt, és megcsókolta őket. Ezután fogta az írószereit és írótabláját, és odaadta a rabszolgának. Most már indulhatott az iskolába, mögötte a házitanítóval. Az elemi iskola írni, olvasni és számolni tanította meg a gyerekeket.

A tanulók sokat gyakorolták a betűk, szótagok írását, és vékony íróttal vészték fel azokat viaszborítású táblácskájukra. A *magister* szigorú rendet tartott: a lusta vagy rendetlen nebulók gyorsan megismerkedhettek a nádpálcával. Az iskolából hazatérve a gyerekek a házitanító segítségével ismételtették az aznap tanultakat. Szemléltető eszközként fából vagy elefántcsontból faragott betűk álltak a rendelkezésükre.

Miután az ifjú római elérte a kamaszkort, togájába öltözve gyakran elkísérte ügyeit intéző apját. Így ismerkedett meg a város életével és a hivatali világgal
Szarkofág Aciliából

A grammaticus

Tizenegy éves korban az ifjú római elhagyja az elemi iskolát. A kevésbé tehetségesek és tehetősek számára elérkezik az idő, hogy belépjenek a munka világába: a kiskamasz legtöbbször a szülei mesterségét űzve szakmát kezd tanulni. De sokan folytatják tanulmányaikat, mégpedig a *grammaticus*nál. A „nyelvtanító” általában egy, a szülők által fizetett felszabadított rabszolga, és az a feladata, hogy megtanítsa neveltjét a latin és a görög nyelv helyes használatára. Főleg irodalmi szövegek magyarázatával foglalkozik, azokon mutatja be a különböző nyelvtani finomságokat, miközben történelmi, mitológiai, földrajzi és egyéb tudományos kommentárokat fűz hozzájuk. Nagyszerű szerzőkkel ismerkednek meg eközben a tanítványok, területük legkiválóbbjaival: Vergiliusszal, a költővel, Terentiusszal, a drámaíróval, Ciceróval, a szónokkal és Sallustiusszal, a történetíróval. Vagyis erre a „négyes fogatra” épül az iskolai program. A nyelvtanítók órái igencsak elméleti foglalkozások, és nem igazán támaszkodhatnak a megélt valóságra. Fő céljuk nem is más, mint a tanulók helyes nyelvhasználatának kialakítása. E tanítási rendbe nem fér bele a sporttal és a különféle művészeti ágakkal való foglalkozás: a fiúk ezekkel a *gymnasium*okban vagy a fürdőkben ismerkedhetnek meg, amikor elkísérik oda a felnőtteket.

Az iskolamester megkezdte a tanítást. A tanulók már kinyitották könyvüket. Egy nebuló késve érkezett az órára, és most szégyenkezve kér bocsánatot
Dombormű

A rétor tanításai

Az oktatás harmadik fokozata, amelyet főleg az előkelő családok gyermekei vehettek igénybe, a „rétoriskola” volt. A legtöbbször görög származású rétorok a szónoklás művészetére okították tanítványaikat. Megismertették velük a különböző stílusokat, megtanították őket, hogyan kell felépíteni egy beszédet, érvelni és felhasználni a jog eszközeit. A hallgatóknak kétféle gyakorlatot kellett elsajátítaniuk: először a *controversiát* (vitázó jellegű beszédformát), vagyis az érvelést pro és kontra, majd a *suasoriát* (tanácsadó beszédformát), egy disszertációféleség összeállítását, amelyben a tanuló igyekszik meggyőzni valamilyen (gyakran történelmi) személyiséget arról, milyen döntést kell hoznia. Segédeszközként a hallgatók felhasználhattak különböző példatárakat, mint például a híres filozófus apjának, Seneca rétornak a beszédgyűjteményét. A tanárok kiválasztott példái persze szándékosan valóságosak voltak, fantáziaszülemények, néha pedig sikamlós történetek. A retorikai tanulmányokat bármennyire elméletinek és a valóságtól idegennek is tartották, elsajátításuk bizonyos társadalmi megbecsültséget eredménye-

Suetonius a grammatikai oktatás céljáról

„Régente a szónoklást is a grammatikusok oktatták, sokuknak forog is közkézen mindkét tudományára vonatkozó tanulmánya. Úgy vélem, ebből a szokásból ered, hogy e tudományágak ugyan elváltak később egymástól, mégis híven megtartották a szónoklat-előkészítő gyakorlatokat, sőt néhány újabbat maguk is összeállítottak (mint a kérdésfeltevés, rábeszélés, jellemfestés és hasonlóak), hogy a fiatalok ne legyenek egészen műveletlenek és tudatlanok, amikor a szónoklattanárhoz kerülnek.”

(Boronkai Iván fordítása)

zett, ezért sok, szerény körülmények között élő szülő megpróbálta egy-egy híres rétor tanítványául szegődtetni fiacskáját. Miután, tizennyolc éves kora környékén, az ifjú római befejezte a rétoriskolát, elmehetett még egy-két évre továbbtanulni (ha bírta anyagilag) Athénba vagy Rhodoszra, valamelyik neves filozófus mellé, vagy tovább gyarapíthatta jogi ismereteit Bérütoszban (Bejrút), a jogtudományok egyik akkori fellegvárában. S ezután következhetett a profi élet: vagy politikusi, esetleg katonai pályát választott, vagy folytatta apja tevékenységét a kereskedelemben avagy valamelyik kézművesszakmában.

A SZERELEM

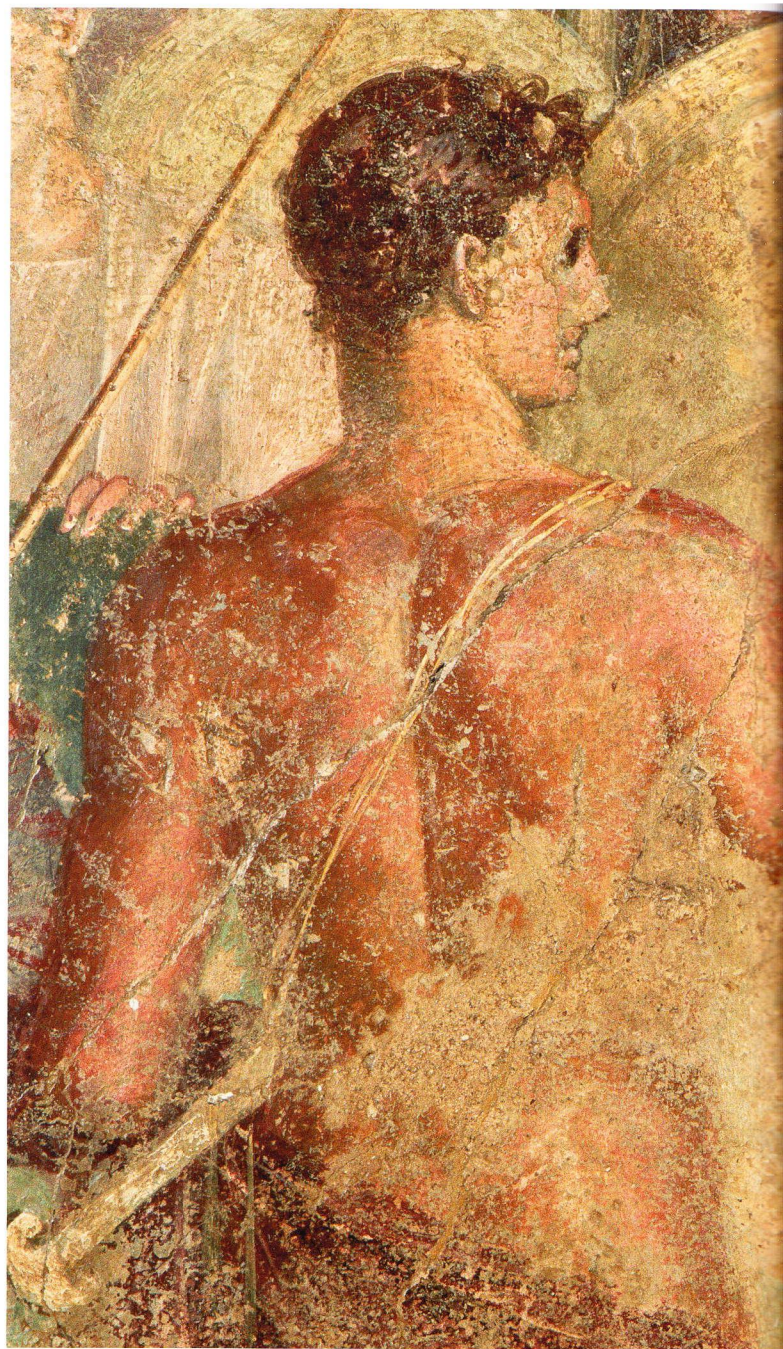
A szerelem az emberi kapcsolatok fontos része Rómában is, de itt szigorú szabályok határozzák meg az egymást szerető személyek mozgásterét.

Szerelem születik

A házasság nem annyira két ember kölcsönös vonzalmára épült. A házaspár nemi életének elsődleges célja az utódok születésének biztosítása volt. A házastársak közötti szerelem persze azért létezett; az egymás iránti tisztelet és gyengédség sok párnak az életét aranyozta be. Mi sem bizonyítja ezt ékebben, mint a sok faragott sírkő, amelyen a megözvegyült férj gyászolja társát, akivel oly nagy harmóniában élte le az életét. A nem a polgári rendhez tartozó nők könnyebben megközelíthetők voltak, mivel nem járt semmiféle büntetéssel, ha sikerült őket a férfiaknak meghódítaniuk. A császárkor kezdetére viszont a szokások megváltoztak, a nők egyre nagyobb szabadsághoz jutottak, és mindez lényegbevágóan befolyásolta a szerelmi kapcsolatokat is. A szerelem már nem korlátozódott csupán a nemi aktusra, hanem igazi szenvedéllyé alakult, annak minden örömeivel és gyötrelmével. Az Augustus császár korában élt költőkhöz hasonlóan már az egyszerű ember is szégyenkezés nélkül megvallhatta szerelmét párjának, és fordítva, az asszony is megkövetelhetette a maga örömét.

A nemi élet szabályai

Minden római férfi tisztában volt azzal, hogy szexuális tevékenységet négyféleképpen folytathat: a férfi és nő egymás iránt érzett szerelme révén, pederasztiaival, nemi kapcsolatot tarthat fenn a házában élő felnőtt vagy gyerek szolgálkával, vagy prostituáltak látogatásával. Egyik változat gyakorlását sem ítélték el, ha az illető betartott bizonyos szabályokat. De tilos volt például a vérfertőzés, és a férfi nem sérthette meg egy másik polgár lányának vagy feleségének szemérmét. Utóbbiakat társadalmi rangjuk védte, hiszen a római *matronák* nélkülözhetetlen tulajdonságának számított szüzességük. Tiszteletben kellett tartania bizonyos szokásokat is: hacsak nem akart túlságosan kicsapongónak látszódni, a római férfi nem szeretkezhetett nappal vagy kivilágított helyiségben, és a nő nem lehetett teljesen meztelen. Efféle praktikákat csak a prostituáltakkal engedhetett meg magának.

Propertius: Boldog éjszaka

Ó én boldog s ó ragyogó éj s ó velem együtt
kéjemet ünneplő, boldog a hű heverő!
„Mennyi mesélnivalónk volt, ülve a lámpavilágnál
s mennyi csatánk, amikor már kialudt az a fény!
Mert félig kinyílt tunikája elég akadály volt,
küzdött egyre, holott melle kibomladozott.
Ő maga volt, aki már nehezült szememet nyitogatta
csókjaival s kigúnyolt: »Nézd csak, a lusta hever!»
Ott játszott a karunk ölelések változatával,
ott de sokat mulatott csókom az ajkaidon!...”

(Vas István fordítása)

Szerelmespár az ágyban
(„Bordeaux-i szerelmesek”).
Lábuknál a kutyájuk hever
Terrakotta szobor

E mitológiai jelenet azt ábrázolja, hogyan rabol el egy harcos egy hadifogoly nőt. A festő viszont azt az érzést örökítette meg, amely a két szereplő között kialakult. A fogoly nő szemében fény csillan, ajkai mosolyra nyílnak, támadója kétségtelenül meghódította őt. A nő mimikája jól jellemzi a római szerelmi kapcsolatok kibontakozását. Itt ugyanis az asszony döntött: elfogadja-e, vagy visszautasítja a fiatalember közeledési kísérletét

Falfestmény a Tragikus költő házában, Pompeji, I. század

Ágyasok és fiúszeretők

Rómában a monogámia az elfogadott rend, de tudomásul vették a poligámiát is. Sok római házban élt együtt a hivatalos feleség és egy vagy több ágyas. Az ágyas lehetett tényleges vagy felszabadított rabszolga, és státusa szinte legálisnak mondható. De csak tizenkét éven felüli lehetett, és olyan csoportba kellett tartoznia, amelynek nőtagjai nem házasodhattak össze igazi római polgárral. Világra hozott gyerekeit viszont nem törvényesíthette. Előfordult, hogy a *pater familias* egy-egy ágyassal egészen élete végéig fenntartotta kapcsolatát, és ágyasain kívül még futó kalandokba is keveredhetett a házában dolgozó rabszolgánőkkel. A hivatalos feleség nem ellenezte ezeket a – szolgá-lólányokkal folytatott – viszonyokat, sőt, időnként még támogatta is. A római polgár számára az sem volt szégyellnivaló, ha vonzalmat érzett egy „édes fiúcska”, vagyis valamelyik hosszú hajú kis rabszolgája iránt (a hosszú haj „szakmai” jelnek számított). A római törvények szigorúan tiltották a szabadnak született gyermekek elleni támadást, de nagyon is megértők voltak a pederasztia szerelemmel kapcsolatosan, így például a fiatal rabszolga, a kis *puer delicatus* nyugodtan kísérget-hette a nyilvánosság előtt gazdáját. Őt a legális gyermekekhez hasonló bánásmódban részesítették egészen pubertás koráig, vagyis addig, ameddig teste meg nem változott. Ugyanakkor a rómaiak – szemben a görögökkel – elítélték a két szabad férfi közötti szerelmet.

Hűtlenség

A császárkorban a házasság törékeny kapcsolattá alakult. Messze tűnt az az idő, amikor a házasságtörésen rajtakapott feleséget a férj akár meg is ölhette. A római nő jogot formált arra, hogy hódíthas-son, sőt, néhányan nyíltan vállalták házasságon kívüli kapcsolatukat. A találkákra sok alkalom nyílt, hiszen a római nő szabadon járhatott-kelhetett, kísértethette magát csábos fiatalemberekkel a sétányokon, parkokban, színházakban. A lakomák is jó alkalmat kínáltak egy kis korrumpálódásra az asztalszomszédokkal. Ovidius híres művében, az *Ars amatoriában* (A szerelem művészete) összefoglalta, hogyan lehet fel-keltetni egy nő érdeklődését: például a cirkuszban a kényelmetlen ülésre, egy ismeretlen hölgy háta mögé csúsztatunk egy párnát, vagy lakomázás közben ujjunkat belemártjuk a borospohárba, és a borral tit-kos üzenetet írunk az asztalra. Róma városa kiváló vadászterülete lett a próbálkozóknak, akik valamennyien reménykedhettek, hogy egy-egy vállalkozó kedvű zsákmányra lelnek. S az asszonyok is ismertek jó néhány csábító módszert. Szépségüket sok mesterkedéssel megsok-szorozták, megtanultak szépen társalogni, harmonikusan mosolyogni. „Menjen a lány, láttassa magát a tömegben, a nép közt, oly sok férfi között tán akad egy neki is.” (Bede Anna fordítása.)

A lakomák kiváló alkalmat jelentettek arra, hogy férfiak és nők összeismerkedjenek, és meghódítsák egymást
Pompeji freskó, I. század

Senki sem tiltotta, hogy ilyen, fallosz formájú serlegekbe töltsék a lakomákon a bort. I. század

Természetes szemérmertlenség

A rómaiak nem voltak prűdek. A szexualitás különböző aspektusai az ihlet kimeríthetetlen forrását jelentették irodalomban, képzőművészetben egyaránt. A férfiszemérmestestnek, a *fascinum*nak (vagy *phallus*nak) mágikus jelentőséget tulajdonítottak. A legkülönbözőbb formában és méretben ábrázolták, a legkülönbélebb anyagból gyúrták vagy faragták ki, és senki nem tartotta ezt szemérmertlenségnek. Nem volt szokatlan látvány, hogy házak, nyilvános épületek bejárata előtt kőbe vésve vagy freskó formájában oltalmazóan állt egy-egy hímvessző. A kertekben, a gyümölcsfák védelmében, elhessegetendő a rabló madarakat, gyakran helyeztek el egy-egy Priapus-alakot: apró, nem túlzott alapossággal megmunkált faszobrot, de a termékenységhosten erekcióban ágaskodó nemi szerve hatalmas volt, és miniummal vörösre mázolták. A házakon belül sok tárgyat – lámpákat, vázákat – díszítettek erotikus jelenetekkel. Ugyanílyenek voltak láthatók a falak freskóin,

a padlók mozaikjain is. A beszélt nyelvben használt erős kifejezéseket a nemiségre vonatkozó kéz- és ujjmozdulatokkal kísérték, mert úgy tartották, hogy az szerencsét hoz, és véd az ártó szellemektől. Még a vallási ceremóniákat is szexuális rítusok gazdagították. Flora ünnepén például a város prostituáltjai meztelenül vonultak végig az utcákon, egészen a Circus Maximusig – a római polgárok nagy örömeire. Ami pedig a *matroná*kat illeti, ők Mutunus Tutunus napján virágfüzérrel koszorúzták meg a kemény hímtaggal ábrázolt antik istenség szobrát.

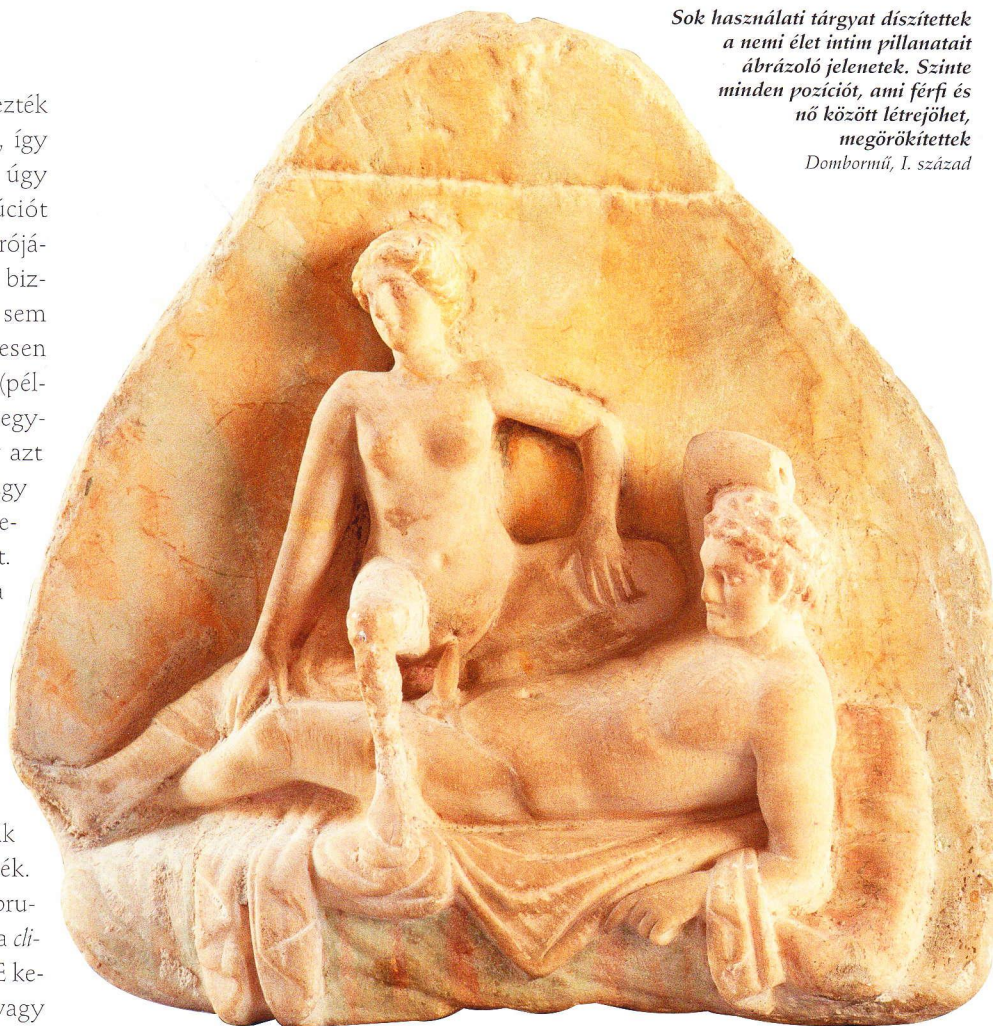

Róma örömlányai

Rómában *lupának* („nőstényfarkasnak”) nevezték a prostituáltakat. Néhány római kerület, így például a Circus Maximus környéke, csak úgy hemzsegett az örömlányoktól. A prostitúciót egyébként a polgári higiénia szükséges velejárójának tartották, amely a szabad nők nyugalmaát biztosítja, ezért tökéletesen elfogadták, és senki sem lepődött meg, amikor fiatal férfiak rendszeresen megfordultak bizonyos népszerű környékek (például a Subura-negyed) sikátoraiiban. Sokukat egyszerűen becsaltak ilyen negyedekbe – ahogy azt Petroniusnál olvashatjuk: „... odajön hozzám egy derék családanya, és megígéri nagy emberségesen, hogy megmutatja [a hazafelé vezető] utat. Aztán a legsötétebb sikátorokon át erre a helyre vezet, és pénzt dugdosva a markomba, szemérmetlen ajánlatokat tesz. A nőszemély már behajtotta rajta a pénzt a kibérelt bódéért, s a fickó már-már rám vetette kezét, és ha nem vagyok izmosabb nála, most testem bánná a gyalázatot.” (Horváth István Károly fordítása.) A prostituáltak általában rabszolgák voltak, és egy kerítő (*leno*) tulajdonát képezték. A *lenót* nemcsak a lányok gyűlölték – akikkel brutálisan bánt, és kizsákmányolta őket –, hanem a *cliensek* is, akiket viszont megpróbált kifosztani. E kerítők legtöbbje külföldről származott, vagy legalább is annak vallotta magát, így próbálta elfogadtatni megvetett mesteriségét. A prostitúció első számú áldozata a gyerekek voltak, ugyanis a *leno* úgy frissítette „árukészletét”, hogy összegyűjtötte és felnevelte az utcára kitett csecsemőket, vagy összevásárolta őket a rabszolgapiacon. A lányok egy-egy bűzös cellában félmeztelenül ültek egy magas zsámolyon, és ott fogadták vendégeiket. A nap végén azután oda kellett *lenó*juknak adni *asai*-kat, keresményüket. A lányok alultápláltak voltak és különféle betegségekben szenvedtek: testük elnyűtt, az arcuk fehérre és vörösre mázolvá, a lábuk pedig angolkóros. Ha a városba mentek, barna színű *togát* – mesteriségük jelét – kellett viselniük, hogy a tisztességes asszonyoktól meg lehessen különböztetni őket. Pedig ezek a suburai vagy Circus Maximusbeli örömlányok nem is számítottak a kaszt legaljának. A legmegvetettebb prostituáltak a piros parókások voltak, akik a városon kívüli temető sírkövei közt sétáltak, és néhány garasért árulták testüket a halotti máglyákat készítő rabszolgáknak, koldusoknak, hullarablóknak.

Sok használati tárgyat díszítettek a nemi élet intim pillanatait ábrázoló jelenetek. Szinte minden pozíciót, ami férfi és nő között létrejöhet, megörökítettek
Dombornú, I. század

Elegáns kurtizánok

A közönséges örömlányoktól messze megkülönböztetve, az elegáns kurtizánok tobzódtak a luxusban. Legtöbbjük felszabadított rabszolga volt, akik nagyjából önállóan folytatták tevékenységüket, és csupán jövedelmük bizonyos részét adták le egykori gazdáiknak. Díszes, nagy házban laktak, és sok rabszolgát tartottak. Gazdag polgárok vették őket bérbe: egy éjszakára, egy hónapra, esetleg egy teljes évre, és ilyenkor belátásuk szerint ők kereskedhettek a lányokkal. E kurtizánok legtöbbje művelt volt, értett a csábítás művészetéhez, és a gazdagok és a nemesemberek élvezték szolgáltatásaikat. Tudtak zenélni, énekelni, és kötelező díszei lettek a lakomáknak. Ráadásul szépek voltak, és ez jelentette igazi tőkájukat. El is követtek mindent, hogy minél ígézőbbek legyenek: ápolták bőrüket, és mindenféle szépségflastromot használtak: arcfestéket, parfümöt, élénk színű, extravagáns ruhákban jártak, finom anyagokból készített hímzéseket, rojtokat, bojtokat viseltek, és csillogó ékszereket aggattak magukra. Tisztában voltak ugyanis a ténnyel, hogy hírnevük csupán rövid időre szól, az évek gyorsan elrepülnek, és akkor nyugdíjba kell vonulniuk. Ezért azután igyekeztek kiforgatni vagyonukból *clienseket*, és némi tartalékot összegyűjteni, hogy később más terepre, például a kereskedelembe helyezték át tevékenységüket, esetleg ők váljanak bordélytulajdonossá vagy kerítőnővé.

LAKÓHELY ÉS KÉNYELEM

*„Apró birtoka Martialisomnak
fenn nyujtozik a Ianus-hegy gerincén
szebben a Hesperisek gyümölcsösénél
s lankán lejtve le tágas terraszokkal.
Enyhén domboruló, fennsíkos orma
sütkérez ragyogó egekbe nyúlva,
s míg felhőbe borult a völgyek öble,
nem csillog, csak e csúcs csodás tüzében.*

*Égig tornyosulón e büszke villa
fénylő csillagokig szökell sudáran.
Jól ellátni a hét halomra innen,
s végiszánthat a szem széltébe Rómán,
s Albán, Tusculumon, seregnyi dombon,
s erdős tájakon át, a városon túl,
Fidenae falain s a törpe Rubraen,
s egy pompás ligeten, Perenna Anna
kertjén, mely szüzi vérözönnek örvend.”*

(Kárpáty Csilla fordítása)

*Ilyen – legalább is Martialis,
a nagy költő szerint – egy ideális otthon
az I. század végén.*

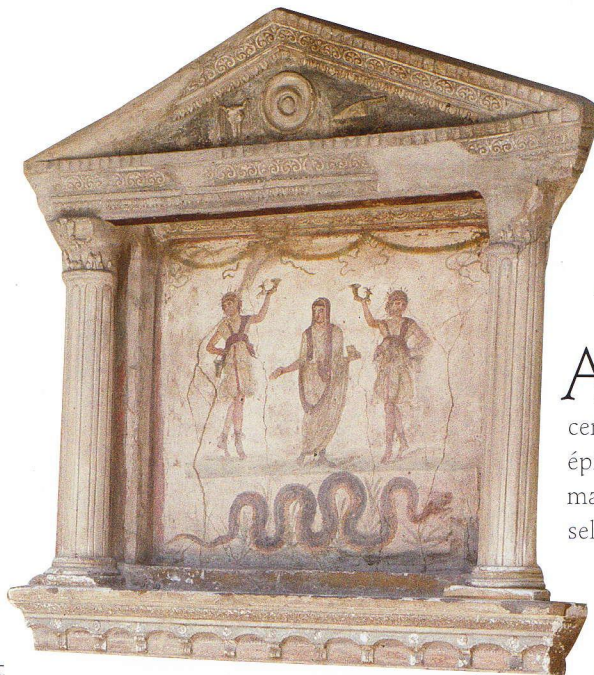

A HÁZ

Az évszázados hagyomány szerint a római magánház egy belső udvar köré épül, és onnét nyílnak a különböző helyiségek. A kevésbé tehetősek beérik valamilyen lakrészszel.

Atrium és peristylum

Rómaiban a magánház vagy *domus* általában négyszögletes alaprajzú. Zárt teret képez, mert szinte sohasem nyílik belőle ablak az utca felé. Ennek az az előnye, hogy a házban tartja a meleget, és nem engedi be a port, a zajt és a betörőt. A vastag, fából faragott, díszes kétszárnyú bejárati ajtó két oldalán üzlethelyiségek találhatók, amelyeket kereskedők bérelnek ki a háztulajdonostól. Szűk folyosón keresztül érthetjük el az *ostiariust*, a portási feladatokat ellátó rabszolgát, aki ellenőrzi a látogató személyazonosságát. A ház előtt vagy a falon gyakran harapós kutyát ábrázoló mozaik vagy freskó található *Cave canem* („Óvakodj a kutyától!”) felirattal, ami arra figyelmeztet, hogy az ajtó mögött szelindek őrzik a házat. A folyosó végén található az *atrium*. Ez a szabad égre nyíló terület a római épület nélkülözhetetlen része. Középső négyzete a *compluvium*, ahol az összegyűlt esővizet kis medencében gyűjtik. Ez az *impluvium*, amelyet magas (márvány) oszlopok és szobrok díszítenek. Az *atrium* körül végig lakóhelyiségek helyezkednek el. A végében, a bejárati ajtóval szemben nyílik a *tablinum*, egykor a háztulajdonos házaspár hálóterme, amely azonban az idők folyamán dolgozószobává alakult, ahol a család iratait, számlakönyveit őrzik. Itt intézi ügyeit a házigazda, és itt fogadja látogatóit. A Kr. e. II. századtól kezdődően – feltehetőleg görög hatásra – a hagyományos, *atrium*os római házat továbbépítették, mégpedig a *tablinum* mögött. Ez a szökőkúttal, fákkal, virágokkal ékeskedő kert és az oszlopokkal díszített bejárat mögött elterülő rész lett a *peristylum*, a család számára fenntartott terület. Itt helyezkedett el a *triclinium* (ebédlő), az *oecus* (szalon) és a többi lakószoba. A ház végében volt a konyha és a rabszolgák szálláshelye. A római *domus* tehát nagyjából két fő részre oszlott: az előlő részben mentek végbe a nyilvános és hivatalos események, a hátsó részben pedig a magánélet mindennapjai zajlottak.

Ezen a házi oltáron togában látjuk az épület tulajdonosát; az istenek táncot járnak, a kígyó pedig a család fő bölcsességét szimbolizálja
Freskó, Vettiusok háza, Pompeji, 1. század

A házi szentély

A ház belső udvara szent hely: itt zajlanak le a család kultikus ceremóniái. A templom formájú kis építmény, a *lararium* a házat ortalmazó istenek lakhelye. A gondviselő istenségeket (*Lares*) két táncoló fiatalember testesíti meg, akik rövid *tunicát* viselnek, kezükben pedig bőségszarut és *paterát* – italáldozat bemutatásakor

használt kelyhet – tartanak. A *penatesek*, vagyis a házi tűzhely istenei a család élelmére vigyáznak. Őket eredetileg nem ábrázolták emberi formában, az idők folyamán azonban a *Laresek* és a *penatesek* nagyjából összekeveredtek. Végül a *larariumon* látható nagy kígyó a *pater familias* szellemét jelképezi, afféle – a család továbbélését, folytonosságát bizonyító – termékenységszimbólum. A házi szentély sok ájtatos cselekedet színhelye. A *penatesek* tiszteletére mindennap néhány falatnyi ételmezt áldoznak itt abból, amit a háznép éppen eszik. A ház ura havonta háromszor mutat be nekik áldozatot. A *Lareseket* beavatják a család minden fontos, örömteli eseményébe: elébük viszik az újszülötteket, a serdülőket, miután magukra öltötték „férfiogájukat” elébük teszik aranytalizmánukat, a házba érkező új asszony pedig pénzt ad tiszteletükre. A *lararium* közelében helyezik el a nászágyat, a *pulvinart*, a családi élet jelképét. A házi istenek mellett a család nagy tisztelettel adózik a *manes*, az ősök szellemének is. Az elhunyt családtagokról viaszból halotti maszkot készítenek, és a falakat díszítik velük. Minél régebbi a család, annál nagyobb e galéria. A vallási naptár a *manesek* tiszteletére több ünnepet is előír.

Tibullus: *A béke dicsérete*

„Óvjatok, isteni Lárok:
hisz mikor ott szaladoztam
még a bokátok előtt, óvtatok ifjú magot.
Nem szégyen, hogy fátok öreg törzs fája:
apáim
egykori házát így lakta a lári sereg.
Míg a szegényes, régi fa-isten az egyszerű
házban
állott, szentebb volt addig az eskü szava.
Megkönyörült az a Lár, ha ki szőlőt vitt neki,
vagy ha
Búzakalász-gyűrűvel ékesítette haját,
olykor a ház hálás ura vitte elébe kalászát,
s vitte mögötte kicsiny lányka
a méz aranyát.”

(Kardos László fordítása)

A villa

Sok római lakhelye kívül esett a városon. Kezdetben a *villa* nagy kiterjedésű tanyát jelentett, amelynek környékén mezőgazdasági munkálatokat folytattak. De, miután a rómaiak életében egyre fontosabb szerephez jutottak az élvezetek, olyan házakat kezdtek építtetni, amelyek kényelmet és kiváló körülményeket biztosítottak számukra. Azután ezt az épületet is *villának* nevezték. Néhányukat Róma közvetlen határában húzták fel, így tulajdonosuk nap mint nap innét járhatott be a városba dolgozni. A leggazdagabbak Itália kivételezett tájain építették fel *villájukat*: a Nápolyi-öbölben, Toscana dombvidékén vagy az északi tavak partján. Tervezéskor az építésszek a *domus* hagyományos elrendezéséből indultak ki, de mivel nagy tér állt a rendelkezésükre, eleresztették fantáziájukat, és egyre több helyet biztosítottak a kényelemnek és az élvezetek terepének. Fontos szempontot jelentett az épületek tájolása: a lakosztályokat úgy helyezték el, hogy télen süsse őket a nap, nyáron pedig az északi fekvés enyhítse a meleget. Hosszú, fedett oszlopcsarnokok és napfényes teraszok váltogatták egymást, jutott hely a labdajátékoknak, a csónakázásnak, és csodálatos kertek biztosították az otthoniak számára a nyugalmat. De, a *villa* eredeti rendeltetésére utalva, maradtak „mezőgazdasági” területek is, ahol gyümölcsös- vagy szőlőskerteket alakítottak ki, esetleg madárházat, vagy ritka gyümölcsök termesztésére alkalmas melegházat, sőt még akváriumot is létesítettek.

E pompás emeletes villa a tenger partján, a dombok laukáin épült. Fedett galéria húzódik előtte, hogy óvja az arra sétálókat a nap hevétől. A teraszt szobrok díszítik. Az apró házakat, amelyek mindegyikét pontos rendeltetésük szerint alakították ki, árnyas fák övezik
Pompeji freskó, I. század

Élet a lakásokban

Egy-egy hatalmas bérházban, *insulá*-ban („sziget”-ben, a mai lakótelepek ősében) két-háromszáz lakás volt. Az emeletekre külső vagy belső lépcsősor vezetett fel. Itt számos, általában háromhelyiséges lakást alakítottak ki. Ezek egy részét a tulajdonosok bútorozottan

adták ki. A lakások közfalai rettentő vékonyak voltak. Nyáron iszonyatos hőség tombolt bennük, télen pedig a nagy hideg uralkodott. Alig mozgott a levegő, világítás pedig nemigen volt. A rossz időjárás ellen az ajtó- és ablaknyílásokra szerelt faspalettákkal és vászonfüggönyökkel védekeztek. Nem voltak kályhák: a lakók apró, parázstartó fémüstök mellett melegedtek, ezek viszont gyakran okoztak tűzvészt. Nem volt persze árnyékszék sem, és vízért a legközelebbi közkúthoz kellett menniük az embereknek. Az emeleti lakások némelyikéhez viszont fából vagy téglából épített loggia vagy balkon tartozott, ahol az ottaniak cserepekben növényeket, virágokat neveltek. Nem volt könnyű életük az *insula* lakóinak, hi-

szen el kellett viselniük a szomszédok – kézművesek, kereskedők – szinte elviselhetetlen zsivaját is. Így ír erről Seneca: „Körülöttem mindenfelől zűrzavaros lármá hangzik. Éppen a fürdő felett lakom. Képzeld el most mindenféle dolgot, ami csak a fület sértheti. (...) Ezekhez (...) számítom a tovarobogó kocsiakat, s a velem egy házban lakó ácsot, vagy a szomszédban dolgozó kovácsot, vagy azt, aki a szökőkút mellett kis trombitáját és fuvalóját próbálja, s nem énekelve, hanem kiabálva kínálja áruiat.” (Barcza József fordítása nyomán.)

Ez a ház előtt lerakott, harapós kutyát ábrázoló mozaik arra figyelmezteti a járókelőket, hogy egy igazi, veszélyes négylábú vigyáz a gazdáira és javaikra
1. század

Közös lakóházak

Az *atrium*os, *peristylum*mal rendelkező nagy *domus*t csak a jeles vagyonnal rendelkező rómaiak engedhették meg maguknak. A zöm azonban képtelen volt megfizetni az önálló ház árát. A középosztálybeliek összeszövetkeztek, és hárman-négyen építtettek maguknak közös házat. Róma lakóinak döntő többsége azonban kénytelen volt lakást bérelni az *insula*k, a közös épületek valamelyikében. A IV. században Rómában közel 1700 magánház és mintegy 47 000 közös lakóház állt. Ezek az épületek 3-5 emeletesek voltak, és akár a 30 méter

magasságot is elérték. Alsó emeleteiket kőből, a felsőket pedig fából vagy vályogból építtették. Az *insula*kban lakni mindig sok veszéllyel járt, mivel ezeket a monstrumokat az ingatlanbefektetők

nem az örökkévalóságnak építtették; fő céljuk a gyors meggazdagodás volt, kihasználva a város túlnépesedését és a beépítésre alkalmas telkek szűkös mennyiségét. Ahogy Iuvenalis írja: „Itt ma a Város legtöbb házat gyenge gerendadúc / támasztja: csak így akadályozhatja a gondnok / omlásuk. S ha a rég tátongó rést befalazta, / biztat aludni, habár az egész ránk dőlhet azonnal.” (Muraközy Gyula fordítása.) Az *insula* földszintjét általában üzletek foglalták el, de az is előfordult, hogy egy gazdag római ott rendezte be saját *domus*át. Az épület külső falán élénk betűkkel kiírt hirdetés közölte a járókelőkkel, van-e épp bérelhető, üres lakás, és ki intézi a szerződéseket. Az *insula* bérleti szerződése általában július hónaptól léptek hatályba, és a bérlőnek hathónaponként kellett fizetnie lakbérét. És hiába voltak szerény méretűek ezek a lakások, néhány kis-pénzű ember arra kényszerült, hogy némi jövedelem fejében albérlőket fogadjon magához. A legszegényebbek pedig a padlásszobákban vagy a lépcsőfordulóknál – esetleg a földszinti boltok alatt lévő pincékben – húzták meg magukat.

Ennek az ötszintes római *insula*nak a rekonstrukciója jól mutatja, hogyan alakították ki az építésszek a különböző szintek közös helyiségeit. A boltívek az utcára nyíló üzletek falát tartják, a félemeleten pedig már kezdődnek a lakások

A római Campidoglio rekonstrukciója

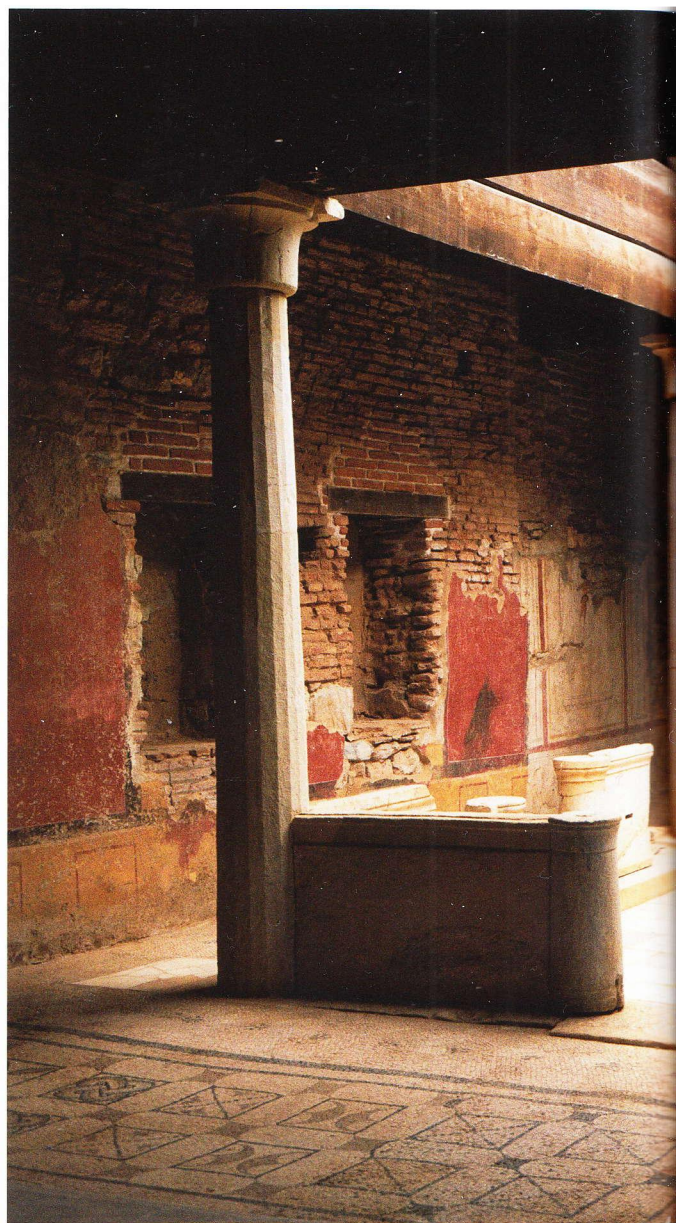

AZ ÉLET TEREI

A ház különböző helyiségei a lakók kényelmét szolgálják, de az is céljuk, hogy elkápráztassák a vendégeket.

A belső elrendezés

A *domus* belső elrendezését megszabja, hogy külön kellett választani a magánéletet és a társasági életet. A lakrészeket, szobákat ezért a *peristylum* köré csoportosították. A kisméretű, ablaktalan helyiségek bejárata az udvarra nyílt, és vastag vászonlepel függött le róla, hogy védje a bennlakókat az illetéktelen tekintetektől. A *peristylum* végében volt az ebédlő, a *triclinium*. Ez nagyobb méretű helyiség volt, hogy elférjenek benne az „ágyasztalok”, amelyekre étkezéskor feltelepedtek a vendégek. Előkelőbb házakban több ebédlőt is kialakítottak, és évszakonként váltogatták őket: az északi fekvésűt nyáron, a keleti fekvésűt tavasszal és ősszel, végül a nyugati oldalon lévő tételt télen használták. Ugyancsak a *peristylum* végében helyezték el az *oecus*t, a szalont, ahol a vendégeket fogadták, és általában ez volt az asszonyok gyülekezőhelye is. A gazdag úrnak külön teremek álltak a rendelkezésére, amelyeket szívesen mutogatott vendégeinek. Ilyen volt könyvtárszoba és a képgaléria, amely lehetőleg északi fekvésű volt, nehogy az erős napsugarak kárt tegyenek a könyvekben és festményekben. A padlót geometrikus mintázatú fekete-fehér kövezet vagy előkelőbb helyeken színes mozaik borította. A falakat szőnyegek, képek, freskók díszítették. Az ablaktalan szobák hátsó falára gyakran készítettek egy-egy illuzionisztikus festményt; a szemfényvesztően realista ábrázolás szinte megkettőzte a teret, és olyan benyomást keltett, mintha a helyiség az utcára vagy épp vidéki tájra nézne. Az ebédlők falán függő képek legtöbbször csendéletek voltak, gyümölcsökkel, zöldsfélékkel, állatokkal. A házak díszítése a tulajdonos kellemes közérzetét biztosította, de a látogatók elragadtatását is kívánta.

Az impluvium eredetileg az esővíz elvezetésére szolgált, később, az atrium részeként, a ház világossá tételében is nagy szerepet játszott
Epheszoszi ház

Közös helyiségek

A fürdőhelyiség, amely sokszor vetekedett a nagy nyilvános fürdőkkel, a ház hátsó részében kapott helyet. Hideg, langyos és forró vízű medencék álltak sorban, és csőrendszer kötötte össze őket. A konyhát valóságos műalkotásnak tartották, ezért gyakran nem is ott készítették az ételeket, hanem a hozzá kapcsolódó apró fiúkében, amelyekben nem mindenütt volt folyóvíz. Még meglepőbb, hogy az árnyékszékét is a konyha mellett helyezték el, és

közös lefolyón távozott a szennyvíz. A konyhák közelében voltak a pékműhelyek, a gabonát őrölő darálóval és kemenccével, valamint az olajat, olívát, zöldséget, gyümölcsöt, húst, sózott halat és a boros amforákat rejtő kamrák. A személyzet a ház hátsó bejáratát használta, a gazdát ugyanis zavarta a rabszolgák fecsegése, az ételszag és a tűzhelyekből áradó füst. A kert végében állt a lóistálló, a kocsiszín és a rabszolgák szállása.

Kertek

A rómaiak imádták a természetet, ezért fontosnak tartották, hogy lakhelyük környékén is jelen legyen a vegetáció. Még a legszegényebb *insulalakók* is cserepes virágokkal díszítették erkélyüket. Helyenként a házak lapos tetején növényeket, sőt kisebb fákat neveltek. A *domus*okban, a *peristylum* udvarán sok helyütt virított a közkedvelt oleander és az olajos magvakat adó bokrok és virágok, a liliom, a rózsa, az ibolya. A ház mögött a gondosan karbantartott, kisebb-nagyobb méretű díszkert terült el. Az olyan híres és gazdag családok, mint a Lucullusék, a Caesarék vagy a Pompeiusék hatalmas kertjüket megnyitották a nagyközönség előtt; az emberek boldogan éltek is a lehetőséggel, és nagy sétákat tettek ott. Amennyiben pedig nem tellett nagy kertre, a ház *peristylum*ának falára szemfényvesztő festményeket festettek, sok-sok fával, virággal, hegyekkel, madarakkal. A vidéki villákat valóságos parkok vették körül, az épületet gondosan megtervezett ösvények, virágágyások, szépen nyesett bokrok határolták. A rómaiak kertszeretetének köszönhetően új művészeti ág alakult ki: a dísznövények különleges nyírása, ennek következtében a sövények, bokrok geometrikus formákat vagy állatalakokat öltöttek. A *topiariust*, a nyíró embert igazi művészként tisztelték, mert alkotásaival elgyönyörködtette a látogatókat. A villák kertjében nimfák és faunok szobra és néhány apró, különleges építmény állt: oszlopos előcsarnokok, ahol kellemesen lehetett sétálni, lugasok, sőt, még mesterséges csatornák által működtetett vízesések is. A leggazdagabb polgárok kertjében még madárház is volt, ahol egzotikus madarak röpködtek, és különféle ketrecek, amelyekben vadállatokat tartottak.

A rómaiak szívesen ringatták magukat abba az illúzióba, hogy virágzó kertben sétálnak. Ezért a házak falát fákat, virágzó bokrokat és röpködő madarakat ábrázoló illuzionisztikus festményekkel díszítették

Livia római házána freskója, I. század

A KÉNYELEM

A rómaiak nagy része szerény körülmények között élt. Alig volt néhány ingóságuk, olajlámpással világítottak, parázstartó üst körül melegedtek. Ugyanakkor fejlett csatornarendszert és hypocaustumot (padlófűtést) hoztak létre, amelyek lehetővé tették a fürdők hideg és meleg vízzel történő ellátását.

Ingóságok

A lakóhelyiségekben általában kevés volt a bútor. A rómaiak mindig a lényegre összpontosítottak, ám nagy fontosságot tulajdonítottak holmijaik esztétikusságának. A szobákban egyetlen négy lábú ágy állt (amelynek keretét hevederek tartották), és egy láda a ruhaneműnek. Éjszakára az ágyra matracot, takarókat és párnákat fektettek. A szegényebbek persze megelégedtek a szoba egyik sarkában összetákoltt téglaelmévénnyel, amelyre szalmaszakot tettek. Az ebédlő kerevetei, „ágyasztalai” hasonlítottak a rendes ágyakra, és három-három vendég fért el rajtuk. Léteztek ezeken kívül „nyugágyak” is, a házigazda azon elhelyezkedve fogadta látogatóit, dolgozott vagy írt. A legszebb ilyen bútordarabokat értékes anyagokkal borították be, és hímzett párnákkal díszítették. Sok volt az ülőhely: padok, három- vagy négy lábú faszámolyok, székek, fotelek, könyöklők. A karosszékek egy részét fűzfaveszszőkből fonták, a legelegánsabbakat elefántcsonttal, bronzal vagy ezüsttel díszítették, és ezeknek külön lábtartójuk is volt. Nagyméretű asztalokat a rómaiak nem használtak, a fogadóhelyiségekben inkább több kisebb kerek vagy szögletes, három- vagy négy lábú asztalkát helyeztek el. Némelyikük valóságos műalkotásnak számított, sokba is került, de emelte a ház luxusértékét. Ezeket különleges fából (például citrusfából) faragták, drága fém-, elefántcsont vagy teknőcpáncél berakással díszítették, és még a lábaik is figyelemre méltóak voltak: mitológiai alakokat vagy mesebeli állatfigurákat ábrázoltak. A gazdag rómaiaknak még kulcsra zárható szekrényre is tellett, ebben tartották legértékesebb holmijaikat. Az ebédlők berendezése is sokszor igen impozáns volt: akik el akarták kápráztatni vendégeiket, azok az étkezőhelyiség fala mentén végig tálalókat helyeztek el, és ott közszemlére kitették legszebb ezüstdíszítékeit.

Elhez a lakomához a kereveteket szőnyegekkel és párnákkal díszítették fel. A faragott lábú kisasztalokon értékes üvegpotharak állnak

A Szerelmesek házának freskója, Pompeji, I. század

Világítás

Éjszaka a legtöbb római házban kerek olajlámpásokat égettek, ha világítani akartak. A család anyagi helyzetétől függően ezek az olajlámpások készülhettek terrakottából, bronzból vagy nemes fémből, díszíthette őket geometrikus mintázat, mitológiai jelenet vagy növények, esetleg állatok figurái. De a legkeresettebb lámpákon gladiátorok harca vagy erotikus jelenségek láthatók. Formájuk is változatos: létezett állatfejet vagy groteszk alakot formázó lámpa is. Az olajat tölcserrel töltötték a lámpatestbe, és az elhasználódott kanócot kis ollóval csípték le. Hogy egyik helyiségből átvihessék egy másikba, a lámpáknak fogantyújuk és fedelük is volt. A rómaiak ismerték a fagygyertyát is, amelyeket a földre állított gyertyatartókba helyeztek. Többágú gyertyatartó is létezett, a legimpozánsabb darabok akár a másfél méter magasságot is elérték. Némelyiket – láncok segítségével – fel lehetett a plafonra függeszteni. Az udvarok, kertek megvilágításához gyantás fából készített, szobrokra vagy fákra erősített fáklyákat használtak. A világítás sokba került, mert a lámpák rengeteg olívaolajat fogyasztottak. A szerényebb körülmények között élő polgárok ezért úgy segítettek magukon, hogy amikor leszállt az este, ágyba bújtak, és nem világítottak.

Ezen a bronz olajlámpáson láncok is láthatók. Ezekkel erősítették fel megfelelő magasságban a falra, hogy bevilágítsa az egész szobát. Gazdagabb házaknál egyszerre több lámpást is égettek, abban a reményben, hogy a nappali fény illúzióját sikerült kelteniük

I-II. század

Ez a pompeji parázstartó üst vizet melegít. Lábai állati patákat formáznak, a fedelén apró gladiátorok harcolnak, az üst fogantyúi ujjakban végződnek. Bizonyára nagyon értékes darabnak számított
I. század

Fűtés

Kevés ház falán vágtak ablakokat, és legtöbbször azokat sem lehetett zární, de ahol voltak, ott az épületbe zavartalanul behatolt a tél hidege. A gazdagok úgy védekeztek ez ellen, hogy átlátszó táblákat, csillámpalát vagy homályos üveget vágattak a nyílásokba. De, ha erre nem tellett, beérték egy-egy vastag, vászonból vagy bőrből készített függönnyel. A nagy házakban, villákban úgy osztották el a helyiségeket, hogy a hálósobák és a szalonok déli fekvésűek legyenek, és ezáltal magukban őrizték a legkisebb napsugarakat is. A római házaknak nem volt kéményük, ezért általában agyagból vagy fémből készített, szépen megmunkált parázstartó üstök mellett melegedtek. Legtöbbjük aljára apró kerekeket szereltek, hogy szobáról szobára áttolhassák őket. Az *insulák* apró lakásaiban nemcsak melegítésre használták ezeket az üstöket, hanem főztek is rajtuk. Gyakran fel is borultak, ez a sok római tűzvész egyik magyarázata. A gazdag polgárok viszont igazán korszerű fűtési módot választhattak maguknak: a *hypocaustumot*. Ez abból állt, hogy a szobák padlózata alatt csőrendszer alakítottak ki, amelyben meleg víz cirkulált. A „kazánt” viszont az épületen kívül helyezték el. Az ifjabb Plinius egyik villájában ilyen fűtőrendszert alkalmaztak: tőle tudjuk, hogy a könyvtárszoba mellett volt egy apró helyiség, amelyen vezetékek futottak keresztül, bennük meleg víz cirkulált. Innét lehetett szabályozni a meleg irányát és mennyiségét.

Szinte minden útkereszteződésben volt közkút. Innét hordták az emberek a vizet a lakásukba, de közben jó alkalom kínálkozott találkozásokra, kis beszélgetésekre is
Pompeji kút, I. század

Folyóvíz

A rómaiak nagyon sok vizet használtak: otthonukban (ittak, főztek, mosakodtak, takarítottak vele) csakúgy, mint tágabb környezetükben (locsolták kertjüket, táplálták szökőkútjaikat, medencéiket). A magánházak kertjében sok helyen alakítottak ki ciszternát, amelyben összegyűjtötték az esővizet. Rómában a császári adminisztráció egyik legfontosabb intézményének a vízügyi hatóság számított. Élén *procurator* állt, és számos magasán képzett rabszolgát (*aquarii, siphonarii*) irányított. Utóbbiak fontos feladatot töltöttek be, biztosítaniuk kellett a város folyamatos vízellátását, és tűzvész esetén ők mutatták meg, honnét meríthetnek vizet az emberek. A Latium forrásaiból a városba, illetve a víztornyokba vizet szállító vízvezetékek évszázadokon keresztül épültek. A vízvezetékekről az állam feladata volt gondoskodni. A rendszert ólom- vagy agyagcsövekből építették ki. Kezdetben a nyilvános épületeket, kutakat, fürdőket látták el vízzel, később még az utak tisztántartására is jutott belőle. A gazdag polgárok elérték, hogy rácsatlakoztathattak a rendszerre, s ezáltal bevezethették a folyóvizet a házukba. Ezzel kapcsolatban azonban számos visszaélés történt, mire az állam kénytelen volt szigorú intézkedéseket foganatosítani egyes, túlságosan jómódú háztulajdonosokkal szemben, akik nem átaloltak hatalmas vízmennyiséget fogyasztani, hogy állandósítsák kertjük frissességét, és gyarapítsák ültetvényeiket. E kivételek azonban nem feledtetik, hogy a rómaiak túlnyomó része a közkutakra járt vízért vagy a vízfordók szolgáltatását vette igénybe, akik óriási vödörrel a hátukon járták a várost. A mindennapi higiéniáról a nyilvános fürdők gondoskodtak, ezeket a rómaiak igen szorgalmasan látogatták.

Csatornahálózat

A rómaiak régen kiépítették azt a föld alatt húzódó csatornahálózatot, amelynek fő ága a Forumtól egészen a Tiberisig vezetett: a *cloaca maxima* kezdetben nyitott volt, később pedig befedték. Méretei igencsak tiszteletreméltóak: egyes szakaszain 4,20 méter mély és 3,20 méter széles volt. Még csónakkal is lehetett közlekedni rajta. Nem véletlenül emlegették a rómaiak, hogy ők még a városuk alatt is képesek hajózni. A vízellátást biztosító vízvezetékrendszerhez hasonlóan a csatornahálózat is a középületek és az utak célszerű használatát szolgálta. A csatornák karbantartására külön hivatal, „a Tiberis medrét, partjait és a csatornahálózatot felügyelő *curatorok*” egyesülete ügyelt. Ez a hivatal gondoskodott a folyó rendszeres kotrásáról és a föld alatti csatornahálózat karbantartásáról. A római házak többsége persze nem tudott csatlakozni a városi csatornahálózathoz, ez is csak a gazdag családok kiváltságaihoz tartozott. A lakosság nagy része az ablakon keresztül egyszerűen az utcára öntötte a szennyvizet, jó esetben a római utcákon sűrűn található szemétkerakónál szabadult meg tőle.

Ez a nyilvános árnyékszék patkó alakban elhelyezett üléseivel és mosakodásra használható kútjával társas találkozóhelyként is működött: az egymás mellett dolgukat végzők jókat beszélgethettek is

Douggai (Tunézia) árnyékszék

Árnyékszékek

Csupán a gazdag emberek házában épült olyan árnyékszék, amely alatt árok húzódott. A római lakosok túlnyomó részének meg kellett elégednie a szokványos, házi használatú edénnyel. Ennek tartalmát a legpimaszabb alakok egyszerűen kihajították az ablakon az utcára. És jaj volt annak, aki éppen arra járt! Nemcsak a ruháján esett folt, hanem az önértetén is... A hatóságok igyekeztek megszüntetni ezt a gyakorlatot, és súlyos pénzbüntetést szabtak ki az elkövetőkre: busásan meg kellett téríteniük az áldozatok kárát. Az *insulákban* a földszinten néhány nagyobb edényt helyeztek el, amelyekbe a lakók beletölthették ürüléküket, vizeletüket. Utóbbit egyébként a tímárok gyűjtötték, mivel ezzel csergették és kallózták a feldolgozásra váró nyersanyagokat. Vespasianus császár Kr. u. 70-ben, mivel pénzre volt szüksége, új adót vetett ki: megadóztatta a vizeletet gyűjtő tímárokat. Fia, Titus undorítónak tartotta ezt az adónemet,

mire a császár ujjai közé fogott egy pénzérmét, megdörzsölte, és ekkor hangzottak el máig emlékezetes szavai: „A pénznek nincs szaga!” A rómaiaknak egyébként nyilvános árnyékszékek is a rendelkezésükre álltak: városszerte közel 150 ilyen alkalmatosság működött. Valamennyi épületben közel húsz márványülőke sorakozott egymás mellett, és senki nem rökönyödött meg e nyilvánvaló promiskuitáson. Sőt, e nyilvános árnyékszékek különleges találkozóhelynek számítottak, ahol az egymás mellett ülő vendégek hosszú percekig átjót beszélgettek egymással. Az ülések alatt állandóan folyt a víz, és vitte le az ürülékét. Egy botra kötözött szivacs állt a *cliensek* rendelkezésére, ha meg akartak mosakodni. Néhány ilyen építményt még díszítettek is: szobrokat helyeztek el a falmélyedésekbe, másokat télen *hypocaustum* fűtött. A nyilvános illemhelyeket adóhivatalnokok működtették, és a látogatóknak belépéskor szerény használati díjat kellett fizetniük.

RÓMA

E hatalmas, túlnépesedett metropolisban állandó zaj és zsúfoltság nehezítette az életet. Ezt a levegős forumok enyhítették. A város vezetése sokat tett a rend fenntartásáért, a tűzvészek elkerüléséért, ezért önálló rendőrséget és tűzoltóságot működtetett.

A kerületekre osztott, lüktető nagyváros

Rómában közel egymillió lakos zsúfolódott össze, alig 1800 hektárnyi területen. Nem csoda, hogy a közbiztonság és a higiénia fenntartása sok gonddal járt, vagy hogy a lakásokban a kelleténél lényegesen több ember szorult kényyszerűségből össze. Szó sem volt tervezett városépítésről, urbanizációról; zűrzavaros módon települtek be a dombok és a lábuknál elterülő medencék. Az utak, utcák, közök zegzugos összevisszaságban alakultak ki, és minden égtáj felé szertefutottak. Augustus császár azután 14 régióra és 265 kerületre osztotta fel a várost, amelyek élére egy-egy előljárót nevezett ki. A 14 régió egyikét-másikat a gazdag rómaiak vették birtokukba, mivel ott több volt a levegő, és egészségesebb a környezet: ilyen volt az Aventinus- vagy a Palatinus-domb. Más környékeket inkább a szerényebb körülmények között élők lakták, mint például a népes Esquilinust vagy a Trasteverét, tehát a Tiberis jobb oldalán elterülő területeket. De egyik körzetet sem zárta el egymástól szigorú válaszfal; jól megfértek egymás mellett az elegáns villák és a háborzongató képet mutató *insulák*.

Piszok és zaj

A legszélesebb római utak elérték a 8, a legkeskenyebbek pedig alig haladták meg a 3 métert. Utóbbiak voltak a gyakoribbak. Egyik sem volt kikövezve, nem szegélyezték őket járdák, nyáron porosak, télen sárosak voltak, és ellepte őket a szemet. Iulius Caesar ugyan kötelezte a tulajdonosokat, hogy söpörjék el a szemetet a házuk előtt, mert különben megbüntetik őket, de ennek sem volt sok foganatja. Rendelet tiltotta, hogy a veszélyes állatok, kutyák, disznók szabadon járjanak, de ezt a szabályt is gyakran áthágták. A szűk utcákba ritkán jutottak be napsugarak: a kereskedők bódéjának kiugró tetői és az *insulák* balkonjai megakadályozták a fény behatolását. Ez egyébként – lévén Róma déli fekvésű város – inkább előny, mint hátrány. Nappal iszonyú volt a zaj. A rómaiak szívesen töltöt-

ték életüket házon kívül, a kézművesek is gyakran dolgoztak a nyílt utcán, nem véletlenül írta hát Martialis: „Az iskolamester reggel, a pék meg éjjel csap / lármát, s egész nap csak kalapál a rézműves, / itt pénzbevéltő nagy halom Nero-krajcárt / csörget bepiszkolt asztalán unatkozva, / odébb kopott követ ragyogó ütőjével / hispán aranypor-műves egyre csapkodja, / Bellona-hívek tombolása nem szűnik, / hajótöröttek csonk-mutatva kántálnak, / kitanítva otthon, kéreget zsidó gyermek, / házalva kénnel ordibál csipás árus... Ki írja össze álmaink elűzőit? / hogy mennyi lábost vernek össze Rómában, / ha a colchisi bűvkerék a Holdra rátámad?! / Erről te, Sparsus, mit se tudsz, nem is tudhatsz: / kényelmesen lakod Petilius házáat, / dombcsúcsra néz földszintje...” (Hegyi György fordítása.)

Zöld területek

Nehéz volt az élet a városban az év minden időszakában, de még elviselhetetlenebbnek bizonyult, amikor kitört a nyári kánikula. Augusztusban még a halálesetek száma is megnövekedett. Aki csak tehetett, elmenekült ilyenkor a városból. A császári hivatalok is tisztában voltak vele, milyen nehézségeket kell a lakosságnak legyőznie, ezért igyekeztek nagy, szabad zöldterületeket kialakítani. Így jöttek létre az I. és II. században az egykori köztársasági *forum* mentén az új, nagy *forumok*. Caesar, Augustus, Vespasianus, Nerva és Traianus *forumai* óriási zöld területek, amelyeket *porticusok* (nyitott oszlopcsarnokok) és egy-egy templom ékesít. Augustus uralkodása alatt építették ki a hatalmas Mars-mezőt, ahol szívesen sétálgattak a rómaiak. Gyönyörködtek közben a közszemlére kitett műalkotásokban, és bevásároltak az árkádok alatt működő üzletekben. Ugyancsak a Mars-mezőn létesült a Saepta Iulia, e 310 méter hosszú tér, enyhet adó, gyönyörű fáival. Végül ott voltak a város északi részén kialakított nagy kertek, amelyeket, bár magántulajdonban voltak, megnyitottak a közönség előtt, hadd élvezzék az emberek az árnyékos sétányokat vagy a bővizű forrásokat. Keleti hódításaik során a rómaiak megtapasztalták, hogy az uralkodók palotáit nagy parkok övezik, amelyeket azután „paradicsomi kerteknek” neveztek el. S a gazdag rómaiak igyekeztek átvenni ezt a grandiózus szokást. A legnagyobb római magánkert kétségtelenül a tiszavirág-életű *Domus Aurea*, az „Aranyház” volt. Ezt Nero építtette, és a Palatinus-dombtól egészen az Esquilinusig terjedt. A megalomán császár itt be akarta mutatni „kicsiben” az egész földkerekséget, a hazai tájaktól egészen a keleti „paradicsomi kertekig”. Voltak itt megművelt mezők, rétek, amelyeken nyájak legelésztek, szőlőlugasok, vadakat rejtő erdők és egy nagy tó, amelyet a város képére emlékeztető épületek vettek körül.

Utcai gyorsbüfék

Nehéz volt a főzés az apró római lakásokban, ezért a legtöbb városlakó a közeli *thermopolium*nál fogyasztotta el az ebédjét. Ezek utcára nyíló kis boltok voltak, előterükben széles polccal, amelyen nagy kanacsókban állt a bor, és lábasok sorakoztak, bennük gyümölcscsel, olajbogyóval, főtt zöltséggel, süteménnyel.

A tulajdonos kis melegítőn kolbászt sütött, amit igen kedveltek a rómaiak, fölötte pedig apró állványon fűszereket helyezett el.

Az utcán a járókelők között mozgó árusok kínálják portékáikat
Pompeji freskó, I. század

Ez a dombormű egy, a Claudius császár idejéből származó római várost ábrázol. Egymás hegyén-hátán folódnak benne templomok, magánházak, középületek. A keskeny folyó fölött néhány híd ível át
Villa Torlonia, Avezzano, I. század

Közlekedj okosan!

Mivel az utak roppant keskenyek és a város túlnépesedett, szinte állandóak a dugók Rómában. Pedig a császárkor kezdete óta nem hajthatnak be nappal állat vontatta társzekerek. E rendelet alól csak azok a kocsik kivételek, amelyeket vallási ünnepeken, diadalmenetek, nyilvános játékok alkalmával használnak, vagy amelyek közmunkára viszik a munkásokat és az anyagokat. Ez utóbbi igencsak gyakori egy olyan városban, ahol minden császár valamilyen presztízsépítkezésbe fog. Napközben egymás sarkát tapossák a járókelők, és csak a gazdagok engedhetik meg maguknak, hogy hordszékekben vagy gyaloghintón közlekedjenek. „Néphullám áll előttünk – panaszkodik Iuvenalis –, míg sietünk, s vékonyunk hátulról is tömegével/nyomja: könyökkel üt ez, másik meg deszkadarabbal, / vagy póznával sujt fejen egy, hordóval a másik. / Sár hizlalja bokám, sok roppant talp tipor itt rám / körben, s lábom szúr a bakancsszege egy katonának...” (Muraközy Gyula fordítása.) De az éjszaka sem sokkal nyugalmasabb. „Képzeld most el az éj sokféle egyéb veszedelmét – panaszkodik ugyancsak Iuvenalis –: mily magasan nyúlnak föl a házak, ahonnan agyonvág / mindenféle cserép, ha lyukas vagy csorba edények / hullnak az ablakból, s mily súllyal ütik meg a járdát, / szinte kivájva. Hanyagnak tűnsz, ki előre a nem várt / bajra nem is gondol, ha sietsz vacsorára, s előtte / még végrendeletet sem teszel. Mert annyi halál les / éjjel, ahány ablak virraszt feltárva utadban! / Így hát azt kívánd, s e siralmas vágygal eredj: bár / lenne elég nekik az, hogy a nagy tálból lelocsolnak.” (Muraközy Gyula fordítása.) Éjszaka az utak nincsenek kivilágítva, és csak a gazdagok utazhatnak biztonságosan, ők ugyanis megengedhetik maguknak, hogy kocsijuk előtt fáklyát vivő rabszolgák szaladjanak. Aki gyalogosan vág neki a hazafelé vezető útnak, kiteszi magát a veszélynek, hogy rablók támadják meg, hiszen egy-egy járókelőt könnyebb kifosztani, mint a gondosan lezárt, biztonsági láncsal ellátott üzleteket.

A városi rendőrség

Minden nagyvárosban sok gondot jelentett a közbiztonság fenntartása. Rómában a császári adminisztráció különleges egységeket hozott létre abból a célból, hogy szemmel tartsák az embereket és az épületeket. Két önálló fegyveres testület látta el a feladatokat. Egyikük, a *cohortes urbanae* intézte a rendőri teendőket, a *cohortes vigilum* pedig a tűzvédelmi szolgálatokat látta el. Az előbbi négy önálló parancsnokságra bontották, és ezer-ezer ember szolgált bennük. Vezetőit *tribunus*oknak nevezték, és a városi *praefectus*nak voltak alárendelve. Az ide beosztott katonáknak húsz éven át kellett szolgálniuk. Számos feladatot láttak el: járőröztek vagy őrsemként posztoltak az utakon, incidensek, rendbontások esetén pedig közbeléptek, és megbékítették az egymásnak eső csoportokat. Bűnözőket üldöztek, és megpróbálták elfogni a szökésben lévő rabszolgákat. E célból váratlan pillanatokban razziákat tartottak rossz hírű környékeken. Kisebb egységek rendszeresen ellenőrizték a fürdőket, ahol mindennapos eseménynek számítottak a ruhalopási ügyek. Máshol a kocsmákat járták, és igyekeztek lefűlelni a szerencsejátékokban részt vevőket, ezt ugyanis Rómában tiltotta a törvény. A nappali rendőrség feladata volt figyelni, nem készül-e a nép utcai zavargásra, hiszen a jó rómaiak mindig szívesen lázongtak a császári hatalom ellen. Ilyen eseményekre gyakran került sor a nagy cirkuszi játékok idején, amikor a színházak és *amphitheatrum*ok előadásai lázba hozták a közönséget. A rendőrség tehát feltűnt a nézőtér lépcsősorain is, és lecsapott, ha azt tapasztalta, hogy a színpadról elhangzó gúnyos szövegek lázadást szítanak.

Ebben a pompeji utcában nagy, faragott köveket helyeztek el meghatározott távolságban egymástól, hogy a gyalogosok száraz lábbal átkelhesse az egyik oldalról a másikra. A kövek között hagyott részen keresztül a kocsik kerekei gond nélkül juthattak át I. század

Tűzre, vízre vigyázzatok!

Hét *cohort*sban hétezer ember – zömükben felszabadított rabszolga – vigyázta Róma éjszakai nyugalma. Kaszárnnyáikat a város tizennégy kerületében helyezték el, vagyis minden *cohort*s két kerület biztonságáért felelt. Ellátták a járőröző rendőri feladatokat, igyekeztek megelőzni a tüzeseteket, illetve részt vettek a Rómában oly gyakran előforduló tűzvészek eloltásában. A tűz jelentette a városlakók legfőbb veszélyforrását. „Már emelet három füstöl nálad, de te nem tudsz / semmit; mert ha az alsó lépcsőkön lerohantak, / az sül utolsónak meg, akit csak a pusztaság cserép óv / fent az esőtől, hol fészkelnek a gyenge galambok” – írja Iuvenalis. (Muraközy Gyula fordí-

tása.) A római tűzoltóknak meglehetősen jó felszereléseik voltak. Rendelkeztek vízpumpával, vödörrel, fejszéssel, falbontó szerszámokkal, létrákkal, szivacsokkal és ecettel átitatott szövethatározott darabokkal, amelyekkel igyekeztek elfojtani a lángokat. Amikor lakóházakat pusztított a tűz, az éjszakai rendőrök taskarókat feszítettek ki, hogy az emeletekről kiugró menekülőkhöz zuhanásukat felfogják, az egészségügyi katonák pedig a sebesülteket látták el. Mindegyik *cohort*sban négy orvos teljesített szolgálatot. De, ahogy Iuvenalis írta: „Ott kell élni, ahol nincs tűzvész s éjszaka pánik! Ucalegon vízéért ordít már, s menti kacaját.” (Muraközy Gyula fordítása.)

A falfestmények gyakran ábrázolnak csak a képzeletben létező épületeket vagy színpadi díszleteket, mint ahogy a képiünk felső részén látható maszk is emlékeztet erre. Márvány utánzatú oszlopok keretezik egy ház bejáratát, amely mögött pasztellszínekben pompázó épületek – paloták, bazilika – képe tárul eléink

Falfestmény P. Fannius Sinistor villájában, Boscoreale, I. század

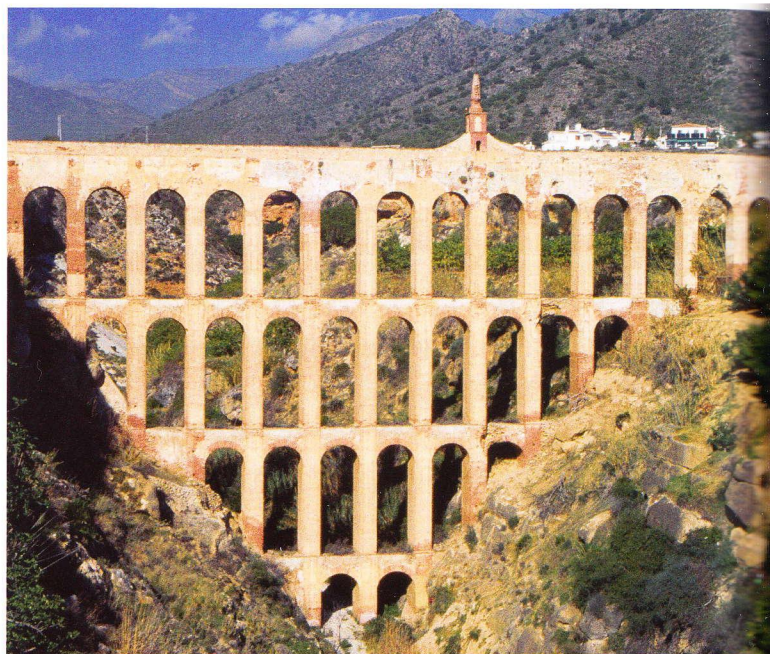

EMLÉKMŰVEK

A rómaiak nagy építkezők. A Palatinus-dombon emelkedő impozáns császári palotán kívül számos egyéb értékes emlékművet alkottak Rómában, csakúgy, mint birodalmuk többi nagyvárosában. A hatalmas vízvezetékek például igazi műalkotások, és a mérnökök nagyszerű tudásáról tanúskodnak.

Lenyűgöző látványt nyújt ez a négyemeletes, egymásra épülő oszlopsorokból álló, a teljes völgyet átkaroló hispaniai vízvezeték, igazolva, milyen mesterien ötvözték a rómaiak a funkcionális építészettel az esztétikummal

Nerjai (Spanyolország) vízvezeték

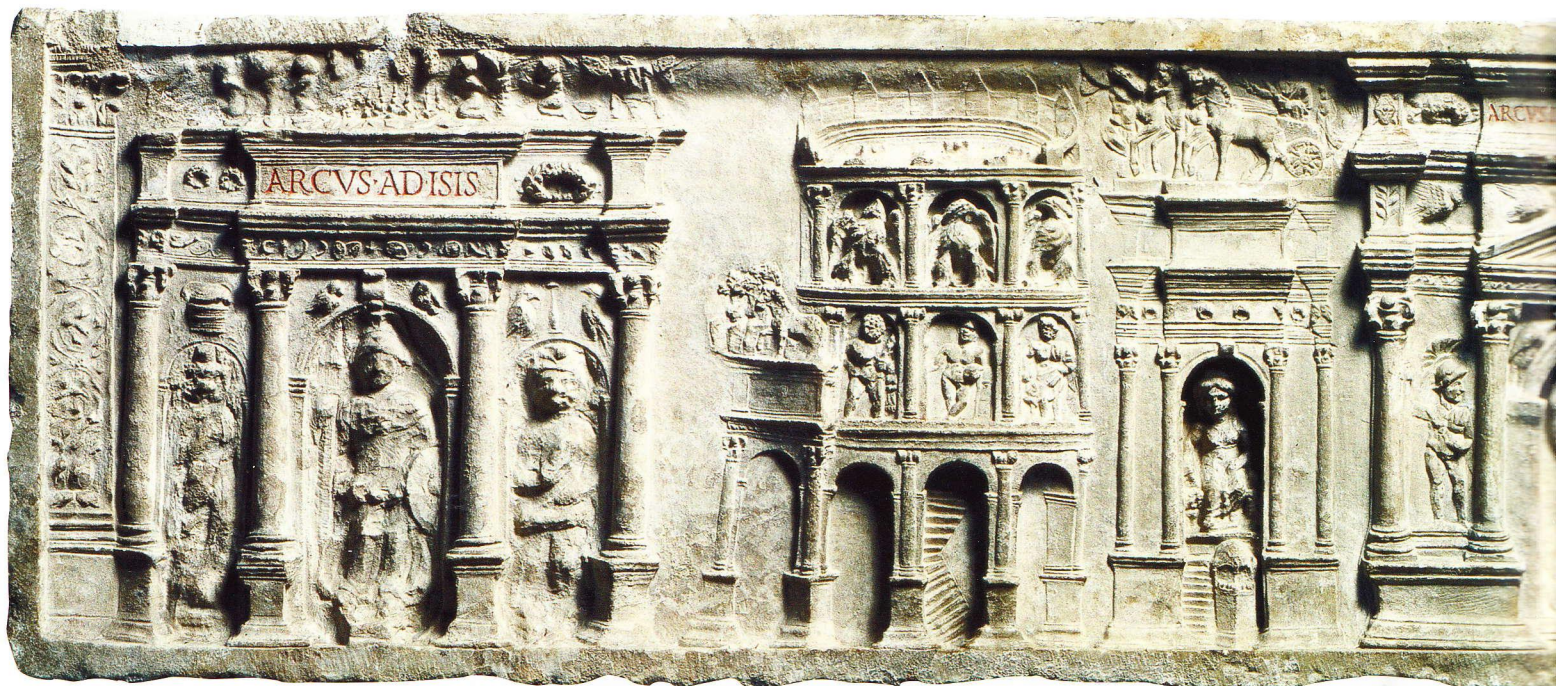

Diadalívek és győzelmi oszlopok

Valamennyi római császár monumentális építményekkel gazdagította városát, és egyben piedesztálra emelte saját dicsőségét. Legyenek ezek vallási célokat szolgáló épületek (oltárok, templomok), a római polgárok szórakoztatását biztosító intézmények (színházak, *amphitheatrumok*, fürdők) vagy találkozóhelyek (*forumok*, *basilicák*, oszlopcsarnokok), valamennyit a gigantizmus iránti vágy jellemzi. Róma nem más, mint egy óriási szabadtéri múzeum, ahol közszemlére kitett műalkotások, szobrok, festmények, mozaikok gyönyörködtetik a látogatókat. A katonai sikereket diadalívek és győzelmi oszlopok hirdetik. Előbbiek egy vagy több nyílású, monumentális kapuzatok, amelyeken keresztül vonultak be a

városba a győztes hadjáratokból visszatérő seregek, utóbbiak a diadalmas csatákat vívó császárok dicsőségét hirdetik, mint például a híres Traianus-oszlop. Ezt a 30 méter magas emlékművet végig dombormű borítja. A reliefek képregényszerűen mesélik el, hogyan győzte le a II. század kezdetén Traianus császár a dákokat.

Ezen a domborművön olyan monumentális épületek képei sorakoznak, amelyeket Domitianus császár idején láthattak a rómaiak. Két diadalív, egy színház és egy templom – valamennyit szobrok, feldomborművek díszítik
Hateriusok sírja, I. század

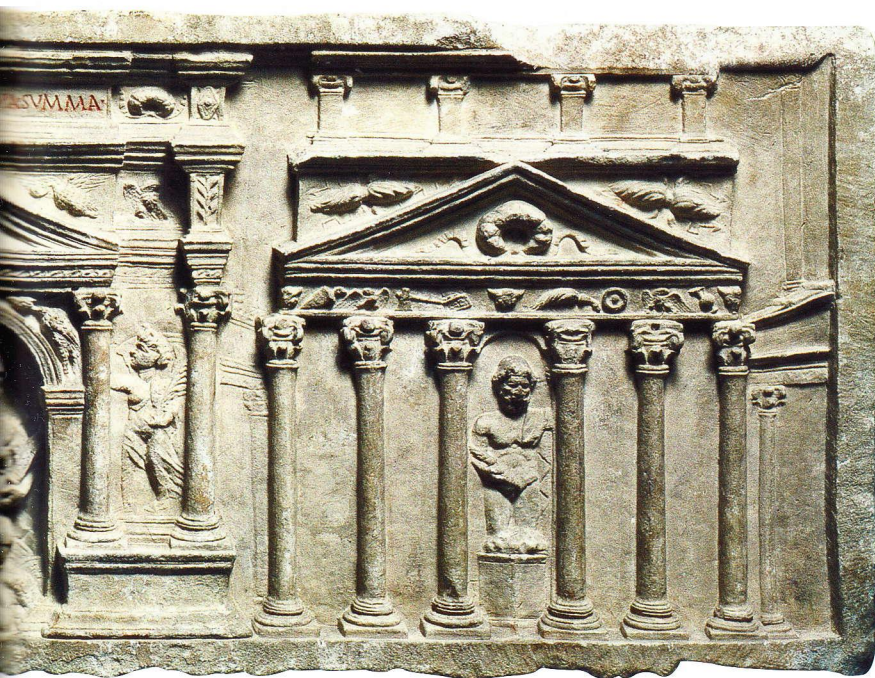

Vízvezetékek

Már a Kr. e. IV. században állt az a vízvezeték, amely egy latiumi forrás vizét szállította a városba. A császárok korában tizenhárom vízvezeték biztosította Róma kerületeinek vízellátását. A rómaiak mesterei voltak a vízforrások felkutatásának és az éltető víz elvezetésének, akár hatalmas távolságokra is. Az Aqua Claudia 69 kilométeres utat tett meg, míg rendeltetési helyére érkezett, az Anio Novus pedig 87-et. Ráadásul a vízvezetékek látható boltívei az építmény csak kisebb részét alkották, a nagyobb rész a föld alatt húzódott. A mérnökök legfőbb feladata itt az volt, hogy a vezeték teljes hosszában lágy lejtést biztosítsanak a víz útjának, hogy ennek áramlása folyamatos legyen. E célból, mielőtt hozzákezdtek volna a vízvezeték kiépítéséhez, földmérők és háromszögelők járták be a terepet, egyengették a talajt, alagutakat építettek, és ellenőrizték a terület lejtését. S ha végképp nem lehetett a föld alatt kijelölni a vízvezeték útját, csak akkor döntöttek a föld fölötti szakasz megépítéséről, így születtek meg az olyan híres mérnöki alkotások, mint például a Pont du Gard. A víz a boltívek legfelső sorában kiépített vájatokban folyt. A vízvezetékek létrehozása óriási feladatot jelentett. A munkálatok 3-12 éven keresztül zajlottak, míg megindulhatott bennük a falazott vájatokon, ólom- vagy kerámiasövön keresztül a víz. A vezetékrendszer egész hosszában „figyelő szemek” őrködtek azon, hogy minden rendben történjék. Amikor a víz megérkezett Rómába, 247 víztorony csőrendszerébe került, onnét folytatta útját tovább. A víztornyok 1350 közutat, valamint fürdőket és középületeket láttak el vízzel. Az egész hálózat több mint 500 kilométer hosszú volt, és naponta több mint egymillió köbméternyi mennyiség folyt rajta keresztül. A város költségvetésének egyik legnagyobb tételét a vízellátás biztosítása jelentette: közel 700 szakembert foglalkoztatott, akiknek a munkáját egy *curator* irányította.

Császári paloták

Az I. század folyamán a császárok a Palatinuson lévő magánpalotájukban laktak, amely alig különbözött a gazdag rómaiak házától. Nero volt az első, aki úgy gondolta, hogy méltóságának megfelelő nagy palotában a helye. Miután 64-ben hatalmas tűzvész pusztított a városban, amely elemészttette az Esquilinus negyed nagy részét, a császár elérkezettnek látta az időt, hogy tervét megvalósítsa. Megszerezte a terület jelentősebb felét, és felépíttette rajta „Aranyházát”, a *Domus Aureát*. Két nagyralátó építész, Celer és Severus gigantikus palotát alkotott: különálló kecses pavilonok, kerti házacskákat álltak a hatalmas parkban, ahol különféle növénykultúrákat termesztettek, volt szőlőskertje, erdeje – a földgolyó miniatürizált mása. A főépületet aranylemezek, drágakövek, kagylóhéjak díszítették. A központi lakomaterem kupoláját óriási hidraulikus gépezet mozgatta, s az „éjjel-nappal szünet nélkül forgott, úgy, mint a világegyetem”, a többi ebédlőterem mennyezetére pedig elefántcsont lapokat erősítettek, amelyek mögül lakoma közben virágokat szórtak, és illatszert permeteztek a vendégseregére. A fürdőket „természetesen” tengervízzel táplálták. De Nero halála után szinte azonnal az éppen elkészült *Domus Aureát* az utódok földig rombolták. Az I. század végén Domitianus építtette meg a Palatinuson az első igazi császári palotát, amely azután a császárkor végéig szolgálta az uralkodókat. Az épületegyüttes – újszerű koncepció szerint – első ízben egyesítette magában az uralkodó magánlakosztályát és a hivatali helyiségeket, ahonnan a császár birodalmát irányította. A hatalmas munkálatokat Rabirius építész vezette. A Palatinus-dombon akkoriban álló épületeket elbontották; a Palatinus és a Germalus közötti völgyet feltöltötték, így hozták létre a palotaegyüttes mesterséges alaplatóját. A Circus Maximus irányába futó lejtőn világosan megkülönböztethető a palota három fő része. Legfelül található a *Domus Flavia*; három fő terme csodálatos oszlopcsarnokban végződik. Itt zajlott az udvar hivatalos élete, itt tartották a fogadásokat, köszöntötték az előkelő vendégeket, és ez volt a színhelye a nagy törvényszéki kihallgatásoknak. Alatta helyezkedik el a *Domus Augustana*, a császár magánlakosztálya. Végül, a domb aljában áll az a stadion, amelynek eseményeit a császár is megtekintette. Domitianus palotája tehát új funkciót teljesített be: egyszerre hirdette az uralkodói tekintélyt, és dicsőítette az istencsászárt.

RUHA ÉS TEST

Így ír Ovidius a modern szépségideálról:

*„Ám titeket kényes lánykáknak szült az anyátok:
fedjen aranszövetű kelme, a vágyatok az,
s jószagu fürtjeitek hogy más-más módon fodorítsák,
s villantson kezetek ritka nagy ékköveket,
s függjön igazgyöngysor,
Keleten vett kincs, nyakatokban,
és fületekben iker kő – hogy a súlya teher!
Ámde nem illetlen, ha olyannyira tetszeni vágytok,
mert hisz e században szépek a férfiak is.
Asszonyi csín rendjén csiszolódnak a férjek: alig lel
Hitvesük új cicomát, felcicomázni magát.”*

(Kárpáty Csilla fordítása)

*A kelmeárusnál
Márványdombormű, I. század*

A RUHÁZAT

A rómaiak nemzeti ruhadarabja a toga, amely gyakran a polgársághoz tartozás szimbóluma is: idegen ezért nem is viselheti. Ezzel szemben ezt hordja minden római, életkortól és társadalmi rangtól függetlenül.

A sokféleképpen hordható toga

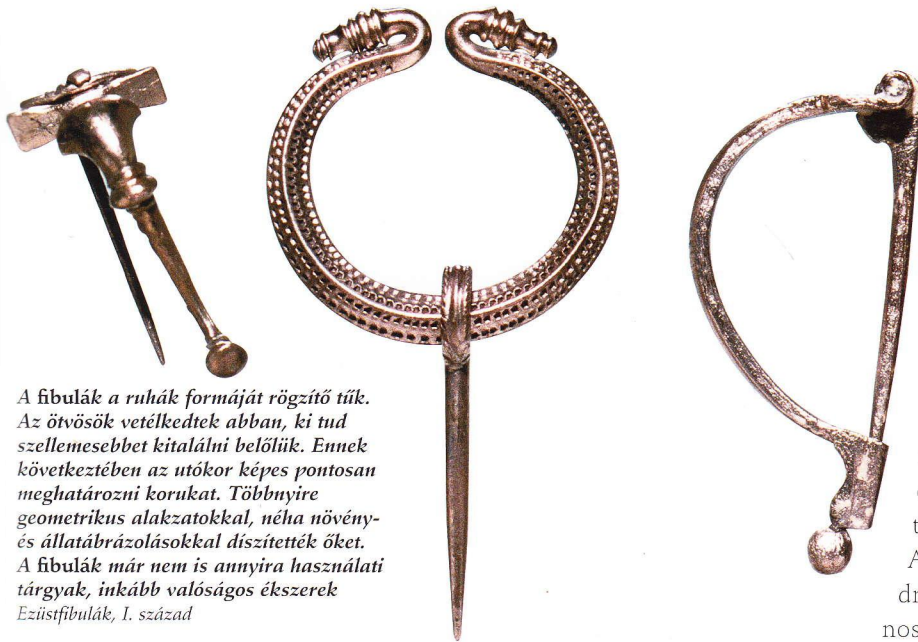
A toga általában fehér, de gyász idején például a polgárok barna színűt hordtak. A fehérség sem volt mindig tökéletes, ezért a választásokon induló férfiak között az a szokás terjedt el, hogy *togájukat* krétamárgával mosatták ki, így könnyen felismerték őket a tömegben. Egyes *togának* külön jelentése volt: a tisztviselők például bíbor szegélyűt viseltek, a császáré pedig bíborszínű volt. E ruhadarab alapanyaga legtöbbször nyers gyapjúszövet, amelyet félkör alakúra szabtak. Hossza elérte a 6 métert, ezt tekerték magukra pontos szabályok szerint. Nem volt ez könnyű feladat, egyedül nem is boldogultak vele, ezért inkább egy-egy rabszolgát hívtak hozzá segítségül. Az anyag kb. egyharmadát átvetették a bal vállon, a többi résszel pedig a jobb vállhoz közelítették, miközben széles, kerek hajtást hoztak létre. Mell tájékán, övet formálva, csomót kötöttek az anyagból, majd a megmaradt részt átvetették a jobb váll fölé. Esős időben a toga egyik végéből fejfedőt hajtogattak. A mell környéki hajtásokat zsebként is használták, és apróbb tárgyakat helyeztek el ott. A *togát* azonban legtöbbször kényelmetlen, nehéz, meleg öltözetnek tartották, amely ráadásul akadályozza a bal kar szabad mozgását. A császárság korában ezért a mindennapi életben már nem is igen használták. A *cliensek* azonban, akik minden reggel felsorakoztak gazdáik köszöntésére, a toga viselésével bizonyították, mennyire hűséges polgárok. A nagy nyilvános eseményeken, a játékokon vagy a császári rendeletek kihirdetésekor pedig egyenesen kötelező volt a toga, és aki nem öltötte magára, büntetésre számíthatott. A vidékiek, a rómaiakkal ellentétben, még gyakrabban viselték.

Ezen a szobron jól látható, hogyan hordták a római polgárok a togát. A hosszú ruhaanyagot a testük körül tekerték, ami minden mozdulatukra összeráncolódott. Ezért a mindennapi életben egyre ritkábban viselték. De a polgárt, halála után, ebbe öltöztették, bizonyítandó társadalmi rangját

Márványszobor, I-II. század

A fibulák a ruhák formáját rögzítő tűk. Az ötvösök vetélkedtek abban, ki tud szellemesebbet kitalálni belőlük. Ennek következtében az utókor képes pontosan meghatározni korukat. Többnyire geometrikus alakzatokkal, néha növény- és állatábrázolásokkal díszítették őket. A fibulák már nem is annyira használati tárgyak, inkább valóságos ékszerek
Ezüstfibulák, I. század

Praktikus viselet

A hétköznapi életben férfiak és nők, felnőttek és gyermekek, szabad polgárok és rabszolgák egyaránt *tunicá*ban jártak. Nem más ez, mint két derékszögű anyag, amelyet összevarrtak egymással. Hosszuk különböző, legtöbbször ujjatlanok, és derékban övvel összehúzták őket. A munkások, hogy ne zavarja a dolgukban, a *tunica* alját felgyűrték az övükbe. Az előkelők két *tunicát* hordtak egyszerre, és mivel a gyapjúsövetet túlságosan durvának találták, szívesebben készítették a magukét lenvászonból. Azokat a férfiakat, akik földig érő és hosszú ujjú *tunicát* viseltek, elnöiesedett puhányoknak tartották. A *togá*hoz hasonlóan a *tunicát* is díszíthette bíborszegély. A lovagok keskeny, a „senatorok” széles díszítést alkalmaztak. A férfiak a *tunica* alatt egyszerű ágyékkötőt, *subligaculumot* hordtak. Télen a hideg ellen többben hosszú, testhezálló alsónadrággal védekeztek (ezt a ruhadarabot a galloktól vették át), vagy pedig lábszárvédőt tekertek a combjuk köré. Kabát gyanánt legtöbbször *paenulát* kerítettek magukra, ezt a gyapjúból vagy bőrből készített, ujjatlan, de kapucnis köpenyt, vagy pedig *lacernát*, amelyet kapoccsal tűztek a váll fölött össze.

Külföldi divat

A rómaiak sok olyan ruhadarabot hozsátottak meg, és változtattak divatcikké, amelyeket a leigázott népektől vettek át. Így lett például az *abolla*, ez a nehéz, durva szövésű harci viselet Rómában elegáns kabátta: könnyű anyagból, sokféle élénk színben készítették. Gallok inspirálták a római szabókat arra, hogy *cucullust* varrjanak – hosszú köpenyt, nagy kapucnival, amely elfedi a fejet és az arc egy részét is – azoknak, akik félnek a téli hidegtől, és szívesen maradnak felismerhetetlenek. A *gausape* elegáns, rakott ruhadarab volt; igen drága, moherszerű anyagból készítették. Tulajdonosa csak azt sajnálta, hogy nyáron nem viselhetette.

A görög sportolók a küzdelmük után szívesen öltöttek magukra prémmel bélelt ruhát, amellyel felitatták izzadságcseppeiket. Ennek római változatát viszont csak elegáns hölgyek viselték. Görögországból származik a *synthesis* is, ez a könnyű anyagból készített, finom háziruha, amelyet lakomákon hordtak az előkelőségek. Az anyagok nagy változatosságot mutattak: a legkeresettebbeknek a Keletről származó könnyű selymek, a finom batisztok és a dúsan áttört szövetek számítottak. Ugyanilyen gazdag kínálat jelentkezett a színekben is. Mivel a bíborszín az előkelőségek számára volt fenntartva, aki megtehetette, *tunicáját* vagy kabátját cinóbervörös vagy skarlátszínű anyaggal díszítette. Ennek előállítását a növényi festékek használata következtében könnyebben megfizethető volt. A kék és zöld színt általában nem tartották megfelelőnek a férfiak ruházatánál, de akik nem féltek, hogy kinevetik őket, megkockáztattak egy-egy halványzöld vagy ametisztkéék ruhadarabot magukra öltetni.

Ez a gall férfi a hideg ellen *cucullust*, kapucnis köpenyt vett fel. A ruhadarab alját rojtok szegélyezik. A kapucnit pomponokban végződő zsinórral lehet összehúzni
Bronzszobor

A matronák viselete

A római nők nagyjából ugyanolyan ruhákat viseltek, mint a férfiak. De ügyesen variálva a fazont, az anyagokat és a színeket, igazán eredeti és divatos holmikká változtatták azokat. A női alsónemű sem különbözött sokban a férfi ágyékkötőtől, csak kiegészült a *strophiummal* (melltartóval), ami nem volt más, mint a mell alatt szorosan összefogott vászonszalag. Eközben azonban gondosan ügyeltek arra, hogy az „almamell” kellőképpen kidomborodjék. A római nő e ruhadarabokra húzta fel lenvászonból készült, szépen redőzött *tunicáját*, majd igazi ruháját, a *stolát*. Ez megfelelt férjeura *togájának*, és ugyanúgy, mint am azt, ezt is csak a polgári származásúak felesége viselhette. A *stola* általában fehér gyapjúsövetből vagy lenvászonból készült, a földig ért, és ujjai is volt. A ruha hátát gyakran *instita*, aranyszövésű vagy bíborszínű fodor díszítette. Ez jelentőséggel is bírt: csak a szabadnak született *matronák*, valamint a római polgárok lányai és asszonyai viselhették. A ruha redőit két széles öv tartotta össze: egyik a mell alatt, a másik pedig a csípőnél. Amikor a *matrona* házon kívülre távozott, nagy, hullámos kabátot – *pallát* – terített magára, amely betakarta egész testét, de, ha úgy adódott, a *palla* egyik szárnyával el is fedhette frizuráját.

Ez a fiatal hölgy, hogy kiemelhesse testének bájos vonalait, könnyű anyagokból készített, pasztellszínű, kék, zöld és rózsaszínű tunicába és ruhába öltözött. A ruha ujjai szabadon hagyják a vállat, az övet helyettesítő keskeny szalag pedig még jobban kihangsúlyozza alakjának kecsességét

Freskó

Méregdrága anyagok

Régen a lenge, színes anyagokból készített ruhákat csak a könnyűvérű hölgyecskék hordhatták. Később egyre több római nő kapott kedvet viselésükre. Akárcsak férjük, ők is szívesebben öltöztek a nehéz gypjú- vagy lenvászon kelmék helyett selyem holmikba, olyan áttetsző ruhákba, amelyek szükség szerint kiemelték vagy éppen eltakarták a test vonalait. A ruhák szabása különben nem sok változatosságot mutatott. Csupán néhány apró részletben volt felfedezhető különbség, mint például a keleti mintát utánzó széles ujjakban vagy a négyszögű dekoltázsban. De a Saepta környékén letelepedett kelmeárusok mégis számos újdonsággal lepték meg gazdag vevőiket, nevezetesen olyan anyagokat kínáltak számukra, amelyek a birodalom négy sarkából származtak: így például frígiai (kis-ázsiai) hímzett selymet, vadászjeleneteket ábrázoló babiloni brokátot, élénk színű, kockás gall szövetet. S a római szabók ehhez még hozzáadták rojtjaikat, hímzett szegélydíszeket, paszományait. Lényegében e díszek és a színek varázsoltak szépségessé egy ruhakölteményt. A római kelmefestők rivalizáltak is egymással: melyikük tud kikeverni addig ismeretlen színeket. Némelyikük egyetlen színre specializálta magát, és a latin nyelv képes is különbséget tenni a „sáfrány-sárgás”, a „narancsvörös”, a „mályvás” és a „lilas” kelmefestő között. Ezek a kézműves művészek a természetben előforduló árnyalatokat keresték és próbálták meg reprodukálni. „Százszínű finom fátlyoból szőtt ruhája hol fényes-fehéren tündökölt, hol rózsás-vörösén lángolt” – írja egy női gálaöltözetről Apuleius. A felhőtlen ég finom kéksége, a hajnal áttetsző rózsaszíne, a viasz opálos sárgája, a dió és mandula okkera, a darvak tollazatának ólomszürkéje – mind-mind olyan árnyalat, amelyeket a római kelmefestők képesek voltak kikeverni. Sőt, olyan kiváló mesterek voltak ők, akik különleges, színjátszó anyagokat is létrehoztak, így például a madarak tollazatát imitáló, különböző színfoltokkal díszített *plumatilét* vagy a *cumatilét*, ezt a zöld, kék és fehér színben pompázó anyagot: amikor az ilyen ruhát viselő hölgy megmozdult, olyan képzelet támadhatott mindenkinek, hogy a hullámzó tengert pillantja meg.

Ezt a katonai sarut kitűnő állapotban találták meg Mainzban. A dupla talpat széles szögek erősítették, a keskeny bőrpántok pedig jól tartották a lábfejet és a bokát
II. század

Tetőtől talpig

A rómaiak ritkán hordtak kalapot. Legtöbbször megelégedtek azzal, hogy ruhájuk egyik szárnyát borították a fejükre. De azért létezett sapka, és a napsugarak és az eső ellen jó védelmet nyújtó széles karimájú kalap is. A nők mantillát, vállra hulló csipke fejkendőt hordtak, vagy egyszerű kendőt kötöttek az arcuk köré. Amikor nagy volt a meleg, az elegáns hölgyek toalettjét pávatollakból készített nagy legyező és napernyő egészítette ki. De legtöbbjük hajadonfótt hagyta el otthonát, hadd gyönyörködjenek a járőkelők frizurájuk bonyolult elrendezésében. A római cipészek gazdag választékkal álltak vásárlók rendelkezésére, a háncsfonatú durva szandáltól és a rossz minőségű bőrből készített sarutól a luxuskivitelű női csizmáig és aranydíszítésű topánkáig. De a legelterjedtebb lábbeli a *calcei*, ezt hordják férfiak, nők, gyerekek, s amely nem más, mint egy bőrtalpú, a lábfejen és lábikrán áttekert pántú saru. Persze ennek az alapformának rengeteg változata létezett, a tulajdonos rangja szerint is. A *senátorok* például olyan cipőt hordtak, amelynek felső részét kis hold – az ezüstből vagy elefántcsontból készített *lunula* – díszítette. Otthon általában *soleaet* vagy *crepidaet* – könnyű vászoncipőt – viseltek az emberek; ezt keskeny pántokkal erősítették a lábhoz. Utazáshoz igyekeztek *gallicaet* beszerezni, ezt a valószínűleg a galloktól átvett, vaskos facipőt. Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy a lábbelik is a római polgársághoz tartozást fejezték ki; a rabszolgák nem is hordhattak ilyet.

KELMEKÉSZÍTÉS

*A kelmék készítése
– gyapjúból vagy lenből –
elsődlegesen az asszonyok
otthoni feladatának számított.
Valójában viszont
a szöveteket nagy
műhelyekben, rabszolgák
gyártották.*

Gyapjú és len

A provinciákban készített különleges termékeknek köszönhetően a rómaiak sokféle kelmét ismertek. Ezek alapanyaga állati vagy növényi eredetű volt. A juhtenyésztés az egész földközi-tengeri medencében elterjedt. Néhány régió, mint például Apulia vagy Calabria különlegesen jó minőségű gyapjút állított elő. A természetes gyapjú színe is igen változatos volt: az Alpok lábánál hófehér, Hispaniában fekete, Canusiumban vöröses, Tarentumban pedig barna. Idősebb Plinius állítólag olyan élő birkanyáját látott, amelynek egyedei bíbor-, skarlát- és ibolyaszínű bundát viseltek magukon. Az állatokat általában tavasszal nyírták meg; vagy kézzel tépkedték ki a szőrzetüket, vagy kétélű, görbe ollóval vágták le a gyapjút. A felgyülemlett zsírt úgy távolították el, hogy az egész összegyűlt mennyiséget szódás vízzel vagy vizelettel teli kádakban áztatták. A lent először Egyiptomban termesztették, onnét terjedt el fokozatosan az egész birodalomban. Néhány lentermesztő vidék – így például a mai Cahors környéke – nagy hírnévre tett szert. Az itt készített különleges matrac messze földön híres volt. A Görögországban termesztett *byssus* olyan finomságú lennek számított, amelyből batisztszerű anyagot tudtak készíteni. A betakarított len szárait először langyos vízben áztatták. Hogy állandóan ellepje őket a víz, súlyokat raktak a tetejükre. Áztatás után a lent a napon kiszáritották, majd kövön apróra zúzták, így távolították el fás részeit. Ez utóbbi anyagból gyártották az olajlámpások kancát, vagy egyszerűen fűtöttek vele. Az összezúzott lent végül vasszerűen megkörtölték. Legalább tizenhét féle minőségű lenvásznat ismertek, a durva szövésűtől egészen a legfinomabbig. Minőségtől függően készítettek belőle ruhaneműt, vitorlát, vadászatnál használatos hálót vagy olyan ponyvát, amellyel ünnepségek idején fedték be a nézőtereket. Egyéb növényi eredetű anyagokat is használtak, például a Hispaniában termesztett rekettjét vagy a kendert; belőlük nehéz szöveteket és köteleket készítettek.

*A fonónők és varrónők szerszámai:
csont- vagy faorsó, amely úgy
működött, hogy
a közepébe vágjt
lyukba
forgatható
rudacsokát
helyezték, ezt
forgatva
fonták a szálát
a guzsalyról.
A gyűszűk
a varrónők
ujját védték*

Szőni-fonni

A legenda szerint a Romulus és társai által elrabolt szabin nők csak akkor voltak hajlandók Rómában maradni, miután megígérték nekik, hogy nem kell más munkát végezniük, csak gyapjút fonni. A gyapjú és a len fonása hagyományosan női tevékenység, amelyet az asszonyok otthon végeztek. A rokkát akkoriban még nem ismerték, ezért a fonó nő az ujjával szedte szét a szálakat, illetve gyakran használt guzsalyt és orsót. A bal karjával fogta a guzsalyt, vagyis egy szalaggal a rúdra erősített textíliahalmot, és jobb kezével rátekerte az orsóra a szálát. Az orsóra orsógombokat erősítettek – fakorongot a gyapjú és kőkorongot a len fonásához –, ezek biztosították a folyamatos forgást. Amikor a szál a kívánt vastagságot elérte, a fonónő gombolyagot készített belőle. Ezután már kezdődhetett is a szövés. Augustus császár, hogy felelevenítse a múlt hagyományait, arra kötelezte unokahúgait és lányunokáit, hogy tanuljanak meg szőni-fonni, és maguk készítsék el ruháikat. E kísérlet azonban folytatás nélkül maradt: a császárság korában már egyetlen szabad nő sem vállalkozott arra, hogy vállalja e rabszolgáknak való munkát. Bár néhány házban még régi módon készültek a ruhák szövetei – takács rabszolgák keze által –, de valójában a kelmék nagy részét óriási kézművesműhelyekben állították elő. A munkások itt már függőleges szövőszékeken dolgoztak. Némelyikük szélessége akár a 3 métert is elérte. Csont, kő vagy fém orsógombok tartották a függőleges szálakat, a vízszintes vetőszálakat pedig vetélővel vagy kettős fogazású fésűvel igazították a helyére.

A nélkülözhetetlen kallós

A Római Birodalom valamennyi városában fontos helyet foglalt el a kallósokat, kártolókat és kelmefestőket tömörítő munkásteület. Hiszen a szövőszékről lekerülő anyag eredeti állapotában még nem használható fel. Ezért a munkások nagy kádakban lúgos szubsztanciájú fürdőt készítenek (például emberi vagy állati vizeletből), ebbe fektetik bele a nyers szövetet, feltűrik *tunicájukat*, mezítláb megkallózzák, kitaposásuk belőle a zsírt, és összetömörítik a szálakat. Kallózás után a szövetet alaposan kimossák, kiverik, majd kifehéritik. E célból a lenvászon darabokat egy ideig kiteszik a napra, a gyapjúsöveteket pedig félgömb alakú nádkalitkára feszítik, majd alatta ként égetnek. Ezután veszi munkába a szövetet a kártoló, és bogáncssal bevont kefével megtisztítja azt. Az utolsó felesleges szálakat nagy, görbe ollóval távolítja el. Hogy a kelme tökéletesen sima és csillogó legyen, az I. században feltalálták egy

csavarmenetes prést, amely két lap között „átvasalta” a vásznakat. Az utolsó munkafázis a kelmefestőé, aki az anyagot különböző színű, növényi eredetű festékanyagba meríti. Most már igazán kész a szövet, csak el kell vinni a kelmeárushoz, aki kiakasztja üzlete falára.

Több olyan dombormű maradt fenn, amely ilyen üzletet ábrázol; az anyagok ott függenek a boltban, és a vásárlók érdeklődve szemlélik a portékákat. Az eladók pedig, nagy ollóval a kezükben, csak arra várnak, hogy a vevő kívánsága szerinti méretre vágassák fel a kifüggesztett termékeket.

A kallósműhelyben az egyik munkás nádfonatú kalitkát hoz, hogy ráfeszíthessék a gyapjúsövetet, és azután kikénezhessék. Egy másik fiatalember nagy fémkefével egy felfüggesztett szövetdarabot kártol
Pompeji freskó, I. század

HAJVISELETEK

A rómaiak nagy figyelmet szenteltek hajviseletüknek. A római nők büszkéek voltak különleges, néha bizony extravagáns frizurájukra.

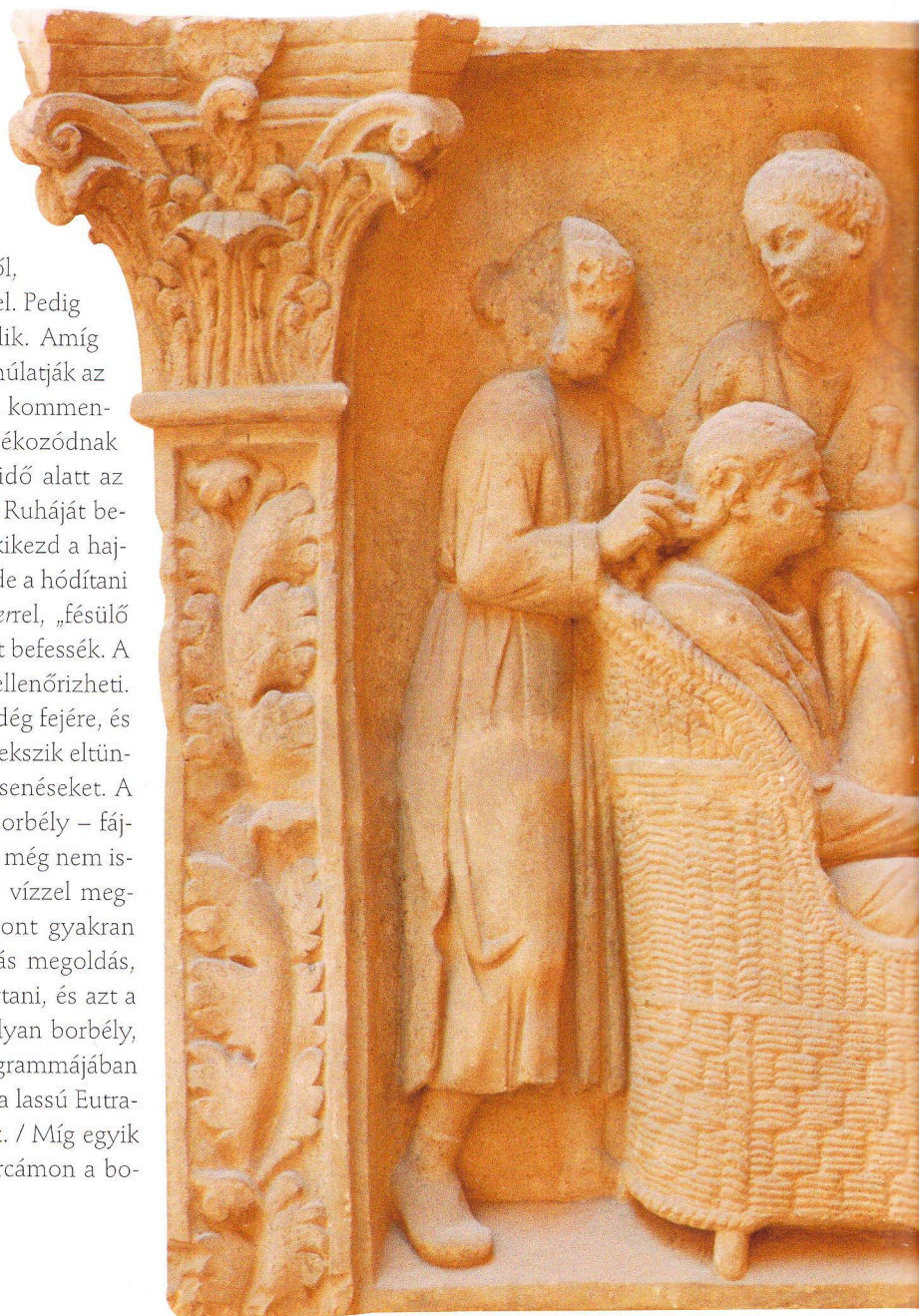
A tonsor keze között

A római férfiak rövid hajat hordtak, és hajviseletük az évszázadok folyamán alig változott. Csak az egészen fiatalok és a nőies alakúak viseltek hosszú fürtöket. Az I. században már rendszeresen borotválkoztak, és csak gyász idején növesztettek szakállat. A II. században azonban – Hadrianus császárt utánozva – egyre inkább divatba jött a göndörített szakáll és bajusz. A gazdag emberek otthonukban külön borbély rabszolgát tartottak, akinek az az egyetlen feladata, hogy borotválja urát, és rendszeresen nyírja a haját. Csak-hogy ez az úr ezáltal megfosztja magát a római férfiak egyik legnagyobb örömétől, azoktól a perpektől, amelyeket valamelyik borbélműhelyben tölthetne el. Pedig a tonsor műhelye minden reggel zsúfolásig megtelik. Amíg sorra nem kerülnek, a várakozók élénk társalgással mulatják az időt, megtárgyalják a városban történt eseményeket, kommentálják a császár legújabb intézkedéseit, egyszóval tájékozódnak arról, hogyan zajlik Rómában az élet. Ezalatt az idő alatt az éppen sorra kerülő vendég beül a borbély székébe. Ruháját beborítják törülközővel, s a mester éles vasollóval nekikezd a hajvágásnak. A fantáziafrizurát ugyan mindenki elveti, de a hódítani akaró férfi szívesen hozzájárul, hogy haját calamisterrel, „fésülő vassal” kibodorítsák, vagy ha őszülni kezd, hajszárait befessék. A mester munkáját a vendég a falon függő tükörben ellenőrizheti. Miután a tonsor végzett a fürtökkel, kölnit hint a vendég fejére, és ókori kozmetikust játszva apró szövetkarikákkal igyekszik eltüntetni a „kedves vendég” arcáról a pattanásokat, pörsenéseket. A borotválás – bármennyire óvatosan dolgozik is a borbély – fájdalmas és veszélyes művelet. A borotvahabot akkor még nem ismerik, a mester megelégszik azzal, hogy kis hideg vízzel megnedvesíti a vendég arcát. Az ügyetlenebbek viszont gyakran megsebzik, felhorzsolják a bőrt. Ilyenkor nincs más megoldás, mint egy kis adag pókhálót olajba vagy ecetbe mártani, és azt a sebre helyezni, ugyanis ez elállítja a vérzést. Van olyan borbély, aki igencsak lassan dolgozik, ezeket gúnyolja ki epigrammájában Martialis, a költő: „Nem készül el, mikor borotvál / a lassú Eutrapelus. / Kapar-vakar, órákig ott áll, / részletre nyúz. / Míg egyik orcámat sikosra, / csupaszra készíti ki ő, / másik orcámon a borosta megint kinő.” (Kosztolányi Dezső fordítása.)

Martialis: Az ámító

*„Ki ott a pamlagon, közepén elnyúlik,
kopasz fején három kenőcsben-ázó fürt,
s matrix-rudacskával kotorja tárt száját,
csak ámít, Aefulanus: ott fog egy sincs már!”*

(Bede Anna fordítása)

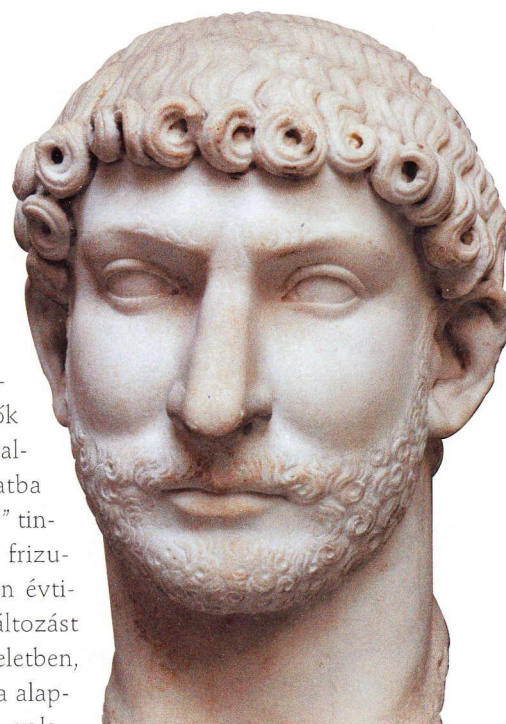

Komoly kontyok, „angolos” tincsek, gyönyörű hajkoronák

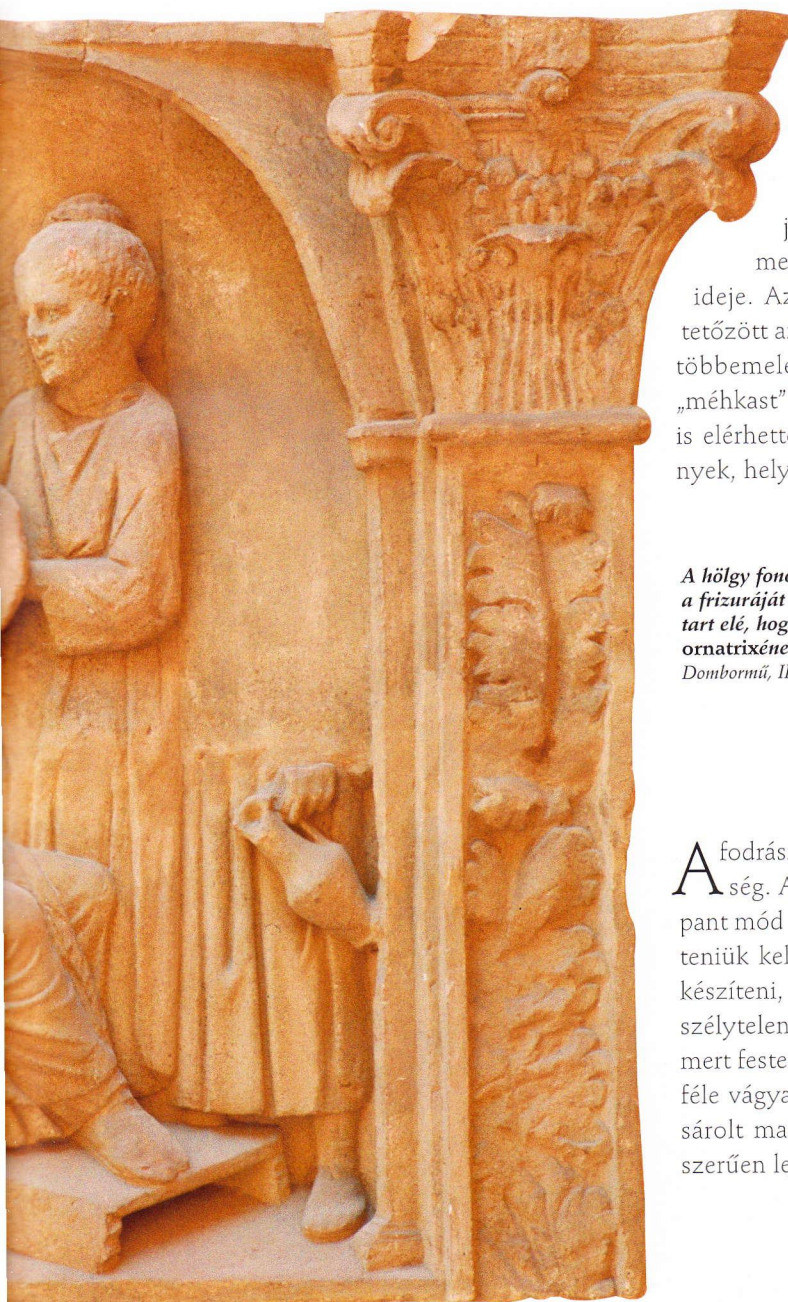
Az urak általában hűségesek voltak választott *tonsorukhoz*, a hölgyek azonban Asokáig keresték a megfelelő *ornatrixüket*, azt a rabszolganőt, akire rábízhatták frizurájukat. Meg voltak győződve ugyanis arról, hogy a dús és fényes haj nőieségük legfontosabb kifejeződése, ezért is jártak oly gyakran hajadonfőtt. A nép egyszerű asszonyai középen elválasztva hordták hajukat, hátul pedig kontyba fonták, úgy, ahogyan őseik tették. Az elegáns római hölgyeknek azonban több fodrásznőre is szükségük volt, hogy megfelelő építmény koronázhassa fejüket. S a szolgálólányok óráig dolgoztak egy-egy ilyen hajkölteményen. Augustus idején a nők még egyszerű kontyot és a homlokuk fölött széles hajpántot viseltek. Majd Nero ural-

kodása alatt divatba jöttek az „angolos” tincsek, a vállig érő frizurák. Szinte minden évtized valamilyen változást hozott a női hajviselésben, így csak a hajforma alapján meghatározható valamilyen női portré elkészültének ideje. Az I. század végére azután tetőzött az extravagancia: az *ornatrix* többemeletes hajzuhatagot, egész „méhkaszt” épített úrnője fejére, amely akár a 30 centiméteres magasságot is elérhette. A következő évszázadban elmaradtak e bonyolult építmények, helyüket hajfonatkoronák vagy „dinnyehéj” fejékek vették át.

A hölgy fonott nádszéken ül, egy rabszolganő a frizuráját igazítja, egy másik pedig tükröt tart elé, hogy az úrnő ellenőrizhesse ornatrixének tevékenységét
Dombormű, II–III. század

Hadrianus császár hozta divatba a szakállt és a bajuszt, amit sok római azonnal utánózni kezdett
Hadrianus márvány fejszobra, II. század

Parókák

A fodrászremekművekhez természetesen sok csatra és álhajra volt szükség. A római nők haja általában barna volt, ebből következően ropant mód vonzotta őket a szőke és a vörös szín. Az *ornatrixeknek* ezért érteniük kellett a hajfestéshez is, sőt még arany színárnyalatot is tudtak készíteni, ha asszonyuk úgy kívánta. A hajfestés azonban nem volt veszélytelen dolog: Ovidius, a nagy költő szeretője azért vált kopasszá, mert festette a haját. Jobb megoldásnak kínálkozott éppen ezért, ha az efféle vágyakat érlelő hölgy végigjárta a Saepta üzletsorát, és parókát vásárolt magának. A legszebb szőke parókák úgy készültek, hogy egyszerűen lenyírták a gall vagy germán nők haját.

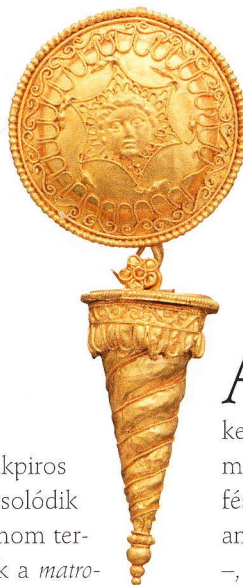
A SZÉPSÉG

Szépítőszerek, parfümök, ékszerek – a kifinomult római női szépségideál nélkülözhetetlen kellékei.

Én leszek a legszebb...

Hófehér arcszín, rózsás orca, dús fekete szemöldök, élénkpiros ajkak – ezek a római szépségideál jellemzői. Ehhez kapcsolódik a vékony, de kisportolt alak, a kecses kis keblek és a finom termet követelménye. A római nők már elvetik a *matronák*hoz kapcsolódó hagyományos képet, a vörös arcszínt vagy a terhességek után széthízott testet. A szépítőszerek használata, a szépségre törekvés gyakorlata – amelyek sokáig csak a kurtizánokat jellemezték – egyre jobban terjed, és végül minden nőt magával ragad. A divat változásai is erre készítetik őket, s ezért a római asszonyok egyre többet tesznek szépségükért. Nem véletlenül figyelmeztette Ovidius fiatal nőolvasóit, hogy amikor toalettjüket készítik, ne engedjék a közellükbe szerelmesüket, nehogy az kiábránduljon a különféle praktikák láttán. Sok kozmetikumot árusító kereskedő működött ekkor Rómában. Széles vevőkörüknek a szépítőszerek széles skáláját kínálták: az olcsó pomádékat az egyszerűbb asszonyok vásárolták, az előkelőknek viszont méregdrága krémeket és olajokat ajánlottak. A szép fehér és feszes bőrre számártejből vagy mandulaolajból készített krémeket javasoltak. Az idősebbeknek összehúzó hatású növényekből összeállított szépségmaszkot kínáltak, mert az kisimítja az arc bőrt. Egy rabszolganő szálanként tépte ki az asszonyán feleslegesen nőtt szőrtöket, majd szőrtelenítő kenőccsel kente be a felületet. A fogakat csiszolóporral fehéritették, hogy minél szélesebb mosolyra merjenek fakadni, ezenkívül illatosított pasztillákat rágtak, hogy jó szagú legyen a leheletük.

Ez a nő befont és feltűzött haját visel. Öltözte pontosan megfelelő a római matronák viseletének: ruhája a földig ér, kabátja pedig betakarja az egész testét. Démétért ábrázoló szobor Karthágóból, I. század

Ezen a nehéz arany fülbevalón még egy spirális kúp is függ, bizonyítva, milyen egyszerű munkákat készítettek az ékszerészek és aranyművesek

A szépítkezés

A római nők a szépítkezéshez egész arzenál állt a rendelkezésére: kanálkák a kenőcsökhöz, spatulák az arcfestéshez, pamacsok, szőrkihúzó csipeszek, fésűk, vasfésűk, kozmetikai szivacsok, ékszerládikók – amelyekben a csiszolt ezüsttűkröket tartották –, *pyxidek*, vagyis a festékes tégelyeket tartalmazó dobozok és különböző formájú fiolák a parfümöknek, olajoknak. Arcuk tökéletes fehérségét a római nők ólomkarbonát használatával érték el, ez a szer azonban rendkívül veszélyes és sok bőrbetegség okozója volt. Az arc piáját karmazsinvörös algából készített festékkel érték el, az ajak vonalát pedig füge- vagy rózsaoaj kivonataival erősítették meg. A szemöldököt újrarajzolták, hogy a szemek fölött összeérjen. A szemet antimonporral tették csillogóvá. Amikor az elegáns hölgy eltávozott otthonról, magával vitte dobozkáját, hogy ha úgy adódott, bármikor korrigálni tudja sminkjét.

Martialis:

A fogatlan és hajatlan vén utcanőhöz

*„Bár otthon, Suburán, lányok közt jársz cicomáltan,
S megkopaszult fejedet póthajak éke fedi,
Fogsorodat levered, mint mások a nappali selymet,
Galla, s ezernyi doboz rejt, ahogy eljön az éj,
Sőt, külön alszik egész képed, –
hát mért csalogatnak
Reggel felpingált csalfa szemöldökeid...”*

(Horváth István Károly fordítása)

Ovidius szépségreceptje

*„Tudjátok, hogy a krétától szép hamvas az orca,
és hogy halvány szád vérszínű lesz, ha kened.
És akinek ritkás a szemöldöke, kenje be szénnel,
s tiszta fehér arcon szép a picinyke tapasz.
Nem szégyen szemetek lágy szénnel húzni ki végül,
s sáfránnnyal, mely nőtt cydnusi partok alatt...”*

(Bede Anna fordítása)

Parfümök

Illatszerek nélkül nem teljes a női csáberő eszköztára. Szerencsére sok boltban árusították őket Rómában, például a Forumra vezető Argiletó utcában, vagy a Mars-mezőn. A parfümkészítők esszenciáikat Itáliában gyűjtött virágokból vagy Egyiptomból, esetleg a távoli Indiából érkező aromás növényekből nyerték. A legközkedveltebb illatnak a rózsa számított, ez szinte valamennyi kompozícióba belekerült, de szívesen használtak liliomot, jázmin, júdeai balzsamot, indiai valeriánagyökeret, mirhát és különféle illatos gyantát. A sikeres parfümkészítők gondosan őrizték keverékeik titkát, és az apró alabástromüvegcskéikre, amelyekben parfümjeiket árulták, csupán egy-egy fantáziánévvel írtak fel. Így volt például „Királyi parfüm” is. Ez egyébként legalább huszonhat összetevőből állt, amelyek a világ minden tájáról érkeztek; nem csoda, hogy ára az egekig ért. Akik nem tudták megvenni ezeket a ritka esszenciákat, azok számára a kereskedők másolták a híres márkákat, de – esetleg gyümölcslével vagy mézgával feldúsítva – lényegesen olcsóbb alapanyagokat használtak hozzájuk.

Ékszerek

A szép nő nem lehet meg ékszer nélkül, és a római ötvösök igazi művészeivé váltak szakmájuknak. Nemcsak nagyszerűen megmunkált fémtárgyaik bizonyítják ezt, hanem a drágakövekkel berakott ékszereik is. Minden római – férfiak és nők egyaránt – használt *fibulát*, olyan tűt, amellyel összefogta vállán a ruháját. Az ötvösök e nélkülözhetetlen használati tárgyat valóságos műalkotássá fejlesztették: a fibula apró ívét gyümölcs-, virág- vagy állatformára alakították, és némelyiket még ékkövekkel is díszítették. A római hölgyek ékszerdobozában ott pihentek a nyakláncok, karoktók, karikák, fülbevalók, nehéz függők, diadémok.

A fiatal hölgy egy nagy értékű parfümöt tölt át üvegcskéjébe. Ebből permetez majd testére és ruhájára, hogy még vonzóbbak legyenek bájai

Freskó

A TEST KARBANTARTÁSA

A rómaiak sok időt töltöttek a fürdőkben. Nemcsak tisztálkodtak ott, hanem tornagyakorlatokkal erősítették testüket.

A római polgár strigileumot – vakarót, amellyel levakarta testéről az izzadságot és a piszkot –, paterát – olyan edényt, amellyel vizet merítve locsolhatta magát –, valamint olajat tartalmazó tégelyt vitt magával a fürdőbe
II. század

A fürdés örömei

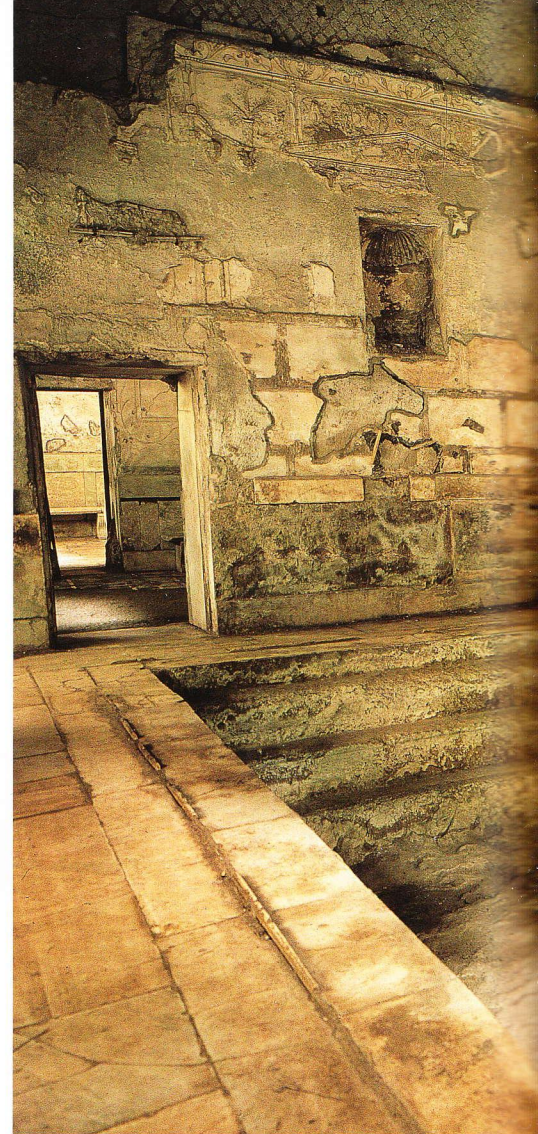
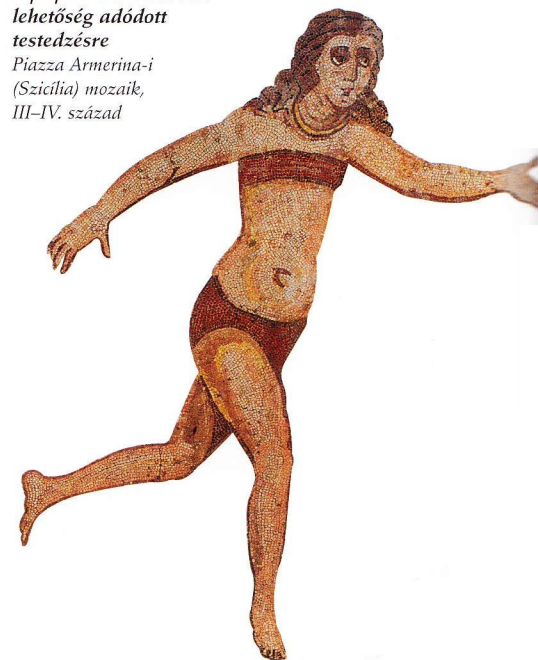
A rómaiak nagyon ügyeltek testük tisztántartására. Reggel ugyan megelégedtek egy szerény kis mosdással: hideg vízzel leöblítették arcukat, kezüket. De délfelé már siettek a fürdőbe, és ott maradtak egészen estig, vacsoraidőig. Hiszen csak a gazdagok engedhették meg maguknak a saját, otthoni fürdőt, a város többi lakója, az *insulák*ban összezsúfolódó emberek zöme a nyilvános fürdőket látogatta. Sok ilyen működött már a köztársaság időszakában is, és a császárkor végére számuk megközelítette az ezret. Róma minden kerületébe jutott belőlük. Közülük sok magánkézben volt, és ezek vendégei

gyakran panaszkodtak a piszkokra és a gyenge felszereltségre. Ezeknek a fürdőknek az igazi konkurenciáját viszont azok a monumentális *thermák* jelentették, amelyeket a császárok – Agrippa, Nero, Titus, Traianus, Caracalla, Diocletianus és Constantinus – építettek. E létesítmények hatalmas kiterjedésük és befogadóképességük miatt váltak híresekké. Caracalla *thermá*iban például naponta 1600 vendég fürdöhetett, Diocletianuséiban pedig 2000! S e fürdők távolról sem csak a tisztálkodás céljait szolgálták. A *thermá*kon belül széles sétányok húzódtak, árnyas fákkal, szobrokkal, szökőkutakkal. A vendégek rendelkezésre sporthelyiségek, szalonok, konferenciatermek, „bárok”, sőt, még könyvtár is állt. Igazi szabadidőközpontok voltak hát, ahol együtt élvezhették az életet férfiak, nők és gyerekek. A nemek keveredése okozta esetleges skandalumok elkerülése végett a hölgyek és urak számára külön időpontokat állapítottak meg: a nap első része, 11 és 13 óra között a hölgyeké, a további időszak pedig a férfiaké volt. A *thermák* vize vízvezetékeken keresztül érkezett, és hatalmas ciszternákban tárolták. A víz melegítését *hypocaustum*-rendszerrel, a levegőt padló alatti fűtéssel oldották meg.

E bájos sportoló leánykák súlyzót emelnek, futnak, labdáznak. „Bikini” viselnek, hogy mozdulataik szabadságát ne korlátozza semmi. A thermákban mind a nők, mind a férfiak számára sok lehetőség adódott testedzésre

Piazza Armerina-i (Szicília) mozaik, III–IV. század

A herculaneumi fürdő tepidariuma. Mielőtt a vendégek beléptek volna a caldariumba vagy a frigidariumba, ebben a langyos levegőjű kis helyiségben, a falak mentén végighúzó padokon elhelyezkedve pihentek egy keveset. Közben, a középén található nagyméretű medencéből vizet merítettek, és locsolták magukat

Herculaneum thermája, I. század

A fürdőben

A római polgár minden délután a *thermába* igyekszik. Magával viszi a fürdéshez nélkülözhetetlen tartozékokat: törülközőt, *strigilumot* – a hajlított formájú fémvakarót –, egy üveg olajat, kis piperetáskát, benne csipeszt a felesleges szőrszálak eltávolításához, körömpiszkálót és fültisztítót. A fürdő előcsarnokában ruhatár várja, ahol elhelyezheti ruháit. Itt azonban óvakodni kell a tolvajoktól, akik állandóan készen állnak, hogy megdézsmálják a holmikat, ezért hasznos, ha némi aprópénzért megbízunk valakit, hogy vigyázzon az értékeinkre. A vendég ezután sorra látogatja a különböző termeket, eközben jól megmosdik, megtisztul a szennytől, és teste felfrissül. A 25 °C-os *tepidariumban* a vendég elhelyezkedik a fal mentén végighúzó egyik márvány lépcsőfokon, és speciális edénykéjével, a *paterával* vizet merít a medencéből; ezzel locsolja testét, hogy pórusai kitáguljanak, mielőtt a tényleges fürdésre sort kerítene. Ezt követően a bátrabbak lábukat *soccusba*, facipőbe bújtatva, betérnek a gőzfürdőbe: a nedves *sudatoriumba* vagy a száraz *laconicumba*, és nagyokat lélegeznek. Utána jön a 40 °C-os vízű *caldarium*, itt a *strigilummal* jól megdörzsölik a testüket, majd irány a körben elhelyezett fürdőkád egyike, ahol egy kis lazításra is van lehetőség. Az utazásnak azonban nincs még vége: a kényelmesebbek ismét felkeresik a *tepidariumot*, az edzettebbek pedig egyenesen a *frigidariumba* tartanak, ahol a jó hideg vizes fürdő összezárja a pórusokat. E sorozat után a római polgár útja az *unctoriumba* vezet, ahol testét a masször, a hónalszőr-eltávolító és az olaj- és parfümbedörzsölő veszi kezelésbe. Sok-sok rabszolga áll készenlétben minden teremben, hogy a vendég kezébe adja a törülközőt, a *paterát*, az olajat és a *strigilumot*. A *thermákban* nagy a zsvaj: egyszerre hallatszanak a vízbeugrók csobbanásai, a masszörök csattanó ütései, ahogy páciensük hátát veregetik, a labdázók kiáltásai vagy a kolbász- és süteményárusok monoton énekbeszéde, amellyel portékáikat kínálgatják a vendégeknek.

Sport

A *thermák* kellemességét nagyban fokozták azok a sportlétesítmények, amelyeket a vendégek fürdés előtt látogattak meg. A medencék körül sorakozó *palestrákban* a testüket olajjal és viasszal bekent férfiak birkóztak vagy súlyt emeltek. Mások futással erősítették magukat, vagy a karjukat hátrakörve próbáltak gyűrűket felszedni a földről. Sokan élvezték a különféle labdajátékokat: a két csapatra osztott vendégek levegővel vagy tollpehellyel töltött nagyméretű labdával valamilyen kosárlabdaféleséget játszottak. Egyik változatát homokkal keményre töltött kislabdával játszották; durva sport volt ez, a labda alaposan megütötte azt, aki a levegőben próbálta elkapni. Mások tenyeres labdajátékot – ókori teniszt – űztek, ahol tenyér helyettesítette az ütőt. Az idősebbek a kevésbé atletikus *trigon-játékkal* múltatták az időt: három vendég egymással háromszöget alkotva kis színes labdákat dobált egymásnak, azokat kellett a levegőben elkapniuk. Ezután már jöhetett az úszás, a *thermák* belsejében található, nyitott tetejű medencékben.

GYÓGYÍTÁS

A római orvosokat hozzáértésük miatt nagy tisztelet övezte, holott nem számítottak az előkelő osztályok tagjai közé. Valóban kiváló specialisták voltak közöttük, például szemgyógyászok, apróbb operációkat is végző sebészek és fürdőorvosok.

Hogyan lesz valakiből orvos?

A római orvosok zöme Görögországból származott. Görögül írták az orvosi szakkönyveket, és görög szavakkal jelölték a betegségeket. Római polgár nincs is az orvosok között, ezt a tudományt ugyanis a manuális foglalkozások közé sorolták, tehát méltatlannak egy szabad emberhez: Az idősebb Plinius szerint a felséges rómaiak méltatlannak találták, hogy az orvoslás szintjére süllyedjenek. Az orvosi teendők nagy részét ezért felszabadított rabszolgák látták el a városban. A gazdag családoknál egy vagy több orvos rabszolga gondozta a házbelleket. Aki az orvosi hivatást választotta, annak tizenhat éves kora körül hozzá kellett kezdenie a tanuláshoz. Ha megengedhette magának – egyik vagy másik híres orvosi fakultáson folytatta tanulmányait: Kószon, Knidoszon, Epheszoszon, Pergamonban vagy Alexandriában. Gyakran beállt gyakornoknak egy-egy neves orvos mellé, és figyelte vezetőjét gyógyító munkájában. Ezenkívül anatómiát tanult, és elsajátította a különböző betegségekre jellemző szimptomákat, kezelési módokat, a gyógyszerek készítését. Elméleti tudást is szerzett, hiszen sok tudományos szakkönyvet kellett elolvasnia. A tanulási időszak tartama sokféle volt: négy évtől tizenkét évig terjedt. Néha nők is megpróbálkoztak orvossá képeztetni magukat: őket főleg a nőgyógyászatban és a gyermekgyógyászatban foglalkoztatták, bár értettek a betegségek minden fajtájához. A legtöbb gyógyító ember általános orvos volt, de közülük kiemelkedtek egy-egy részterület specialistái, akik különleges megbecsülésben részesültek: „Cascellius fogat húz, vagy meggyógyítja a beteg fogat”; „Hyginus kiégeti a látást zavaró szőrszálakat”; „Fannius megtisztítja a gennytől az ínyvitorlát”; „Eros eltünteti a homlokról a csúnya sebhelyeket”; „Hermes a sérvek gyógyításában remekel”... Ezeknek a specialistáknak a híre bejárta az egész birodalmat, messze vidékekre hívták őket konzultációra, és persze vagyionokat fizettek közreműködésükért. Külön orvosai voltak a gladiátoriskoláknak, a cirkuszoknak, a tornacsarnokoknak és a közkönyvtáraknak.

Seneca a betegségekről

„Mihelyt a gyomrom rendbe jött – ismered: a hányattatástól előbb szabadul meg, mint a hányingertől –, mihelyt a testemet bedörzsöléssel felfrissítettem, azon kezdtem elmélkedni, mennyire megfélekedzünk gyöngeségeinkről, még s testiekről is, noha állandóan emlékeztetnek magukra – hát még azokról, melyek annál inkább rejtve maradnak, minél nagyobbak. Becsaphat egy könnyű kis borzongás; de mikor megnő, és valóságos lázra lobban, még a kemény, sokat tűrő embertől is kicsikarja annak elismerését, hogy beteg.”

(Kurcz Ágnes fordítása)

Aeneas, a mondai hős megsebesült: nyílvessző fúródott a combjába. Az orvos csipesszel szedi ki a sebből a nyílhegyet.

A valóságban ilyen műtét elvégzésekor lefektették a páciens

Pompeji freskó, I. század

Az orvos beteget vizsgál
Görög dombormű Iaszón athéni orvos sírján, II. század

Konzultáció és orvosság

Ha a beteg járóképtelen, kérheti az orvosát, hogy látogassa meg, és gyógyítsa őt otthon. A helyben gyógyító orvost *clínicus*-nak hívták. Ő jelent meg asszisztensével együtt, aki az orvosi felszerelést vitte: kis táskát, benne gyógyszerekkel és lemezekkel, amelyeken fel lehetett tüntetni a betegség jellemzőit. Az ilyen vizit általában gyorsan zajlott. A *clínicus* megelégedett azzal, hogy megmérte a beteg pulzusát, ellenőrizte általános közérzetét, és bizonyos kezeléseket írt elő. A járóképes beteg inkább ellátogatott a *taberna medicá*-ba, ahol orvosa rendelt. Az ilyen „üzlet” három részből állt: váróteremből, magából a vizsgálati helyiségből és a „laboratóriumból”, ahol az orvos műszereit tartotta, és gyógyszereit, kenőcseit készítette. Az orvos, miután megvizsgálta betegét, és apróbb beavatkozásokat végzett: eret vágott, bekötözött sebeket, helyrerántott ficamokat stb., kezelési utasításokat

adott, diétát írt elő, vagy gyógyszereket javasolt. Például köhögés ellen mézben szétmorzszolt főtt tojást vagy száraz, borban és olajban áztatott nyers gyümölcsöt, migrén ellen pedig olajban főtt, majd átpasszírozott hunyort használtak. A vérhast vörös borban áztatott csüdű gyökerével gyógyították, a kígyómarást pedig borban megfőzött friss birkatrágával kezelték.

Néhány egyszerűbb gyógyszert az orvos maga készített, például különböző főzeteket, pirulákat, kenőcsöket, gyógynövényekből, ásványi sókból összeállított flastromokat, de a bonyolultabb orvosságok elkészítésére nem vállalkozott. A páciens inkább átküldte a gyógyszerészhez, aki viszont a különböző mixturák nagy ismerője volt, és féltékenyen őrizte termékei titkát. Ha úgy adódott, az orvos néhány napig magánál, az „üzletben” tarthatta betegét, de a szó szoros értelmében vett kórház Rómában nem létezett.

Sebészet

Az ókori Rómában különbséget tettek orvos és sebész között. Utóbbiakhoz olyan sürgős esetekben fordultak, amikor manuálisan vagy különféle eszközök használatával kellett a betegen segíteni, például ha amputálni, törést ellátni vagy trepanálni kellett, ha nyílhegyet vagy más fegyverdarabot kellett a sérült testből eltávolítani, vagy éppen vesekövet kihajtani. A sebészek leggyakoribb páciensei tehát olyan férfiak voltak, akik sokszor ki voltak téve sérüléseknek: katonák, gladiátorok, cirkuszi kocsihajtók és balesetek áldozatai. A sebésznek számos hasznos, bronz- vagy rézötvözetből készített eszköz állt a rendelkezésére: spatulák, csipeszek, szikék, sebfeltárási szondák, húgyvezeték tágító katéterek, fogók, amelyek segítségével különböző tárgyakat távolítottak el a testből, tükrök a belső vizsgálatokhoz, tű és fonál a sebek összevarrásához stb. Az

operációknál ápolók segítették a sebész munkáját. Hatásos al-tató még nem állt akkoriban rendelkezésre, ezért a beteggel csak lenyelettek néhány korty nyugtató orvosságot. Seneca el-borzádván idézte fel az eseményt: hogyan kínozzák az orvosok a betegeiket, tépik szét az élő ember húsát, hogy eljussanak a csontokhoz, kezükkel beletúrnak a lüktető testbe, és mérhe-tetlen szenvedést okoznak, amikor a rejtleniváló testrészeket kezelik. A sebészek asszisztenciájához mozgásterápiás masz-szőrők is tartoztak, akik az operált betegek fizikai rehabilitá-cióját segítették.

Egy pompeji sebész műszerei. Csipeszek, amelyekkel eltávolította a testből a belekerült idegen tárgyakat, katéterek, spatulák, szondák, kanalak a gyógyszerek pontos adagolásához és szikék. Ezeket az eszközöket általában tokban tartották

Az Orvos házából, Pompeji, I. század

*A szemorvos nőbeteget gyógyít.
Táskájából egyik készítményét veszi elő,
és azzal kenéi be páciense szemét
Szarkofág részlete*

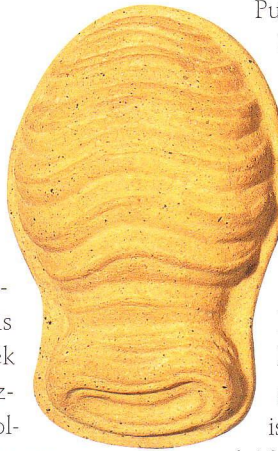
Gyógyvizes kúra

A gyógyvízzel történő gyógyítás igen népszerű volt az antik világban; sok orvos javasolta betegeinek, hogy azzal kúráltsassák magukat. A rómaiak kiválóan ismerték az Itália-szerte és a provinciákban feltörő források gyógyító hatását. Tudták, hogy a nátrontartalmú vizek hasznosak a görvélyes gyulladások kezelésére; a kénes víz jót tesz az idegeknek, oldja a feszültséget; a bitumenes pedig a gyomorbajokat enyhíti. A Nápolyi-öböl gazdag vulkanikus eredetű hőforrásokban, és sok helyen tör fel a földből forró gőz. Ezért olyan sok a gyógyulni vágyó vendég Cumaeban,

Puteoliban és környékén. Mások inkább a szabinok földjén található Cutiliae hideg forrásait kedvelik. Ha a beteg úgy érzi, hogy bajaira nem elég hatásosak az itáliai gyógyvizek, képes a birodalom távoli tájaira is elzarándokolni. Sokan látogatnak el például Galliába, ahol remek gyógyhelyeket építettek ki fogadásukra (például a mai Vichyben, Nérís-les Bains-ben, Bourbonnelles-Bains-ben stb.). A kúra folyamán a következő kezelések közül válogathatnak a vendégek: fürdés hideg és meleg forrásvízben, iszapfürdő, tus, ivókúra, mégpedig abból a pohárból, amelyet a páciens visz magával. Ezeket a vizeket a gyógyító istenségek vigyázzák. A gyógyult beteg ezért hálából fa, kő vagy bronz fogadalmi tárgyat ajánl fel nekik. Ezek a tárgyak – realiztikus módon – testrészeket formálnak: lábat, kart, mellét, szemet, nemi szervet, azt, amit a gyógyvíz az istenek segítségével meggyógyított. E fogadalmi tárgyak alapján következtetni lehet az egykori betegségekre.

A szemészet

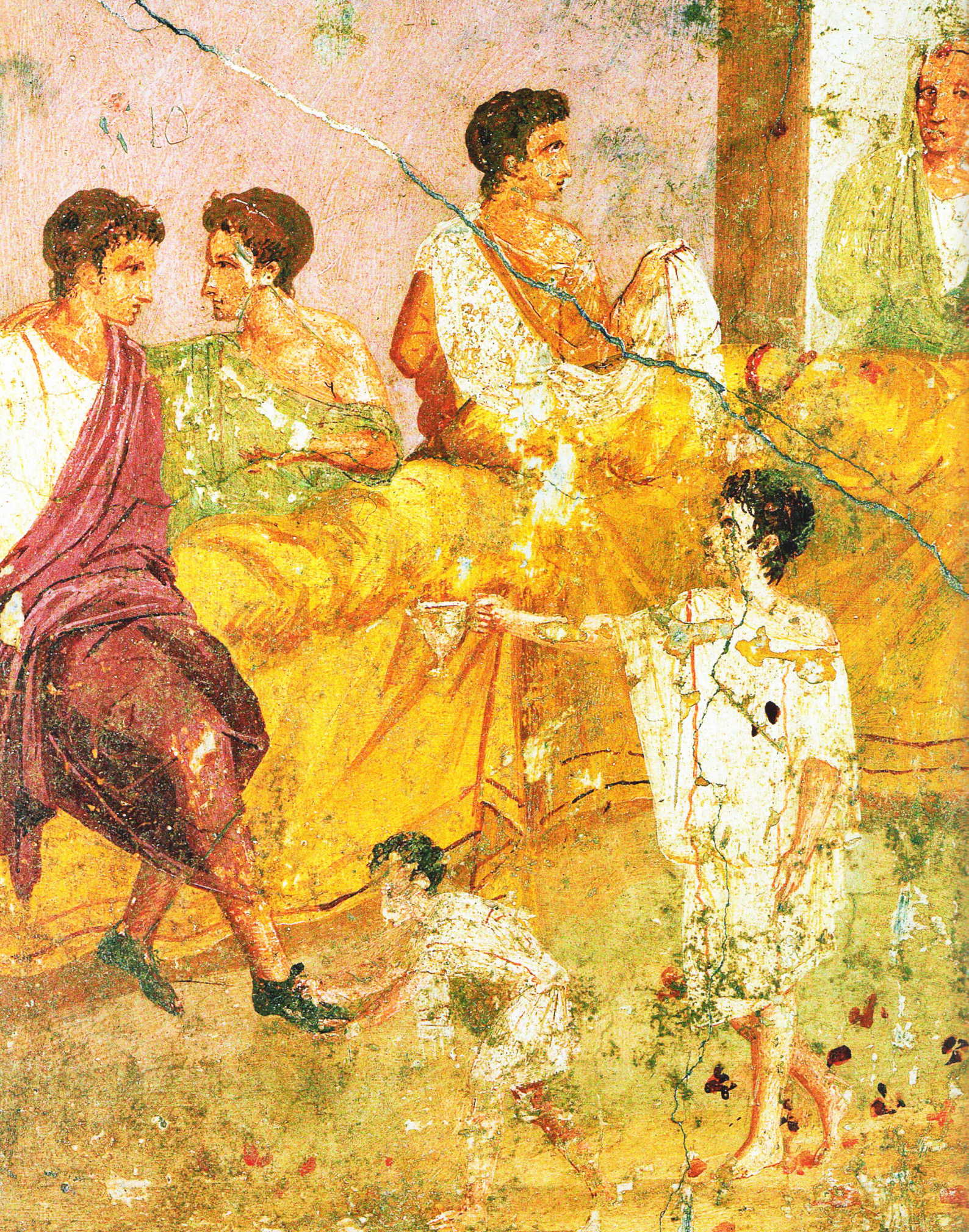
A római világban gyakoriak voltak a szembetegségek. A kötőhártya-gyulladás például szinte mindennapos volt a házak fűtése miatt keletkezett füst következtében. Emiatt sok szemorvosra volt szükség. A szemészek táskája mindig tele volt mindenféle műszerrel: tűkkel, spatulákkal, szikékkal, csipeszekkel stb. A szemorvos hályogot operált, apró tű segítségével csökkentette a szemlencse nyomását, és más, különleges beavatkozásra is vállalkozott. Gazdag volt a szemészettel kapcsolatos gyógyszerek tárháza is. Például sok, növényalapú (sáfrány, mirha, rózsza, rozsmaring, pipacs) és ásványi sókat tartalmazó (vas, réz, ólom, kén) oldatot kínálhatott a szemész a betegeknek, amelyeket zsíros kötőanyagban (viaszban vagy állati zsiradékban) oldott fel. E szereket különleges nevekké látta el, és olykor bizony szabadjára eresztette a fantáziáját. Olyan elnevezésekkel próbálta elszédíteni pácienseit, mint „Isteni szer”, „Királyi oldat”, „Főnix” vagy „A győzhetetlen”. A gall szemorvosok élen jártak az ilyen gyógyító folyadékok feltalálásában, amelyek azután az egész Római Birodalomban elterjedtek. Feltehetőleg klimatikus okokra visszavezethetően ők azonban a por alakú gyógyszereket kedvelték jobban, nyilván a könnyebb szállíthatóság okán is. E szilárd halmazállapotú szereiket használat előtt azután tejben, olajban vagy tojásfehérjében feloldották. Hogy ne lehessen összetéveszteni egymással a fiolákat, a szemész pecsétet nyomott rájuk, így tüntetve fel a szer összetételét és a kezelésmódot. Elég volt csak átnéznie a pecsétek listáját, és máris elővehette a megfelelő gyógyszert.

Ezeket a cserép fogadalmi tárgyakat gyógyult betegek ajánlották fel az istenségeknek. Beteg testrészeket ábrázolnak: szemet, fület, anyaméhet, női mellét

Kr. e. I. század

ÉTEL ÉS ASZTAL

„Jobb program híján, Cerialis Iuliusom, jöjj
hozzám nyolcra, csapunk egy csudajó lakomát.
Jó az időpont, nemde? Fürödni együtt mehetünk el,
a Stephanos fürdő nincs ide messze, tudod.
Kezdjük az étvágy jó gerjesztőjén, a salátán,
és póréahagymán, annak a zsenge nyelén;
majd jön a sózott ton, kicsi gyíkhálnál kiadósabb,
hozzá némi tojás- és rutalevél-körítés.
Lesz másfajta tojás is még, lassú parazson sült,
s lesz vélabrumi sajt, tűzhelyen ízesített,
s kapsz picénumi dér-megcsípte olajfabogyókat.
Mindez előétel. Mondjam a többit is el?
Hogy gyere, füllentek: kocacsöcs,
hal s osztriga lesz még,
és a major s a mocsár jóhusu szárnyasai:
Stella ebédjein is ritkán kapsz jobbat ezeknél.”

(Hegyí György fordítása)

Így invitálta barátait lakomára Martialis, a költő.
Szinte összefolyik a nyál a szánkban...

GABONAFÉLÉK

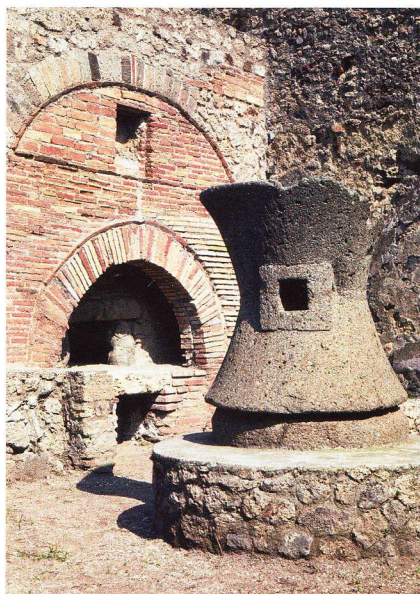
A gabonafélék – kenyér vagy kása formájában – alkották a rómaiak fő táplálékát

Importgabona

A Kr. e. II. századig a rómaiak itáliai gabonát fogyasztottak. Ekkor azonban a tulajdonosok földjükön szőlőt és olajbogyót kezdtek termeszteni, mivel rájöttek, hogy ezek sokkal jövedelmezőbbek, mint a gabona. E nélkülözhetetlen táplálékot importálni kellett tehát a provinciákból: Augustus idején Egyiptomból, Nero uralkodásától fogva pedig Észak-Afrikából. A szemekkel teli zsákok hajón érkeztek Ostiába, ahol dokkmunkások dereglyékre rakták át őket, majd két napos utazás után a Tiberisen jutottak fel Rómáig. A gabonaszállítmány tehát ki volt téve a hajózás szeszélyeinek, holott a város mindennapi ellátásában döntő szerepet játszott. Róma lakosainak nagy részét, a dologtalanokat ugyanis az állam élelmezte, ezért különösen fontos volt, hogy a császári raktárak állandóan tele legyenek, mert különben mindenféle lázongásra lehetett számítani. Ezért azután létrehozták a *praefectus annonae* tisztséget. Az erre kinevezett személy feladata lett ellenőrizni a gabonaszállítmányokat, ügyelni, hogy a rakományokat megfelelő módon helyezték el az *emporiumok*ban, a Tiberis mentén felállított raktárakban, végül, hogy minden arra jogosult részesedjen a gabonából.

Nagy választék kenyérből

Sokféle gabonát árultak a római piacon: búzát (kenyérnek valót és tönkölyt), rozst, kölest és árpat. A régi korokban a családok mindennapi fő eledele a gabonából készített kása volt. Majd jött a kovásztalan lepény, azután pedig a kelesztett kenyér. A felhasznált alapanyag szerint nevezték el a kenyereket, amelyek leggyakoribb formája nagy, kerek cipő volt, részekre vágott héjjal. Élesztő gyanánt mustban felfuttatott köleslisztet használtak. A gallok viszont sörélesztővel készített kenyeret sütöttek, ami sokkal könnyebb volt a hagyományosnál, ezért Rómában is szívesen vásárolták. Néha a pékek apróra tört túrot kevertek a tésztába. Sokféle és egyre puhább belű kenyeret kínáltak tehát a vevőknek: volt „kagylókenyér”, „süteménykenyér”, „palacsintakenyér” stb., és néhányuk tetejét még meg is szórták kapor- vagy ánizsmaggal. A pékek sütöttek mindenféle süteményt is: apró harapnivalókat, amelyeket az utcán fogyasztottak el a járókelők: *spirát* – csigavonalúra formált, mézes leveles tésztából készült finomságot –, *globulust* – olajban kisütött, mézzel megkent, majd a tetején mákszemekkel megszórt túros és darás lepényt – vagy *erneumot* – darából és túróból gyúrt tésztát, amelyet korsóban kelesztettek meg, vizes edényben megfőztek, és evés előtt a korsót összetörték – stb. Sokféle süteményt is ismertek; ezeket a *pistor dulciarius* készítette. A legkedveltebb süteménynek az ember formájú számított, amely Priaposz istent szimbolizálta – nagy nemi szervvel.

Egy pompeji pék udvara malommal és kemencével. A malomkővet szürke lávából faragták. Oldalán négyyszögletes nyílás látható, abba illesztették bele azokat a rudakat, amelyekhez szamarakat kötöttek. A szegény állatok ott keringtek egész nap a kőből kirakott talapzat körül

I. század

*Pékiüzlet. A pékség az utcán,
szabadban áll, és az eladó magas
széken ülve kínálja nyolc adagra
osztott kerek kenyerét a vásárlóknak
Pompeji freskó, I. század*

Kása és dara

A kenyér meglehetősen drága volt Rómában, ezért a kispénzű emberek beérték különféle kásával, amelyeket búza- vagy árpadarából készítettek. A szemeket előbb megpirították, majd mozsárban megtörték, és sóval megszórták, hogy tovább eltartson. Ha jól megtörték a szemeket, egészen finom darát kaptak. A legfinomabb darát Campaniában készítették; hogy szép fehér és lágy legyen, krétaport kevertek hozzá. De létezett hamis dara is: ezt gyengébb minőségű afrikai gabonából őrölték, és gipsszel hintették meg. A picenumi darát mazsolával gyúrták össze, majd cserépedényben sütötték meg. E hosszúkás formájú kenyeret mézes tejbe mártva fogyasztották. De nagyon népszerű volt egy másik készítmény, a *placenta* is, amelyet külön szakember, a *pistor placentarius* sütött. Ennek emeletes formája volt; a tészta rétegek közé darát, túrót és mézet tettek. Nagy, harminccentis átmérőjű tepsiben sütötték ki, majd kockákra vágták, és a tetejét olyan finomságokkal szórták meg, amelyeket a kedves vevő választott ki magának.

Molnár és pék egy személyben

A kenyér és a péksütemény készítésének valamennyi fázisát egy személy, a *pistor* végezte, aki molnár és pék is volt. Amforákban vitték hozzá a magvakat, amelyeket lisztté őrölt, kenyeret sütött belőle, majd maga is árulta termékeit. Üzletének udvarában ott állt egy vagy több gabonaőrlő malom. Nem állt ez másból, mint két kúp alakú, egymásba illeszkedő malomkőből. A malmot általában szamarak hajtották; ott keringtek körülte a szerencsétlen állatok egész nap. Néha e fárasztó munkát rabokkal végeztették. A *pistor* a megőrölt és átszitált lisztből meggyúrta a kenyereket, széles lapátok segítségével belehelyezte azokat a kemencébe, és éjjel kisütötte őket. A *placentát* és a péksüteményt parázssal letakart cserépedényben sütötte ropogósra. A kenyerek súlyát császári hivatalnok ellenőrizte. Amíg ez nem történt meg, a pék nem bocsáthatta azokat áruba, a péksüteményeket és a *placentát* nem fűzhette koszorúba, és nem akaszthatta ki a boltjában. Termékeinek egy részét utcai árusoknak adta el, akik Rómát járva kínálgatták a portékákat az éhes szájuaknak.

ZÖLDSÉGEK ÉS GYÜMÖLCSÖK

A rómaiak táplálkozásában fontos szerep jutott a zöldségeknek és gyümölcsöknek. Nemcsak ízük miatt kedvelték őket, hanem mert tisztában voltak azzal is: fogyasztásuk milyen egészséges. Az olajfáknak nemcsak a termését ették, hanem olajat is sajtoltak belőle, amit sok mindenre használtak.

Gazdag zöldségeskert

A rómaiak nagyon kedvelték a zöldségféléket. Ismertek is több mint száz fajtát, amelyek mind ott teremtek a zöldségeskertben: spárgát, mángoldot, káposztát, salátát, retket. Ezeket elsősorban előételként fogyasztották, de mivel a húst és halat igencsak drágán mérték, sokszor főételként szolgálták fel őket. A szegényebbek, akik a kenyeret sem tudták megvenni maguknak, főleg lóbabot, lencsét, borsót, csicseriborsót fogyasztottak; megfőzték őket, esetleg mézzel, túróval, növényi fűszerekkel dúsítva pürét készítettek belőlük. A zöldségeket dietikus jó tulajdonságaik miatt is nagyra becsülték: a bormustárnak, a hagymának és a sárgarépának afrodisziákus hatást tulajdonítottak, a retek pedig szerintük elősegítette az emésztést, és jó alvást biztosított. A káposzta – ha hihetünk idősebb Catónak – annyira hasznos az egészségre, hogy rendszeres fogyasztójának egész élete folyamán nem kell orvoshoz fordulnia! A rómaiak gombát és szarvasgombát – feketét és fehéret is –, az ingyencék kedvenceit is gyűjtötték. De sok zöldségfélét ettek nyersen is, esetleg aromás szósza mártva, megpirítva a tűzhelyen; esetleg az alapanyagot csőben megsütve borral, olajjal és *garummal* ízesítették. És hogy állandóan fogyasztani lehessen belőlük, gyékényen megszáritották, vagy sós és ecetes lében konzerválták őket.

Szőlő, alma, gránátalma. A gyümölcsöket nagy üvegtálban szolgálták fel, hogy színeik még vonzóbb hatást keltsenek
Pompeji freskó, I. század

Egzotikus gyümölcsök

A római kertészek nagyon büszkék voltak kertjükre, ahol vagy harmincféle gyümölcsfát neveltek. Nagyszerűen értettek a szemzéshez, ezáltal egészen újfajta egyedeket sikerült előállítaniuk oly módon, hogy az egyik gyümölcsfa törzsébe egy másik fa sarját ültették be. Számos egzotikus fajt hozott meg Itália-szerte, így például cseresznyemagot hoztak Pontoszról, vagyis a Fekete-tenger déli partjáról (a mai Törökországból); Kr. e. 73-ban Lucillus római hadvezér parancsára azokat elültették, és kinőttek belőlük a cseresznyefák. A sárgabarackot Armeniából, az őszibarackot pedig Perzsiából hozták. De importáltak is: a híresen finom szilvát Damaszkuszról, a datolyát pedig Afrikából. Nemcsak a friss

gyümölcsöket kedvelték, hanem a szárítottakat is: étkezés előtt dióval, mogyoróval, mandulával, újév napján pedig szárított fügével és mazsolával kedveskedtek a vendégeknek.

Vacsora után is kínáltak gyümölcsöt: frisset, vagy vízben és borban főtt kompótot. A zöldségfélékhez hasonlóan a gyümölcsöket is konzerválták: mézzel összefőzték, vagy édesített borban tették el őket, és szalmaágyon egész télen tartották belőlük a kamrában.

Az olajfa, a római világ királyi fája

A Római Birodalom egész földközi-tengeri vidékén megte-
rem az olajfa. De az olajbogyót sokféle kezelésnek kell
alávetni, míg fogyasztásra alkalmassá lesz. A zöld bogyókat
sós lében, ecetben és sziruppá sűrített borban pácolták, a fe-
ketéket mézzel illatosított sóban és sziruppá sűrített borban
konzerválták. Ilyen olajbogyók voltak sokak számára a nappal
elfogyasztott karéj kenyereknek egyedüli kísérői. Egyébként
sokféle olajbogyóreceptet ismertek: készítettek a bogyókból
pürét, amelyet olajos *epityrum*mal ízesítettek; vagy apróra vág-
ták őket, és olajjal, ecettel, köménymaggal, korianderrel, ka-
porral és mentával összedolgozva szervírozták. Az olajfa másik
hozádéka, az antik világ nélkülözhetetlen terméke: az olaj.
Ezzel főztek, áptolták testüket, és ezzel is világítottak. Az olajfa
termését általában kézzel szedték, hogy a bogyók ne sérülje-
nek, majd megdarálták, és olajütőben kpréselték őket. Az „első
eresztés”, a szűzolaj a legfinomabb, ezt főzésre és testápolásra
használták. A későbbi préselések rosszabb minőségű olajat
eredményeztek, ezzel világítottak az emberek. Az olajat egyéb-
ként – mielőtt áruba bocsátották volna – nagy, lepecsételt tar-
tályokban tárolták.

*Olajbogyószüret. A munkások, hogy ne sérüljenek a bogyók,
nem verik le botokkal őket, hanem kézzel szedik le a termést.
A bogyókat ezután puttonyokba és kosarakba gyűjtik, majd
elviszik az olajütőbe, vagy fogyasztási cikket készítenek belőle*
Dombormű

Aromák és fűszerek

A római konyha sok aromás növényt használt az ételek íze-
sítéséhez. Egy-egy étel gasztronómiai minőségét jelenté-
keny mértékben meghatározta, milyen és mennyi illatos nö-
vényt és fűszert keverték hozzá. A római konyha szinte
minden receptjében szerepel a köménymag, a fokhagyma, a
babérlevél, a menta, az oregánó, a petrezselyem, a kakukkfű, a
koriander és még egy sor egyéb fűszernövény. Ezeket azután
kiegészítették messzi földekről importált egyéb fűszerekkel,
például indiai borssal, amely viszont olyan drága volt, hogy
használatát csak a leggazdagabbak engedhették meg maguk-
nak. A líbiai *silphium*ot aranyárban mérték, e különleges fűszer
ugyanakkor nem hiányozhatott egyetlen igazán rafinált ételből
sem. Az I. század végére azonban ez a fűszer végleg elfogyott
(talán a túlzott fogyasztás következtében), de egy másik fűszer-
rel, a *laserral* (*Asa foetida*), ezzel a fokhagymaszagú, ernyős vi-
rágú növényvel sikerült helyettesíteni.

HÚSOK

A húsok között a római konyhában elsőséget élvezett a disznóhús, de kedvelték a szárnyasokat, a vadakat, sőt, még az olyan különlegességeket is, mint például a pele. És nem feledkezhetünk meg a szintén szívesen fogyasztott csigáról sem.

A legfinomabb sonka Galliában készül

A császárkor kezdetén a húsfogyasztás elsősorban a gazdagok kiváltságának számított. Az egyszerű népnek meg kellett elégednie a vegetáriánus életmóddal; nem véletlenül gúnyolták egykor a szegényembert úgy, hogy „lóbabevő”. Az évszázadok során viszont egyre több család asztalára került húsetel. A római *plebs* például módot talált a húsevésre a nyilvános ünnepek alkalmából, amikor a gazdag pártfogók hússal kínálták a szegényeket, vagy állatáldozatok bemutatásakor. Ezenkívül tenyésztettek is marhákat, disznókat, juhokat. Az állattenyésztéssel foglalkozók „lábon” hajtották egészen Rómáig a jószágokat. Ott az állatokat eladták a mészárosoknak, akik ezután levágták és feldarabolták őket, úgy adták tovább a vásárlóknak. A rómaiak kedvence a disznó volt: fogyasztották a húsát, és szívesen ették a „disznóságokat”, a kolbászt, a hurkát, a sonkát. Utóbbiról mindig megjegyezték, hogy a legfinomabbat Galliában készítik. A hússal foglalkozó szakmák sorában fontos szerep jutott a henteseknek és a hozzájuk csatlakozó mozgóárusoknak, akik az utcán kínálták kolbásaikat és húsgombócaikat. A juh- és kecsketenyésztők sajtot készítettek, amit frissen, erjesztve vagy sózva árultak. A *moretum* nevű sajtot illatos zöld fűszerrel készítették, és az ingyencek eledelének számított. A házak menti baromfiudvarokban sok szárnyast neveltek saját fogyasztásra: tyúkot, gyöngytyúkot, libát, kacsát, de szívesen ették vadmadarak – fenyőrigó, galamb, fogoly, gerle, páva, szalonka és fácán – húsát is. Az ingyencek tányérjára még hattyú-, daru- és rózsaszín flamingóhús is jutott. Ezeket a madarakat levágás előtt kölessel vagy borban áztatott búzadarával feltáplálták, és drága pénzért árusították a piacon. A szakácsok nagyon értékelték a módját, hogyan kell az ételeket elkészíteni; főzték, sütötték vagy párolták őket. A húsokat általában először megfőzték, vagyis levest is készítettek belőlük. Konzerválási módokat is ismertek: a hússzeleteket szárították, sózták, füstölték. A libákat friss fügével tömték, hogy szép nagy májuk legyen, majd, miután az állatból kivették, mézes tejbe áztatták azt.

„Főzzétek meg a tyúkot garumból, olajból, borból, egy csomag póré hagymából készített, korianderrel és borsikafűvel fűszerezett lében. Ha megfőtt, emeljétek ki a húst, törjétek meg egy kis borsot és kétszáznyi mandulafenyő magot. Öntsetek rá húslevest, majd vegyétek le a tűzről. Ha szükséges, dolgozzátok át egy kis tejjel. Ezután öntsétek rá az egészet a húsrá, és forraljátok fel. Felvert tojásfehérjével szilárdítsátok meg, majd helyezétek el szépen a tyúkot egy tálon, és öntsétek mellé a mártást.”

Apicius receptje

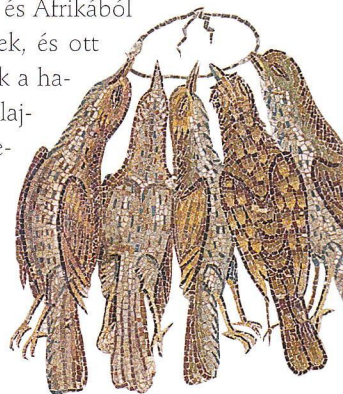

Vadrezervátumok

A nagybirtokokhoz vadrezervátumok is tartoztak. A rómaiak annyira kedvelték a vadhúst, hogy úgy képzeltek: különleges parkokat hoznak létre, ahol szabadon élhetnek és szaporodhatnak a befogott vadak. Ezeket az állatokat természetes életkörülmények között tartották, de rabszolgák gondoskodtak etetésükről. Kezdetben ezekben a rezervátumokban csak vadnyulakat tartottak, nevük – *leporaria* – is erre utal. Később, a sikeres kísérleten felbuzdulva, nagyobb testű és értékesebb húsú állatokat – őzeket, szarvasokat – is befogtak. A tulajdonosok büszkén mutogatták azután vendégeiknek e vadsparkokat. A római gasztronómia kezdetben egészen különleges állatok húsát is felhasználta, például a peléét. A peléből készített étel igazi kuriózumnak számított, és annyira élvezetesnek tartották,

hogy villájukban magánemberek is tenyészteni kezdték az állatokat. A kis rágcsálókat nagyobb, zárt edényben tartották, és apró nyíláson keresztül makkkal, dióval, gesztenyével etették. Ha az állatkák kellő súlyra híztak, mézzel kikent tepsiben megsütötték őket. Végül, nem hagyhatjuk említetlen a csigákat, amelyek szintén kedvelt eledelnek számítottak. Különböző fajtaikat ismerték, a leghíresebbeket Itáliából és Afrikából importálták. Egész csigatelepek létesültek, és ott nevelték, szaporították az állatokat. Ezek a hatalmas telepek nagy hasznot hajtottak tulajdonosuknak. A csigákat egyébként lisztet borral táplálták fel, mielőtt elfogyasztották volna őket.

Fenyőrigók
karikára fűzve
Mozaik

Méz és méh

Magára valamit adó mezőgazdaság nem lehet meg méhkasok nélkül. Az antik világban a méz roppant fontos szerepet játszott, hiszen a cukrot pótolta. Rómában is nélkülözhetetlennek tartották, nemcsak a sütemények, hanem a húsok, zöldségek, sőt, még az italok elkészítésénél is. A méhviaszt számtalan célra használták. A méheket nádfonatú, kerek kasokban tartották, vagy fák odvában készítettek számukra helyet. A mézet évente háromszor fejtették le: májusban, szeptemberben és novemberben. Aszerint, hogy a méhek milyen növényeket (hársfát, termesztett virágot vagy vadvirágot) látogattak, úgy változott a méz minősége. A görögországi Hümétosz hegy hársvirágaiból gyűjtött mézet tartották sokáig a legfinomabbnak.

A mészáros sertésoldalast, anyakoca tőgyét, sonkát, lábszárat és disznófejet kínál vásárlóinak. Mögötte mérleg látható, amelyen leméri az áru mennyiségét
Dombormű, II. század

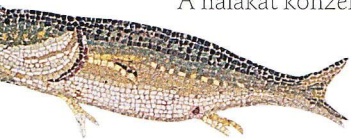
A TENGER AJÁNDÉKAI

A rómaiak sok tengeri halat fogyasztottak, de nagyon kedvelték a kagylót, különösen az osztrigát is. És alig létezett olyan ételük, amelyet ne garummal, vagyis pácolt hallével ízesítettek volna.

Halak

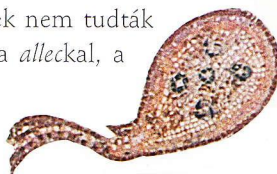
„**A**z egész természetből a tenger számít az ember gyomra számára a legfontosabb elemnek, hiszen a halakatannyiféle módon készítheti és fogyaszthatja el, mint semmi mást.” – állapítja meg idősebb Plinius, és egyben ostromozza kortársainak furcsa étkezési szokásait. A császárkor kezdetén különösen kedvelték a tenger nyújtotta finomságokat, elsősorban persze a gazdagok, akik vagyontokat fizettek egy-egy, a Földközi-tengerből kifogott szép példányért. Különböző módon halásztak már akkoriban is: horgászbottal, hálóval, varsával, szigonnyal. A római halpiacon még a legszerényebb körülmények között élők is hozzájutottak olcsó apróhalakhoz, sós lében pácolt heringhez, angolnához és a Tiberisből kifogott példányokhoz, amelyek a csatornák hulladékával táplálkoztak, és pocsolyaszaguk volt. A nagy lakomákon viszont a nyílt tengeren frissen fogott halakat szolgálták fel: tonhalat, csukát, rombuszhalat, menyhalat, aranykeszeget. Kétfajta mindegyiken túltett, és iszonyatos pénzekbe került: az Atlanti-óceánból fogott aranypér és a muréna – utóbbiról azt tartották, hogy emberhússal táplálkozik. A rómaiak nem igazán kedvelték a folyami halakat, ritkábban is kerültek a tányérokra. A szakácsok azonban megsütötték a kisebbeket, a nagyobbakat pedig megfőzték, és garummal, valamint borssal, köménymaggal és édes borral ízesített mártással tálalták.

A halakat konzerválták is: sós vízzel teli amforákban pácolták vagy füstölték őket.

Különleges ételízesítő

A halalapanyagból készített garum a római konyha nélkülözhetetlen fűszere, használják mind a sós, mind az édes ételek ízesítésére. E cikk gyártása és exportja minden piacon fontos szerepet játszott. Készítették Afrikában, Hispaniában, Galliában, és ellátták vele a kereskedők az egész birodalmat. A garumhoz a hal – elsősorban a makréla és a tonhal – belső részeit használták fel. Ezeket addig főzték, míg teljesen péppé váltak. Az így keletkezett folyékony anyagnak roppant erős és kellemetlen szaga volt, viszont utánozhatatlan ízt adott az ételnek. Sokba került, ezért a szegények nem tudták megvásárolni, nekik be kellett érniük a alleccal, a garum visszamaradt üledékével.

A tenger gyümölcsei

Az ínycsemegek a halaknál csak a puhatestűeket, a kagylókat és a rákokat kedvelték jobban. A tarisznyarák, a langusza, a homár, a kagyló, a tintahal, a polip, a tengeri sünn stb. a lakomák díszfalatjainak számítottak. Az igazi érték az osztrigát kedvelték legjobban. A Kr. e. I. században egy bizonyos Sergius Orata nevű vállalkozó azt találta ki, hogy a campaniai Lucrinus-tóba cölöpöket veret, és odatelepít osztrigákat, mégpedig a legfinomabb fajtájúakat. A jó ötlet nyomán sok helyen elterjedtek az osztrigatelepek, és szinte az egész Nápolyi-öböl partját behálózták, így biztosítva a rómaiak egyre fokozódó osztrigaéhségét. Galliában is sok ilyen telepet létesítettek. Szállításhoz eltávolították az állat egyik oldal-kagylóját, és tenger vízzel teli amforákba rakták őket. Fogyasztás előtt jeget reszeltek rájuk, majd ecetet vagy garumot csepeptettek a húsvárára, és nyersen fogyasztották, de agyagtálon meg is pirították, vagy apróra vágva golyócskákat készítettek belőlük.

A fonott kosár teli van hallal, puhatestűvel – az ínycsemegek méregdrága, de kedvelt eledelével
Mozaik, II–III. század

Ezen a csendéleten a festő bemutatta, miket imád annyira az igazi ínycsemege. A képen többfajta hal, polip és kagyló látható
Pompeji freskó, I. század

„Tisztítsuk meg a nyelvhalat, távolítsuk el belső részeit, majd helyezzük egy tálra. Öntsünk rá olajat, garumot és bort, és lassú tűzön kezdjük el főzni. Míg fő az étel, törjünk meg kis borsot, lestyánt és oregánót.

Locsoljuk meg a fűszereket húslével, üssünk rájuk néhány nyers tojást, és jól keverjük össze az egészet. Kenjük rá a mártást a halra, és így folytassuk tovább a főzést. Ha az étel elkészült, hintsük meg borssal és sóval.”

(Apicius nyelvhalreceptje)

A vivarium, az elegancia csúcsa

A leggazdagabb rómaiak, hogy mindig friss halhoz jussanak, *vivarium*okat (haltartályokat) építettek a birtokukon. Az édesvízi akváriumot megvetették, akárcsak a folyami halakat. Bezzeg a tengervízűeket! A tengerhez közel épült villák haltartályaiba a sós vizet csatornákon vagy alagúton keresztül vezették be, így még a dagályt és az apályt is észlelhették. Elegáns dolognak tartották mutogatni az élő halakat a vendégeknek, akik választhattak, épp melyik példányt kívánják a szakáccsal elkészíttetni. Néhány hóbortos *vivarium*-rajongó különös törté-

netét megőrizte az emlékezet: az egyik nagy meleg idején átköltöztette halait hidegebb tájakra; a másik annyira megkedvelte eleven bentlakóit, hogy nem volt szíve feláldozni őket, hanem amikor vendégei halételre vágytak, elküldte egyik szolgáját a halpiacra vásárolni. Augustus császár unokahúga anynyira megszerette az egyik murénát, hogy fülbevalót rakatott rá. Ugyanakkor néhány *vivarium*-tulajdonos jó üzletet csinált, amikor eladta halait azoknak, akik nem rendelkeztek ilyen berendezéssel.

ITALOK

A római mindennapokban fontos szerep jutott a bornak.

Nagy volt iránta a kereslet birodalomszerte.

Jó néhány híres bor termett Itáliában, Galliában és Görögországban.

Szőlőtermesztés

Az egész földközi-tengeri medence igen gazdag szőlőkultúrával rendelkezett, a rómaiak ezért könnyen váltogathatták étkezéseik szerint boraikat. A szőlőtőkét engedték magasra nőni, így egész szőlőlugasokat alakítottak ki, vagy karókra, sőt fákra – szilfára, fűzre, tölgyre – kúsztatták fel azokat. A szőlősorok közé gabonát és olajfát ültettek, vagyis háromfajta kultúrát termesztettek egyszerre ugyanazon a földdarabon. A rablók elleni védekezéséppen a lugasokat sok helyen bekerítették. Az állam is nagy figyelmet fordított a szőlőültetvényekre: büntetés terhe mellett csak akkor lehetett egy tőkét kivágni, ha pótlására újat ültettek. Szüretkor a fürtöket a férfiak nagy kádakba gyűjtötték, majd megtaposták, miközben mankókba kapaszkodtak, nehogy elessenek. Azután a szőlőt kiperéselték a lugas közelében felállított présben. Maga a borkészítés a *cella vinariában* zajlott, ahol a kiperéselt szőlőlét nagy, szurokkal bevont, nyitott tetejű edényekben hagyták érlelődni. A kiforrt bort azután amforákba töltötték

át, és parafa dugóval, ún. *doliával* ledugaszolták. A III. századtól fogva már olyan, fenyőfából készített hordókban tárolták a bort, amelyekben eredetileg árpasört tartottak. Ezekben az alkalmatosságokban ugyanis lényegesen könnyebb volt a szállítás.

Ez a gyönyörű, kék üvegből készített palack szőlőfürt formájú. Az igazi értékek arra is nagy súlyt fektettek, hogy a valóban nemes bort értékes üvegekben tartsák, és úgy szolgálják fel vendégeiknek
II. század

Borlap

Rómában a bort lehetőleg északi fekvésű pincében tartották; a nemesebb fajtákat külön amforákban, amelyek alsó részét beásták a földbe. Sokféle bort termesztettek. Színskálájuk a mélyvöröstől a fehérig terjedt, és a felvilágosult borkedvelő valamennyi fajtából tartott pincéjében. A legnemesebb és legritkább borok Campaniából (Falernumból, Massicából) és Latiumból (Albanumból) származtak. Leggyakrabban a négyéves borokat fogyasztották, de az igazi különlegességeket akár több évtizedig is hagyták érlelődni. Az amforák tetejére kis címkét helyeztek, a borfajta nevével és a szüretelés évével. Sok görög bort is importáltak Khiosz, Thaszosz és Leszbosz szigetéről. Miután a rómaiak elfoglalták Gallia területét, a bortermelés itt is fellendült: újabb szőlőfajtákat honosítottak meg, majd nagy mennyiségben szállítottak belőle Itáliába és Rómába. Különösen közkedveltek voltak a gyantás ízű borok. A gallok egyébként arról is nevezetesesek voltak, hogy egyes boraikat növényi aromákkal – tárniccsal, aloéval, levendulával – ízesítették.

A borkereskedő épp egyik vevőjét szolgálja ki. A feje fölül leemelt egy mércéül használt edényt, és megtöltötte borral. A pult előtt a vásárló áll és kancsóját tartja felfelé, hogy az árus abba öntse a kiválasztott nedűt
Dombormű, II–III. század

A borkereskedőnél

Minden társadalmi rendű és rangú római borivó volt. Még a betegek is, mert sokan hittek gyógyító hatásában. De a bort ritkán itták tisztán, mivel túl erősnek tartották. Vagyis hígították, és azt, aki tisztán itta, egyenesen részesnek tartották. Különféle hozzávalót használtak a hígításhoz: hideg vagy meleg vizet, havat, illatanyagot, mézet, időnként még tengervizet is. A rómaiak naponta többször is felhajtottak egy-egy pohárkával – az időjárástól függően hidegen vagy melegen – a *thermopolium* pultja előtt. Igaz, ezekben a csapszékekben csak lőrért mértek: rossz minőségű vatikáni vagy szabin bort. A vásárlók ezért inkább a borkereskedőt látogatták, ott vették meg és vitték haza a kiválasztott borukat. A kereskedő széles pultja mögött foglalt helyet; a pultjában több tartály volt, azokból merve adagolta a borát. Feje fölött különböző, mércéül szolgáló edényt tartott. Kívánság szerint leemelte az egyiket, tölsér segítségével megtöltötte, majd a vevő kancsójába öntötte át az itókát. A földön kis edények álltak a lecsöpögő bor összegyűjtésére. Persze a gazdagok nem szorultak rá, hogy kis tételekben vásárolják a bort, nekik otthon saját pincéjük volt, és válogathattak, éppen melyik fajtából kínálják a lakomán vendégeiket.

Herculaneumi thermopolium.
A márványpult süllyesztett edényeiben különböző fajtájú borokat tároltak. Némelyiket közülük melegen szolgálták fel. A pult mögött nagyméretű amforák állnak, a borásus ezekből töltötte fel a pultban lévő kövedreket
I. század

Egyéb italok

Az utazók és a katonák, hogy szomjukat oltás, meghúzták a mindig maguknál hordott *poscát*, ezt a kis üveget, amelyben frissítő, ecetes vizet tartottak. De a rómaiak kedvelték az alkoholos, fügeből, körtéből, almából vagy birsalmából készített gyümölcsleveket is. Ismerték az árpából vagy búzából erjesztett italokat (pl. az árpasört) is, amelyeket otthon állítottak elő, saját fogyasztásra. Az efféle sörféleségeket inkább a provinciákban itták, például Egyiptomban vagy Galliában, a rómaiak csak ritkán fanyalodtak rájuk. A méhsört esővízből és mézből készítették: a keveréket edényekbe töltve negyven napig a napfényben tartották, s ezalatt a cukor alkohollá vált. Néha az esővizet rózsavízzel helyettesítették.

KONYHA ÉS KONYHAFELSZERELÉS

A római szakácsok meglehetősen szűk helyiségekben készítették az ételeket, ám a konyhafelszerelések egész hadserege állt a rendelkezésükre. Az étkezőasztalokra viszont jóformán csak tálak kerültek, ugyanis a derék polgárok kézzel ettek.

A konyhában rabszolgák tevékenykednek. Egyikük aprítja a húst, másikuk a tálát készíti elő, ketten pedig az alapanyagokat főzik. A háttérben polcok sorakoznak, különféle eszközökkel.

Szarkofág domborműve, III. század.

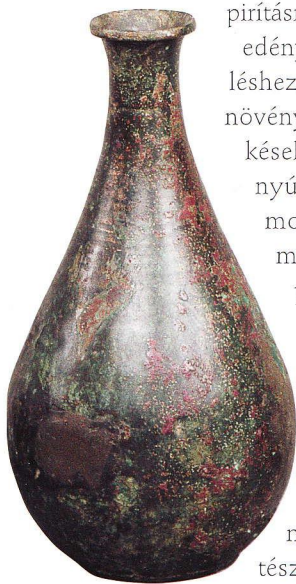

Konyhai eszközök

A római szakácsoknak, ha párolni, pirítani, főzni, sütni akartak, a terrakotta- vagy fémeszközök egész arzenálja állt a rendelkezésükre. Kerek fazekak, lábasok, széles és keskeny serpenyők,

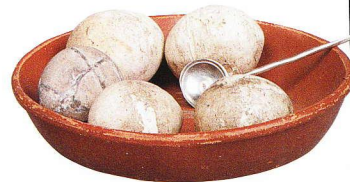
pirításra alkalmas sütők és az ételt melegen tartó edények között válogathattak. Zöldségszeleteléshez, húсок, baromfik felaprításához, fűszernövények apróra vágásához különböző méretű kések, ollók függtek a falon, csak értük kellett nyúlniuk. De voltak passzírozó edényeik, mozsaraik mozsártörővel, merítőkanalaik, mártásmerőik, spatuláik és pecsenyekampók, amelyekkel a *carnariumban* (húsos kamrában) tárolt füstölt húsból és sonkából választhatták ki az éppen megfelelő darabot. A házi cukrász munkáját különböző formák, süteménylyuggatók segítették. Néhány formával virág- vagy állatmintát nyomtak bele a tésztába vagy a sajgtba.

A képek egy római konyha felszerelési tárgyait mutatják be. Láthatunk itt különböző tálakat, üvegeket. Az egyik tálban tojások vannak és a fogyasztásukkor használt speciális kanál

Sütés-főzés

Az ételek készítésére használt külön helyiségek csak a magánházakban találhatók, az *insulák* lakóinak nincs módjuk, hogy otthon főzzék meg maguknak a vacsorát. Ezért a közeli *thermopoliumba* járnak étkezni. De a nagy lakomákat szervező házakban is megdöbbenően szerény méretű a konyha, amely legtöbbször a ház végében húzódik meg. Persze körülötte ott vannak a kamrák, az olajat, bort, gabonát tartalmazó amforákkal, a *carnarium*, ahol a füstölt halat és a szárított húst tárolják, valamint a gyümölcsöt, zöldséget, mézet tároló hely. Magában a konyhában egy falazott tűzhely áll, benne parázslik a tűz, erre rakják rá a lábasokat, fazekakat. Önálló kemence csak kint, a kertben található, abban sütik a kenyert. Ezenkívül létezik az ún. *clibanus*, a terrakottából készített, harang formájú sütő, amelyet izzó parázssal kerítenek körbe és így főzik meg a belérakott ételt. A gazdag családnál akár tizenöt szakács is tevékenykedhet egyszerre: mindegyikük egy-egy specialitás mestere. A szakács rabszolgákat külön gasztronómiai iskolákban képezik ki, és általában nagyon sokat kérnek értük. Számos szakácskönyv is a rendelkezésükre áll, hogy minél változatosabb ételeket tudjanak készíteni. Munkájukat a főszakács irányítja.

Apicius, a szakácsok királya

Ételek és evőeszközök

Apicius Kr. e. 25 körül született, és rendkívüli népszerűsége tett szert Augustus és Tiberius császár uralkodása idején. Hóbortos különös és konyhaművészeti zseni volt egyszerre. Megismerte az élet fonákját és derűs oldalát is, és soha nem volt hajlandó változtatni életvitelén. Az ő munkája *A konyhaművészet kézikönyve* című, máig fennmaradt szakácskönyv. Számos receptje mind a mai napig érvényes, mint például a borsos aprópecsenyé: „Főzzük puhára a borsót egy nagyobb edényben. Aprítsuk kisebb darabokra a lucaniai kolbászt, a sertéshúst és a sonkát. Ízesítsük borssal, lestyánnal, oregánóval, kaporral, szárított hagymával, zöld korianderrel. Öntsünk rá *garumot* és egy kis bort. Keverjük jól össze az egészet, tegyük vissza a tűzre, és adjunk hozzá kevés olajat. Szurkáljuk meg, hogy az olaj jól beivódjon. Lassú tűzön forraljuk fel, és máris tálalhatjuk.” Apicius, a finom orrú, jó ízlésű ínyenc néhány receptjét híres-hírhedt különlegességként őrizte meg az emlékezet, mint például a kakasherepörköltet vagy a rózsaszín flamingó nyelvéből készített ragut.

A konyhai eszközök minősége a háziak társadalmi rangjától függött. Voltak, akiknek csak agyagedény jutott, másoknak értékes fémből – bronzból, ezüsből – készített tálakon szolgálták fel az ételt. Étkezésekkor nem használtak tányért és evőeszközt, hiszen kézzel ettek, a közös tálból szedegetve ki a falatokat. Persze időnként előfordult, hogy apró késeket is kaptak a vendégek, és ha tojásból vagy kagylóból állt a menü, akkor speciális kanálka – *cochlear* – is került a tálak mellé. De a rómaiak fő konyhai felszerelésének az ételekkel megrakott tál és az italt tartalmazó edény számított. A legtehetősebb rómaiak ezüst étkészlettel rendelkeztek; az edényeket gazdag díszítések és finom cizellálások tették különlegessé. A legszebbeket ki is rakták az ebédlő falai mentén végighúzódo polcokra. Néhány tál olyan hatalmas volt, hogy egy egész disznó vagy őz elfért rajta. A kisebb pénzü rómaiakra gondolva a kereskedők pontos agyagmásolatokat készítettek a híresebb fémtálakról, és azokról is jólesett szedegetni az ételt. Sokféle alkalmatosságban tárolták és szervírozták a bort. Az ebédlőben vízzel telt vödörök voltak, azokba állították az amforákat, hogy friss maradjon a bor. Pincemester rabszolgák ezüstszűrőn szűrték át a nedűt, nehogy valami tisztátalan anyag kerülhessen belé. A rabszolgák arról is gondoskodtak, hogy mindig készen álljon a hideg és a meleg víz a bor hígítására – a kedves vendég kívánsága szerint. Az ivóserlegek formája is roppant sokféle volt, némelyikük díszítése igazi mesterműnek számított. A legszebbeket aranyból vagy ezüsből készítették, és figurális domborművekkel dekorálták. Végül néhány igazán kiváltságos személy kék, zöld vagy halványlila üveg pohárból ihatta borát.

ÉTKEZÉS

A rómaiak napközben csak szerényen étkeztek, a vacsorát viszont nagyon komolyan vették. A gazdag családok estére vendégeket is hívtak, s a lakomát még látványosságok is kísérték.

Napjában csak egy főétkezés

Reggel a római polgár csupán egy pohár vizet iszik, és kevés kenyeret és sajtot eszik hozzá. Délben sem fogyaszt sokkal többet: „kutyafutásban” elfogyaszt egy darab kenyeret olajbogyóval vagy gyümölcssel; csak a gyerekek kapnak valami süteményfélét. Bezzeg délután, a fürdést követően, amikor összegyűlik a család! Ekkor a rómaiak asztalhoz ülnek, és megkezdődik *cena*. A vacsora általában naplementéig tart, de a szórakozást kedvelők vacsorája késő éjszakáig is elhúzódhat. A rómaiak többsége számára a *cena* meglehetősen szerény: húselékből, főzelék-féléből és gyümölcsből áll. A gazdag házakban viszont a vacsora valóságos ceremóniát jelent, amelyre vendégek is hivatalosak. Pontosan meghatározott forma szerint következnek egymás után az események, amelyek során a díszített tálak és az elegáns felszolgálás állandó izgalomban tartja és elbűvöli a résztvevőket.

Családi vacsora. Régi szokás szerint csak a férj étkezik a kereveten elhelyezkedve. A feleség karosszékből ülve, a két gyerek pedig állva fogyasztja el a vacsorát

Szarkofág domborműve, II. század

Itt „nincs felsöpörve a padló”! Számos ebédlő padlóját díszítette hasonló mozaik. Ősi néphit szerint ami lehullott a földre, abból táplálkoznak a föld alatti erők
Mozaik, I. század

Az asztalnál

A vendéget először is a *triclinium*ba, az ebédlőbe kísérik. A helyiség neve az ágy fogalmával függ össze, azzal a bútordarabbal, amelyre étkezéskor feltelepszének az arra jogosultak. Általában három ilyen ágy volt a teremben, mindegyiken hárman fértek el. A takarókkal, párnákkal borított kereveteket „U” alakban helyezték el. Köztükük lehetőleg nemesfából készített, faragott, alacsony asztal állt, a rabszolgák erre helyezték rá a tálakat. Az I. századtól kezdve szokás volt egyetlen nagy, félkör alakú ágyat használni. Ettől az időtől fogva már a nők sem ülve fogyasztották az ételeket, hanem ők is elhelyezkedhettek a kereveten. S ha a vendégek száma meghaladta a kilencet, akkor sem jöttek zavarba: pótágyakat vittek a terembe. De egy közmondás szerint „hét vendég vacsora; kilenc vendég zűrzavar”. A meghívottak nem össze-vissza helyezkedtek el az ágyakon: minden helynek pontos értékrendje volt. S ahová a vendéget az ültető rabszolga kísérte, abból az illető máris megtudhatta: mennyire becsüli őt a házigazda. A *triclinium* földjét általában szép mozaik díszítette; nagyon kedvelték például a rómaiak a „fel nem söpört padlót”, ezt a szemfényvesztő módon kirakott, étkezési jelenetet vagy inkább annak maradványait – magokat, kagylóhéjakat, csirkelábakat stb. – ábrázoló mozaikokat. A vendégek mind magukkal hozták asztalkendőjüket, s a *cena* végeztével abba csomagolták a lakoma maradványait, amelyeket egymás között szétosztottak. Az ebédlőben sok rabszolga szorgoskodott. A *structor* – mondjuk, a mai „főpincér” – vigyázott arra, hogy a vacsora zökkenőmentesen lebonyolódjék. A *scissor* és a *carptor* darabolta fel a húsokat: vadakat, nyulakat, szárnyasokat. A legfiatalabb – és a legszebb – rabszolgafiúk vitték a tálakat, és töltötték a bort. Néhányuk kezében vízzel teli füles kancsó volt, hogy ha valaki az ujjait túlságosan bezsírozta az ételekkel, helyben leöblíthesse.

A lakoma végére, miután a vendégek elteltek a sok étellel, és már mindenki alaposan felöntött a garatra – párok alakultak, és attól fogva inkább csak egymással foglalkoztak
Pompeji freskó, I. század

Három fogás

A római gasztronómiát, az antik világ egyik legfejlettebbjét a sós és az édes ízek vegyítése és a sok fűszer használata jellemezte, ez biztosította a konyhaművészet különlegességét. Minden *cena* három fogásból és sok apró ételből állt. A *gustatio* során előételeket szolgáltak fel: tojást, salátát, olajbogyót, fügét. Ezt követte a *prima mensa*, hússal, halakkal, zöldségekkel és fűszeres borokkal. Majd következett a *secunda mensa*, ismét húsestelekkel, édességekkel, gyümölccsel és süteménnyel, no meg mézes borral. Az ételek minőségével kevesebbet foglalkoztak, fontosabb volt a feltálalás eredetisége: a szakácsoknak ezért el kellett sajátítaniuk azt a tudást, hogy hogyan lehet a legszebben, legízlesebben tátra rakni az eledeleket. Petronius, a *Satyricon* című művének egyik könyvében (*Trimalchio lakomája*) szemléletesen lefesti az úrgazdag Trimalchio lakomáját. Ezen igazi meglepetéstálatokat szolgáltak fel: ezüsttálon füstölődő kolbászt, amelynek alján aszaltszilva- és gránátalmamagok imitálták az izzó parazsat. Vagy tésztából formázott vadmalacok által körbevett sült vaddisznót; ebben élő fenyőrigókat rejtettek el, amelyek, amikor a *scissor* felnyitotta a tálat, ijedten repkedni kezdtek a *triclinium*ban. Vagy sündisznót utánzó, mandulával körbeszórt birkörtét... A vendégeket mindig a társadalmi rangjuknak megfelelő sorrendben helyezték el. Így a befolyásos személyek a legfinomabb tálakból válogathattak, a szerényebb sorsúaknak viszont be kellett érniük a kevésbé jó falatokkal.

A lakoma végén

A *cena* végzetével különféle látványosságokkal szórakoztatták a vendégeket. Lengén öltözött táncosnők, egyensúlyozó akrobaták, bohócok mutatták be produkcióikat. Az értelmiségieknek, akik megvetették az efféle közönséges élvezeteket, egy előadóművészt hívtak meg, aki görög vagy latin szövegeket olvasott fel, vagy muzikusokat, akik hangversenyt adtak, esetleg színészeket, akik klaszszikus tragédiákból játszottak el részleteket. A jó ízléshez tartozott az is, hogy a házigazda apró ajándékokkal lepte meg vendégeit. Az estét időnként a *comissatio* zárta: a jelenlévők megválasztották maguk közül a „lakoma királyát”, s az ő tiszte volt meghatározni, kinek-kinek hány kupa bort kell még elfogyasztania.

Ez a szegélydíszes, színes tunicát viselő rabszolga kenyeret tartalmazó tálat visz a lakomázó vendégeknek
Karthágói mozaik, II. század

TÁRSADALOM ÉS KÖZÉLET

*„...S bíborban bevonulsz, Caesar,
diadalkocsin állva néped színe előtt;
ünnepi pompa övez,
s tapsot aratsz, valamerre haladsz,
a tömeg tenyeréből:
szerte virágszirmot szór ki-ki szőnyegedül.
Phoebusi homlokodat koszorúzza babérfonat:
»Éljen!«
harsog hadseregünk:
»Éljen a győzelem!«
S látod a lármázók zsivajától, a taps viharától
megtorpanni sűrűn négy befogott paripád.
Majd meg a várba vonulsz,
a kegyes szentélybe,
hol illőn
istennek lerovod győzelem-áldozatod.”*

(Kárpáty Csilla fordítása)

Így írta le Ovidius Tiberius diadalmenetét

*A senatus tagjai Traianus császárnak
„a haza atyja” címet adományozták
Traianus diadalíve, Benevento, II. század*

TÁRSADALMI HIERARCHIA

A római társadalom két nagy osztálya: az óriási többséget alkotó plebsre és a hatalmat és a gazdagságot birtokló nemességre, vagyis a patriciusokra tagozódott. A plebsnek Rómában kenyér járt és a császárok rendezte cirkusz, a második réteg pedig clienseket szervezhetett maga köré, akár szegény polgárokból is.

Zárt társadalom

A régi társadalmakban nemcsak a gazdagság különböztette meg az embereket egymástól, hanem társadalmi helyzetük is. Az első számú szakadékot a szabad emberek és a rabszolgák világa közötti válaszfal jelentette, a másodikat pedig az, hogy a társadalom különbséget tett polgárok és nem polgárok között. A rabszolga jogi értelemben nem számított személynek, tárgy volt csupán, amellyel tulajdonosa azt tehetett, amit akart. A nem polgárt nem illették meg azok a jogok és kiváltságok, amelyeket az igazi rómaiak élveztek. A kiváltságosok, vagyis a szabad polgárok rétegén belül is akadt azonban különbségtétel, nevezetesen a férfiak és a nők között: utóbbiaknak ugyanis nem voltak politikai jogaik. A vagyon és az életvitel nem számított meghatározónak: voltak olyan felszabadított rabszolgák, sőt igazi rabszolgák is, akik lényegesen gazdagabbak voltak sok szegény rómainál. A római társadalom mégis egy gazdasági és funkcionális struktúra alapján épült fel: a polgárság rendekre oszlott, a piramis csúcsán a *senátorokkal* és a lovagokkal, majd a városi előljárók következtek, végül pedig maguk a plebejusok. Ez az elméletileg erősen hierarchikus társadalmi felépítés azonban a valóságban rendkívül mobilisnak bizonyult. A polgárságot ugyanis a birodalmon belül egyre szélesebb értelemben határozták meg, és a polgári réteg is állandóan változott. Másrésztől a felszabadított rabszolgák maguk is szabad polgárokká váltak, s így hidat képezhettek a hivatalokat betöltő réteg és a szabad emberek között. A felszabadított rabszolga fia tehát akár már tagja lehetett a városi polgárságnak is. Őt – vagy esetleg a fiát – a császár kiemelhetette, és a lovagok közé sorolhatta, ami által megnyílt előtte az út a csúcsok felé, és még *senátor* is lehetett belőle. Számos példa bizonyítja, hogy az I. században sok család – két-három generáció alatt – villámgyors karriert futott be, és alapjaiban változtatta meg a római világ társadalmi felépítését.

A művészet kedvelői nagyra becsülték az öregeket és betegeket ábrázoló kis realisztikus szobrokat. Az idős nő arcán mély nyomokat hagyott a nyomor és az alkoholizmus

Az uralkodó osztályok

A császárság legnagyobb hatalmú és leggazdagabb kisebbségét a *senatorok* és a lovagok alkották. Az előbbieket közhivatalnoki pályát futottak be, a bíróságokon tevékenykedtek, papnak mentek, és vidéki kormányzóságokat vagy városi rendőrpáncsnokságokat vezettek. Az utóbbiak – négy hierarchikus fokozatba sorolva – a magasabb közfunkciókat látták el. Ezeknek az öröklődő tisztségeknek a betöltéséhez azonban pontosan meghatározott vagyoni háttérrel kellett rendelkezniük: a *senator*nak legalább 1 millió *sestertiusszal*, a lovagoknak legalább 400 000-rel. Életmódjukat vagyoni helyzetük szerint kellett alakítaniuk. Birtokolniuk kellett egy római villát földbirtokkal Itália valamelyik tartományában, sok pénzt kellett költeniük házuk karbantartására, ruházatukra, lakomáikra, kedvteléseikre. Az elit réteg tagjait szoros szálak kapcsolták össze: a lovagrendek tagjai közül kerültek ki a *senatorok* (vagy azok többsége), és számos kiváltság öröklődött át e családok tagjainak házasságai révén. A társadalmi rangot külső megkülönböztető jelek is bizonyították. Például a *tunica* bíborvörös szegélye: a *senatoroké* széles, a lovagoké keskeny volt. Mindkét réteg tagjai aranygyűrűt hordhattak az ujjukon. Az elit réteg után a városi polgárság következett. Tagjainak 100 000 *sestertius* vagyonnal kellett rendelkezniük. Zömük nagy földbirtokok tulajdonosa volt, és feltétlen hűségéről biztosította az államot. A két fő rend mellett ők jelentették a birodalom vezető rétegét, ők voltak fennmaradásának garanciái, és ők terjesztették a római kultúra értékeit.

*Két nemes vonul be a városba.
A díszkocsik előtt testőreik
láthatók, kezükben a hatalom
jelképével, a vesszőnyalábbal.
A kocsik mögött rabszolgák
elegáns gyaloghíntőt cipelnek,
mint valamilyen ereklyét
Szarkofág domborműve*

A közösség szolgálatában

A római világban a kiváltságos osztályok tagjai megtisztelő feladatuknak tartották, hogy javaik egy részét a városuknak és polgártársaiknak ajánlják fel. Társadalmi megbecsülésük nagyrészt e gyakorlattól függött. Fontos volt ez egyébként abból a szempontból is, hogy némiképp csökkentette az egyes társadalmi rétegek közötti egyre kiáltóbb életszínvonalbeli különbségeket.

Ezek az emberek büszkéek voltak arra, hogy városukat értékes épületekkel gazdagították, hogy pénzt adtak a közmunkák finanszírozására, vagy hogy rendszeresen ételt osztottak rászoruló honfitársaiknak. Ifjabb Plinius író és *senator* szülővárosának, Novum Comumnak (Como) például nyilvános könyvtárat adományozott, és alapítványt hozott létre, hogy tehetséges diákok eljuthassanak Mediolanumba (Milánó), és ott folytathassák tanulmányaikat. E tevékenység persze nem mindig volt érdek nélküli, ezt bizonyítja egy Gamala nevű ostiai lakos példája, aki azért sokszorozta meg adományának összegét, mert abban reménykedett, hogy ennek fejében beválasztják őt a helyi *senatus*ba. Végül elérte célját, és ezért lakomát rendezett, amelyre meghívta a város minden lakosát, négy templomot építtetett, kiköveztetett egy utcát stb. A polgártársak azután annyira meg voltak elégedve vele, hogy – az államkincstár költségére – egy arany- és egy bronzszobrot állíttattak a tiszteletére.

Kenyeret...

Róma népe két rétegre oszlott: a *plebs frumentariára* – ők voltak kiváltságosabb helyzetben – és a *plebs sordidára*; csak az első kategória tagjai részesültek a császári gabonaosztás kegyében. Augustus császár döntött úgy, hogy a nép rászoruló részének rendszeresen gabonát oszt, és ezzel elkerülte, hogy a gazdagok – némi adományok fejében – megvásárolhassák a *plebs* rokonszenvét. Minden római családfő tehát, ha bizonyítani tudta, hogy szabad ember és a városban lakik – hozzájutott ingyen gabonához. Számítások szerint ezek létszáma 150 000 és 200 000 között mozgott. A gabonaosztás színhelye a Mars-mező volt, annak is tágas, Minucius nevű oszlopcsarnoka. A számozott árkádok alatt negyvenöt elosztóhely működött. A jogosultak számokat kaptak, ezek alapján kereshették fel az árkádot, illetve az elosztóhelyeket. Havonta egyszer, meghatározott napon, a családfő ott kapta meg a neki járó öt véka (közel 44 liter) búzát. E *frumentation* (gabonaellátáson) felül esetenként különböző további *congiarium*hoz (ajándékhoz): némi aprópénzhez, esetleg olajhoz jutott. De egyéb előnyei is származhattak jó helyre való születésének: elengedhették a lakbérét, alacsony kamatozású hitelt vehetett fel stb. Az effajta állami támogatást nem valami könyöradománynak tekintették, hanem olyasminek, amihez a *plebs*nek joga van. A császárok ugyanis pontosan tudták, hogy ha rendszeresen táplálják a rómaiakat – elmaradnak a lázadások.

Ezen a sestertiuson a császár látható, amint éppen élelmet oszt a római népnek. Így dicsőítették az uralkodói jótétet, és így tudatosították, hogy az ő nagylelkűségének köszönhetően juthatnak mindennapi kenyerükhöz az emberek

Bronz sestertius, II. század

... és cirkuszt

A római lakosság közel egyharmada vagyontalan volt: nem rendelkezett semmiféle földtulajdonnal. Munkája sem volt, csak dologtalanul tengette az életét. De nem is kellett neki elfoglaltság után járnia. Viszont a sok szabad idővel rendelkező embereket szórakoztatni kellett. Ezért váltak olyan fontosakká a császárok által rendezett játékok, ünnepek. Iuvenalis szerint a nép, amely egykor oly hatalmas volt, birtokolta a vesszőnyalábot, és uralta a *legiókat*, sokat leadott ígényeiből, és csupán két dologra vágyik: kenyérre és cirkuszra (*panem et circenses*). A kézművesmunkákat és a rabszolgáknak fenntartott foglalkozásokon felüli tevékenységeket a római nép

Iuvenalis: A szegények sorsa Rómában

„Felvergődni nehéz annak, kinek otthoni inség nyomja erőnyeit el, s főként Rómában aligha boldogul; itt nyomorult szállásért szinte vagyont adsz, drága a rabtartás, és drága az oly kis ebéd is.”

(Muraközy Gyula fordítása)

alkategóriája, a *plebs sordida* végezte, vagyis azok a vándorló idegenek, akik nem kapták meg a polgárjogokat, és ki voltak zárva a politikai határozathozatalból a népképviselésben. Ezek az emberek a társadalom aljára csúsztak. Ők számítottak az ókori proletároknak, akik csak adományokból voltak képesek fenntartani magukat.

A *cliens*-rendszer

Amikor a császár élelmet oszt a *plebs*nek, lényegében nem tesz mást, mint visszatér a „*cliens*-rendszerhez”, ehhez a tipikus római szokáshoz. A kapcsolatnak ez a formája, amely a gazdag „patrónus” és az alacsonyabb sorban élő *cliens* között kialakult, már a köztársaság korában megfigyelhető. Ekkor a patrónusnak segítenie és támogatnia kellett a *cliens*ét, aminek fejében utóbbi szavazatáról biztosította az előbbi. A császárkorban az uralkodó játssza a patrónus szerepét, a *cliens* pedig az egész római *plebs*. De a magán-*cliens*i rendszer sem tűnt el teljesen: sok városlakó továbbra is élt ezzel a lehetőséggel, részben azért, mert kimaradt a császári adományozás köréből, részben pedig azért, mert ezekből az adományokból nem volt képes tisztességesen etetni a családját. Pedig a *cliensek* már nem

tudták szavazatukkal meghálálni patrónusaik jótéteményeit, csupán annak presztízsét növelték, hiszen ha valaki háza előtt sok kéregető ácsorgott, ez azt bizonyította, hogy az illető gazdag ember. A *cliens*i foglalkozás sok fáradsággal járt: a jó rómainak minden reggel, sőt, hajnalban fel kellett öltenie *togá*ját, és végiglátogatnia összes patrónusát. Ugyanis ekkor már több patrónusra kellett szert tenni ahhoz, hogy valaki kényelmesen megéljen. Így tehát kora reggel Róma utcáit előzőnlötték a *cliensek*, jártak egyik háztól a másikig, kíséretükben egy-egy rab-szolgával, aki a fején edényt vagy lábast egyensúlyozott, és benne vitte a patrónusoktól kapott ételeket. A legnagyobb tömeg mindig a gazdag patrónusok háza előtt gyűlt össze, hiszen ebben a szigorúan hierarchikus rendre épülő társadalomban szinte mindenki *cliens*éjévé vált valakinek. A patrónus a *clienseit* társadalmi rangjuk sorrendjében engedte be a házába, miközben folyamatosan igyekezett elkergetni a potyázókat. A *salutatio* (köszöntés) fejében valamennyi *cliens*ének hat *sestertius* adott, vagy a *cliens* az előre elkészített tálakból választhatott magának. Az év folyamán a jötevő különféle ajándékokkal lepte meg *cliens*ét. Újévkor például egy új *togá*val, hogy lecserélhesse azt a ruhadarabot, amelyben az esztendő minden napján elébe járult köszönteni őt.

Ez a dombormű egy keresztény szarkofágról származik.

A jelenet az új vallás egyik hívét mutatja be, amint alamizsnát ad a legszegényebbeknek. A könyörületesseg keresztényi koncepciója lényegesen eltér a római *cliens*-rendszer célkitűzésétől; utóbbiban a patrónus maga választja meg *clienseit*, a keresztényi könyörületesseg pedig mindig a legszegényebbeket segíti
Fülöp apostol szarkofágja,
III. század

RABSZOLGÁK

A római társadalomban minden területen éreztette hatását a rabszolgaság intézménye: rabszolgák dolgoztak mindenütt. De ezek az emberek reménykedhettek is, hogy sorsuk egyszer jobbra fordul, és felszabadulhatnak.

Ellentmondásos helyzet

A hódító háborúk következtében Rómát elárasztották az odahurcolt hadifoglyok – a leendő rabszolgák. Igaz, a császárkorban ez a folyamat megszakadt, mégis a munka dandárját a római világban végig rabszolgák végezték. Rabszolga lehetett az a hadifogoly, akit speciális embervásáron vettek meg, és az is, aki annak született. Rómában úgy tartották, hogy szabad emberhez méltatlan a munka. Ezért mindent rabszolgákkal végeztettek: ők látták el a ház körüli teendőket, kereskedtek, kézművesekként dolgoztak, végezték a mezőgazdasági munkákat, hivatalnokoskodtak; rájuk hárult az intellektuális, tudományos és művészi feladatok teljesítése. Még a legszegényebb római család is tartott egy-két rabszolgát, a gazdagabb házaknál pedig százával foglalkoztatták őket. Még az állam is rendelkezett közszolgákkal, akik a közhivatalokban végezték munkájukat. Az orvos, tanár, építész, mérnök vagy kincstárnok rabszolgák persze egészen más életet élhettek, mint a mezőn, bányában, kőfejtőkben robotoló szerencsétlen nyomorultak. Az árak a rabszolgapiacon nagy változást mutattak: a szakmával nem rendelkező férfiak, az asszonyok és a gyerekek csak néhány száz *sestertiust* értek, a különleges foglalkozásokhoz értőkért viszont több ezer *sestertiust* is elkértek. A rabszolgák tehát nem képeztek homogén társadalmi osztályt, inkább hasonlítottak a szabad emberek világához; ugyanúgy megvoltak közöttük a kiváltságosak és a kiszármányoltak, a gazdagok és a szegények.

Egy rabszolga viselte a nyakában ezt a fémkarikát; a kis táblán a tulajdonos neve és címe olvasható. Így, ha a szerencsétlen szökni próbált, és elfogták, gond nélkül visszavihették gazdájának III. század

A rabszolgatartó és a szolgálja

A rabszolga „tárgynak” számított, gazdája tulajdonának, „amivel” azt csinálhatott, amit akart: megkínózhatta, sőt, meg is ölhette. A császárság korában azonban ez a szemlélet megváltozott, a rómaiak kezdték tudomásul venni, hogy szolgáik is emberek. Több esetben a törvényhozás is a rabszolgák védelmére kelt. Claudius például megtiltotta, hogy az öreg és beteg rabszolgákat a sorsukra hagyják. Hadrianus elvonta a rabszolgatartóktól azt a jogot, hogy szolgáikat megölhessék. Még a legérzéketlenebb tulajdonosoknak is ügyelniük kellett, nehogy megbántsák vagy megsebesítsék rabszolgájukat, hiszen az tőkének számított, amelyet meg kellett őrizniük. A házban a tulajdonos gyermekeit általában együtt nevelték a kis rabszolgákkal, és miután felnőttek, gyakran fennmaradt közöttük a baráti kapcsolat. A gazdához legközelebb álló rabszolga a ház pénzügyeit intézte. Az ilyen rabszolgák gyakran kerültek olyan életkörülmények közé, mint a szabad emberek. Igaz, nem volt joguk házasodni, de együtt élhettek egy-egy rabszolgánővel, és együtt nevelhették gyermekeiket. Hivatalosan nem birtokolhattak semmit, de a gazdától kapott ajándékokból egész kis vagyont gyűjthettek össze.

Seneca: A rabszolga is ember

„Nem gondolkozol el azon, hogy az, akit rabszolgának nevezel, ugyanolyan magvakból származik, ugyanazt az eget látja, éppúgy lélegzik, éppúgy él, éppúgy meghal, mint te! Éppúgy láthatod te még őt szabadnak, mint ő téged rabszolgának. (...) Nem kívánok belemenni ebbe a nehéz kérdésbe, és vitatkozni a rabszolgákkal való bánásmódkról, amelyben roppant gögősek, kegyetlenek és gyalázatosak vagyunk. Álláspontom lényege mégis a következő: Úgy bánj alantasoddal, amilyen bánásmódot magadnak kívánsz felettesedtől. (...) Semmi értelme, hogy azok a fennhéjázók eltántorítsanak attól, hogy barátságosan bánj rabszolgáiddal, s ne gögösen parancsolgass: jobb, ha tisztelnék, mintha félnek tőled.”

(Maróti Egon fordítása)

A felszabadított rabszolgák

A rabszolgák előtt mindig ott volt a remény, hogy egyszer felszabadulhatnak. Erre több lehetőségük is kínálkozott: először is megválthatták szabadságukat, amennyiben sikerült nekik kellő mennyiségű pénzt összegyűjteniük, vagy gazdájuk egyszerűen felszabadíthatta őket. De először is fel kellett iratkozniuk a népszámlálási *census*ra. A társadalmi ranglétrán bekövetkező változást néha ünnepség kísérte: színlelt tárgyalás során hirdette ki a bíróság a rabszolga felszabadulását. Ezután bottal megveregették a vállát (ezt nevezték *vindictának*), és frígiai sapkát – a szabadság jelképét – nyomtak a fejébe. A felszabadított rabszolga ugyan nem lehetett azonnal teljes jogú polgár, de a fia már igen. Őt ugyanazok a kedvezmények illették meg, mint a szabad embereket, és ugyanazok a kiváltságok, mint a római polgárokat. A felszabadított rabszolga gyakran ottmaradt egykori gazdájánál, de most már mint alkalmazott végezte munkáját. A felszabadított rabszolgák nagy gazdasági fellendülést jelentettek a városnak. Bennük ugyanis nem élt előítélet a kereskedéssel, a spekulációval szemben, ami a római polgárokat hagyományosan jellemezte; bátran belevetették magukat a munkába, és hamarosan jelentős vagyonokra tettek szert. Hajtotta őket a vágy, hogy egész családjukkal előre jussanak a társadalmi ranglistán. Ez a tendencia jelentősen hozzájárult a római polgárság megújulásához.

A frígiai sapkát viselő, térdeplő rabszolga a szabadulását várja. Azután már felállva, szabadnak látjuk őt, amint megérinti egykori gazdája kezét, aki beleegyezőleg viszonzozza a gesztust. A felszabadított rabszolga, a római polgárságba való befogadásának jeléül, „három nevet” kapott: gazdájának elő- és családneve mellé felvehette régi rabszolganevét is

Sztélé részlete

A CSÁSZÁR

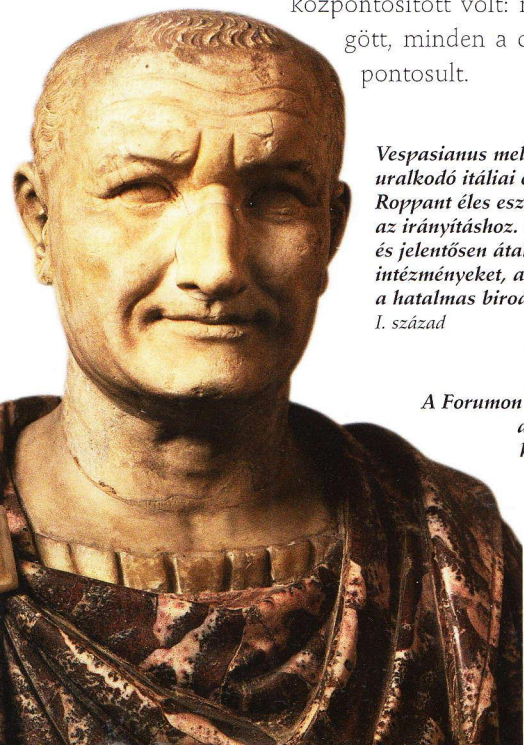
A császár mindenek felett áll. Hatalmas birodalom ura, aki annyira mindenható, hogy a II. századtól fogva igazi, élő istenként tisztelik.

A római császárság

Az I. századtól kezdődően Róma hatalma kiterjedt az egész földközi-tengeri vidékre. Nagy-Britanniától Észak-Afrikáig, a Gibraltári-szorostól Perzsia határáig minden nép Rómának hódolt. Augustus császár végrendeletében arra kérte utódait, hogy ne hódítsanak meg több földet, hanem folytassanak defenzív politikát. Kívánsága nagyjából teljesült, hiszen a rómaiak ő utána alig vezettek támadó hadműveleteket, legfeljebb Keleten, valamint a Rajna és a Duna környékén. A II. századtól fogva a „római béke”, a *Pax romana* uralkodott a földön, s a Római Birodalom ekkor érte el legnagyobb kiterjedését. Határait tengerek, folyók, erdőségek vagy sivatagok jelölték, ahol pedig nem volt természetes zárószorompó, ott a rómaiak *limest* építettek: falat vagy árkot, amelyeket őrtornyokkal erősítettek meg. Így történt ez Afrikában, végig a Duna és a Rajna mentén, és Britanniában, ahol Hadrianus fala (122-ben húzták fel a mai Tyne-torkolat és a Solway-öböl között) szabályosan kettévágta a szigetet. E hatalmas területen sokféle nép élt, egymástól különböző civilizációval, szokásokkal, nyelvvél. A hódoltság ellenére mindennapi életük alig változott, csupán a római törvényekhez kellett igazodniuk. A hatalom viszont roppant központosított volt: minden Rómától függött, minden a császár kezében összpontosult.

Vespasianus mellszobra. E derűs arcú uralkodó itáliai családban született. Roppanat éles eszű volt, és kiválóan értett az irányításhoz. 69-ben került a trónra, és jelentősen átalakította a római intézményeket, alkalmassá téve azokat a hatalmas birodalom vezetésére
I. század

A Forumon Hadrianus császár fordul népéhez, amelyet egy-egy férfi, nő és gyermek képvisel. Az uralkodók nagy gondot fordítottak arra, hogy alattvalóik gyakran láthassák őket, ezzel is bizonyítván, mennyire szívükön viselik sorsukat
Dombormű, II. század

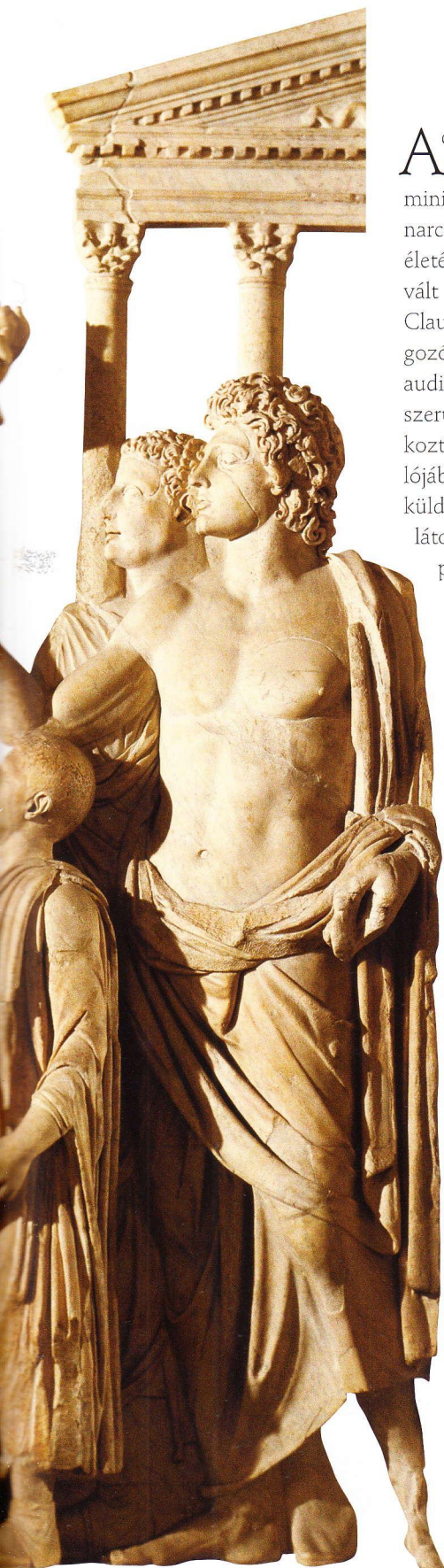

A császár egy napja

A császári rendszer sokat módosult az idők folyamán: kezdetben, az I. században, a hatalomgyakorlás liberális kormányzásnak tűnt, ahol együttműködött a császár és a köztársasági adminisztráció. Ez a *principatus* alakult át fokozatosan *dominatus*sá, és a III. századra az abszolút monarchia tekintélyelvű uralmává. Ez a „fejlődés” lényegesen megváltoztatta a császár mindennapi életét. A *principatus* időszakában az uralkodó még nagyon közel volt népéhez, majd fokozatosan vált megközelíthetetlenné és isteni jellegűvé. A császári nap általában nagyon korán kezdődött: Claudius, Vespasianus, Marcus Aurelius vagy Septimus Severus például hajnalban kelt, hogy dolgozószobája csendes magányában elintézzon egy csomó ügyet. Napkeltekor kezdődtek a császári audienciák. Az uralkodó elsőként munkatársait és a nemeseket fogadta, majd következtek az egyszerű állampolgárok. A *salutatio*ra a császárnak magára kellett öltenie a *togát*ját; csak Nero botránkoztatta meg alattvalóit, amikor hálóköntösben és mezítláb fogadta őket. Ezután kezdődött valószínűleg a császár hivatalos munkanapja. Elnökölt a *senatus*ban, törvénykezett, tárgyalta a provinciák küldötteivel és a külföldi országok követeivel, részt vett új épületek avató ünnepségein, tisztelgő látogatást tett a rokonoknál, elment az udvari emberek temetésére stb. De sok uralkodó e sűrű program ellenére igyekezett időt szakítani arra is, hogy gyalogosan (vagy hordszékekben ülve) sétálgasson egy keveset Róma utcáin. Ezáltal közelebb került népéhez, elbeszélgetett egyekkel, és egyben átvehetett tőlük néhány kérvényt is. Ezek az alkalmak arra is jók voltak, hogy bizonyíthassa: ő is egyszerű ember, ugyanolyan, mint a többiek. Vespasianus például egyik sétája közben észrevette, hogy emberek dolgoznak a capitoliumi templom tűzvészben elpusztult romjain: odament hozzájuk, és példamutatóan ő is megrakott törmelékkel egy zsákot. A néppel való közvetlen kapcsolat azonban veszélyt is hordozott magában: Claudius éppen egy inséges időben vegyült a nép közé: a rómaiak szitkokkal árasztották el, és száraz kenyérdarabokkal dobálták meg. De térjünk vissza a császár hétköznapijaihoz: a sokféle teendő elvégzése után az uralkodó végre visszatérhetett a Palatinusra, ahol megfürdött, majd vacsorához ült családtagjaival és vendégeivel.

A haza atyja, az élő isten

A császárság korának kezdetén az uralkodó megkapta a „haza atyja” titulust, ami azt jelentette, hogy ő a római nép természetes védelmezője. Konkrétabban: neki kellett ügyelnie arra, hogy a város polgárai ne maradjanak élelem és szórakozás nélkül. Ezért ingyen gabonát osztott nekik, és ünnepi előadásokat, látványosságokat szervezett számukra. Alkalomból nem volt hiány: meg lehetett ünnepelni a császár születésnapját, trónra lépésének évfordulóját, a császári család tagjainak születését, esküvőjét, a seregek győztes csatáit. A fehérbe öltözött, virágkoronával ékesített uralkodót végighordozták Róma utcáin, ahol a nép jókívánságokkal köszöntötte. Válaszként a császár pénzt és apró ajándékokat osztogatott alattvalóinak. Majd részt vett az előadásokon, hogy lássák a rómaiak, mennyire fontosnak tartja szórakozásaikat. A császárkultusz persze arra is jó volt, hogy erősítse a rómaiak hitét az uralkodó misztikus küldetésében. Az I. században a halott császárt egy „apoteózis”-nak nevezett szertartás keretében istenné nyilváníthatta a *senatus*. Ezt a kegyet azonban nem mindegyikük érdemelte ki: Tiberius, Caligula, Nero és Domitianus nem kapta meg e megkülönböztető kitüntetést. A következő évszázadban viszont a lehetőség jogerőre emelkedett, és a cím minden császárnak kijárt. Sőt, az uralkodók már életükben isteni rangra emelkedtek, majd később a családtagjaik is. Így lett a császárból élő isten, akinek kultuszát papok egész testülete élte.

AZ ÁLLAM SZOLGÁLATÁBAN

*A birodalom irányításához gondosan megszer-
vezett hivatalrendszerre és nagyszámú „funk-
cionáriusra” volt szükség, akiket a császár
nevezett ki és hívott vissza, kénye-kedve szerint.*

Karrierépítés

Több tízezer alkalmazott képviselte a császári hatalmat birodalomszerte. Ők irányították a közhivatalokat, a pénzügyeket, a városi építkezéseket, gondoskodtak a vízellátásról, a postaszolgáltatásról stb. A II. századtól kezdve minden fontos közintézmény vezetését a lovagrend tagjai látták el. *Procuratorok* és *curatorok* építették karrierjüket, miközben a birodalmon belül rendszeresen áthelyezgették őket. Marcus Bassaeus Rufus például csapategységet, *cohort*ot vezetett Rómában, majd Asturia és Galicia *procurator*ának nevezték ki, hogy azután az észak-, majd dél-dunai, utána pedig a belga és végül a két germaniai provincia helytartójaként szolgáljon. De pályafutása ezután is tovább folytatódott: a római éjjeli őrszolgálat vezetője, majd Egyiptom *praefectura*s, 169-ben *praetor*, 175-ben pedig, a Duna-deltában, a szarmaták elleni háborúban, parancsnok lett.

Közfeladatok

A *senatori* rendből származó magas rangú köztisztviselők egész életpályájuk során fontos funkciókat töltöttek be a pénzügyek irányításában, az igazságszolgáltatásban, valamint az egyház, a város és a provinciák vezetésében. A köztársaság időszakában létrehozott hivatalok azonban fokozatosan veszítettek jelentőségükből, és átadták helyüket a kizárólag a császártól függő funkcióknak. Így például a provinciák irányítása – kivételt képeztek azok, amelyeket továbbra is *senatorok* vezettek – a lovagrendbe tartozó *procuratorok* és *legatusok* kezébe került, akik csak a császárnak tartoztak beszámolni. Egy másik, döntő változást Augustus vezetett be, amikor létrehozta a nagy *praefectura*kat. A városi *praefectus* (neki továbbra is *senatusi* ranggal kellett rendelkeznie) felügyelte egész Róma civil és bűnügyi igazságszolgáltatását, sőt, hatásköre kiterjedt a fővárostól számított 150 kilométernyi körzetre is. A többi *praefectus* a lovagi rend tagja volt: a *praefectus annonae* felelt Róma élelmiszerellátásáért; az éjszakai őrség *praefectura*s a *cohort*sok parancsnokaként tűz esetén irányította az oltást, és ellenőrizte a rendet az éjszakai Róma utcáin; végül a *praetor-praefectus*, aki a római kaszárnnyakban elhelyezett *cohort*sok parancsnoka volt, a császár biztonságáért felelt. Utóbbi feladatai az I. század folyamán jelentősen megnövekedtek: megkapta az itáliai seregek főparancsnoki tisztségét, az uralkodó távollétében elnökölt a császári tanácsban, és ellenőrizte az igazságszolgáltatás teljes itáliai rendszerét. Afféle alcsászár lett, akinek hatalma – Róma kivételével – fokozatosan kiterjedt az egész birodalomra.

A császári tanács

A Palatinus-dombon álló palotából irányítja a császár az egész hatalmas birodalmat. Ebben fő segítője: a császári tanács. Kezdetben nem volt ez más, mint az uralkodó barátait tömörítő, informális-konzultációs szerv. Csak később, fokozatosan vált hatalmi központtá, tagjai sorában *senatorokkal*, lovagokkal, főhivatalnokokkal. Hadrianus hivatásos jogászokkal egészítette ki a grémiumot. Az I. század elején a tanács csak alkalmoszerűen ülésezett, később ülései rendszeresekké váltak. Megnövekedett tagjainak száma is, majd különböző szekciókba oszlottak; működött igazgatszolgáltatási, adminisztratív és általános politikai szekció. A tanácsban

a császár elnökölt, határozataikat szavazás útján hozták meg. A tanács fő tevékenysége jogi jellegű volt. Ifjabb Plinius egyik levelében Traianus tanácsának munkáját jellemezte. Ebből megtudhatjuk, hogy a tanács egy ízben három napon keresztül három ügyet tárgyalt. Az első napon egy epheszoszi előkelőség viselt dolgait vizsgálta, akinek zsarnokoskodása miatt panaszt tettek polgártársai; a tanács ártatlannak nyilvánította. A második nap témája erősen elütött az előző napitól: házasságtörésről szólt. Egy katonatiszt felesége egy *centuria* parancsnokával megcsalta a férjét: az asszonyt egy börtönszigetre száműzték. A harmadik napon a tanács egy vitás hagyatéki ügyet oldott meg.

Felszabadított rabszolgák a hatalomban

A hatalomkoncentráció újabb szakaszát jelzi az a döntés, amellyel Claudius létrehozta az ún. *scriniákat*, a császári kancellária hivatalait. Négy ilyen hivatal alakult: az *ab epistulis*, itt fogadták, majd postázták a hivatalos iratokat; az *ab libellis* felelt a közigazgatással kapcsolatos beadványok kivizsgálásáért; az *ab cognitionibus* intézte a császári bíróság elé idézett ügyeket; végül az *ab studiis* gyűjtötte be a közigazgatási iratokat. E hivatalokat a császár által felszabadított egykori rabszolgák vezették. Claudius a pénzügyek legfőbb irányítójának is egy Pallas nevű egykori rabszolgát nevezett ki. Ő a birodalom egyik leg-hatalmasabb személyévé nőtte ki magát: vagyonát több mint 400 millió *sestertiusra* becsülték! Utóda, Claudius Etruscus, Nero császár idején szintén rendkívüli pályát futott be, amely igencsak jellemző a mobilis római világra. A császári ház rabszolgája Szmürnából származott, Tiberius szabadította fel. Az utána következő császárok a bizalmukba fogadták, így válhatott a lovagrend tagjává. A II. századtól kezdődően azonban a császári hivatalok irányítását fokozatosan kivették a felszabadított egykori rabszolgák kezéből, hogy a lovagrend *procuratorait* részesítsék előnyben.

A domborművön látható római hivatalban írnokok jegyzik le a hivatalvezető utasításait
II–III. század

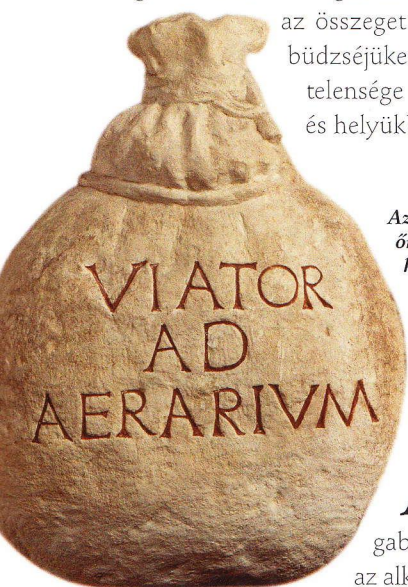

PÉNZÜGYEK

A kincstár roppant fontos hivatalnak számított, hiszen az gyűjtötte be a pénzeket az egész birodalomból. Az állam legfőbb bevételi forrásai a provinciákból származtak, mivel Itália lakói szinte alig fizettek adót.

A Fiscus születése

A császárkor kezdetén a római államkincstár ügyeit a *senatus* irányította. Az államkincstár a Forumon, Saturnus templomának falai közt kapott helyet, ezért *Aerarium Saturnin*ak nevezték. De, vele párhuzamosan, megjelent a *Fiscus Caesaris*, a császári kincstár is. Saját földbirtokaiból származó jövedelmei mellett ide folytak be az ún. „császári”, vagyis az uralkodó közvetlen irányítása alá sorolt provinciákra kivetett adók is. Az államkincstárba az ún. *senatusi* provinciákból származó adóbevételek kerültek. A *Fiscus* azonban fokozatosan bekebelezte az államkincstárat, sőt, Claudius új *procurator*t nevezett ki, az *ab rationibus*, aki a teljes pénzügyet az ellenőrzése alá vonta. A császárkor kezdetén az adók behajtását ún. *publicanus* társaságok végezték: először meghitelezték az államnak a várt bevételt, majd beszédtek az összeget úgy, hogy egy-egy provincia adóösszege az ő büdzséjüket gazdagította. A publikánus társaságok mértéktelensége miatt ezek működését azonban megszüntették, és helyükbe császári hivatalnokok kerültek.

Az államkincstár alkalmazottai ilyen pénzes zsákokban őrizték az adóbevételeket. Ezekből fizették az állami hivatalnokokat és a katonákat
I. század

Két adóbehajtó veszi át az adófizetőktől a zsákokba gyűjtött pénzt. Az egyik hivatalnok megszámlolja az összeget, a másik pedig gondosan feljegyzi a számokat az adókönyvbe
Sztélé részlete, II–III. század

Állami kiadások

A császári kincstárnak sok kiadása van. Az uralkodó ingyenes gabonaosztásai (*frumentaria*), valamint az alkalmanként adományozott ajándékok (*congiaria*) jelentős mértékben megterheltek a költségvetést. Az egyre gyakrabban megrendezett római játékok és nyilvános ünnepségek szintén sokba – egyre többbe – kerültek. S az a szokás, hogy új császár megválasztásakor illik pénzt szórni a katonák közé (*donativa*), szintén apasztotta a büdzsét. Ezenkívül a nagy római építkezések – különösen Augustus, a Flaviusok és Traianus idején – roppant módon megterheltek a császári kincstárat, bár ezektől azt várta az uralkodó, hogy megnövekszik a presztízse, ezenkívül egy csomó

embernek munkát ad. De a császárok finanszírozták az utak rendben tartását, új utak, hidak, vízvezetékek építését is birodalomszerte, és akkor még nem említettük a hadikiadásokat, a katonák zsoldját, a szárazföldi és tengeri hadseregek felszerelési költségeit. Az *Aerarium militare* gondoskodott a sebesült és leszerelt katonákról. A költségvetésből szociális feladatokat is teljesítettek: a II. század elején Traianus császár elhatározása alapján új rendszert dolgoztak ki a közoktatás támogatására (*alimenta*). Az állam hitelekkel segítette a földtulajdonosokat, s a visszafizetett összegek külön kasszába kerültek, ebből támogatták a szegény sorsú családok gyerekeit. A fiúk havi 16, a lányok 12 *sestertius*ot kaptak mindaddig, amíg be nem fejezték tanulmányaikat.

Pénzhez jutni

Mivel a császárság fenntartása egyre többet került, állandóan növelni kellett a bevételeket. A birodalom pénzügyekért felelős hivatalnokai valójában sohasem készítettek hosszú távú költségvetést, hanem az éppen aktuális kiadásokra összpontosítottak. A császári kincstár bevételeit főképpen az uralkodó birtokaiból, a *patrimonium*ból, vagyis a császári család tagjainak tulajdonát képező földterületekből származó jövedelmei biztosították; s ha a császár meghalt, javait automatikusan az utódai örökölték. E bevételek azonban sohasem fedezték a kiadásokat: ezért a kassza bővítése érdekében állandóan emelni kellett az adókat. A hódító háborúk ideje óta a római polgárok nem fizettek adót, ezért az államkincstár a szükséges pénzmennyiséget a provinciáktól szerezte be. Augustus császár két új adót vetett ki a provinciákra: a *tributum solit*, amelyet a földtulajdonosoknak kellett megfizetniük, és a *tributum capitis* (személyi adót), amelyet azokra róttak ki, akik nem rendelkeztek földdel. E két adónem behajtása érdekében a császár pontos felméréseket készíttetett: szakemberek írták

össze a provinciák személyi állományát és földjeit. Róma és Itália lakosaira két adónem megfizetése hárult: a „huszad” az örökségeket terhelte, a „század” pedig az árveréseken vásárolt holmikat és a rabszolgák vételét. A császár életében bekövetkező nagy események alkalmából, például amikor diadalmenetét tartotta, a *senator*oknak illet megajándékozni őt, ezt nevezték „koronázási aranyra”. A II. századtól fogva ez a gesztus kötelező adó formáját öltötte, és minden *senator*t érintett. A költségvetés közvetett adókat is kivetett, például a *portoria*t, vagyis vámot. S amikor a kassza vészesen kiürülni látszott, a császárok újabb és újabb forrásokat kerestek, hogy növelhessék bevételeiket. Caligula fix adót vetett ki minden Rómában eladott élelmiszerre, beszédet a hordárok napi keresményének egynolcadát, valamint a prostituáltak egy-egy „fordulójának” bevételeit. Vespasianus a cserzővargák által felhasznált vizeletet adóztatta meg, és kitalálta a *fiscus iudaicus*t, ami alapján a birodalomban élő minden zsidónak évi két drachmát kellett fizetnie.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

A jog a római civilizáció egyik lényeges eleme. A peres eljárások pontos szabályok szerint zajlanak, jogászok védik a gyanúsítottakat, és a császárok is élénk figyelemmel kísérik a bírósági tárgyalások menetét. Az egyik legsúlyosabb büntetés a keresztre feszítés.

Tettesek és a „rendőrség”

Nem biztonságosak a római utcák, különösen éjszaka veszélyesek; nem is igen tanácsos útnak indulni kíséret nélkül. Hiszen zsebtolvajok vegyülnek el a tömegben, és csak a pillanatot lesik, mikor tudják megszabadítani pénzes erszényüktől a járókelőket. A fürdőkben is zsebmetszők garázdálkodnak; a prostituáltak mögött pedig kerítők állnak, akik az „ügyfeleket” fosztogatják. Ez a „szép” társaság hozzátartozik Róma alvilági faunájához. A városszerte működő kocsmák menedéket nyújtanak számukra, így abban reménykedhetnek, hogy elbújhatnak az igazságszolgáltatás elől. De ugyanitt zajlanak a tiltott szerencsejátékok, és itt húzzák meg magukat a szökött rabszolgák is. Pedig nyakukban ott van még a bronzkarika, rajta a szöveggel, amelyet a gazdájuk vésetett rá: „Elszöktem, ezért fogj el, és vigyél vissza!” Nem véletlen, hogy legtöbbször sálat tekernek a nyakuk köré, csakhogy elrejtse e méltatlan jelet. De, amikor a karhatalmi szervek razziát tartanak a tavernákban, első dolguk felszólítani a vendégeket, hogy tegyék szabaddá a nyakukat, így ugyanis azonnal lelepleződnék a szökött rabszolgák. A II. századtól kezdve a római rendőrség titkos jegyzékében ott áll az

„ellenőrizendő személyek” rubrikája, a kocsmárosok, a portások, a fürdőtolvajok, a kockajátékosok, a kerítők és a keresztények nevével. A római rendőrséget több *cohorta*ra osztották: négy csapat őrködött a nappali rendre, és hét egység biztosította a lakók éjszakai nyugalma. E speciális erőkhöz hozzá kell számolni továbbá tíz *praetori cohorta*-t, amelyeket rendkívüli esetek alkalmából vetettek be, amikor például helyre kellett állítani a rendet, vagyis 21000 felfegyverzett személy ügyelt a város biztonságára.

Két ellenfél vitázik egy per során. A retorikoláokban a fiatalok megtanulták, hogyan kell alkalmazni a törvénszéki ékesszólást. A jogászok művészi tökélyig csiszolták a védenceik érdekében elhangzó beszédeiket

Freskó

A Lyonban talált ún. „Claudiusi tábla”, amely Claudius császár 48-ban elhangzott beszédét tartalmazza. Ebben az uralkodó azt kérte a senatustól, hogy fogadják be a gall nemeseket a közhivatalokba I. század

Feljelentés és bűnügyi vizsgálat

Rómában nem működött ügyészség, ezért valaki ellen csak akkor indult bűnügyi vizsgálat, ha egy magánszemély panaszt emelt egy embertársa ellen. A császárkorban alakult ki a városban az új szokás: a feljelentgetés. Miután a feljelentő ígéretet kapott, hogy az elítélt elkobzott javainak egy részét ráruházzák, megindult a feljelentések áradata, s a császárhoz egyre több panasz érkezett, különféle bizonyítékokkal vagy kitalált sérelmi történetekkel. Az I. század végén a legrettegettebb feljelentők egyike Marcus Regulus *senator* volt, aki számos neves személyt ítéltetett el. A feljelentés és a per közötti időszakban a jogászok és a vádlók dokumentumvadászatot rendeztek, terhelő vagy tisztázó adatokat gyűjtöttek. A vizsgálat ideje alatt a megvádolt római polgárokat nem zárták börtönbe, de pontos tartózkodási helyet jelöltek ki számukra. A nem a római polgársághoz tartozó vádlottakat viszont a város egyik kaszárnájában tartották fogva, míg a bíróság elé nem kerültek. Azokban a perekben, amelyek lefolytatásában a császár elnökölt, az uralkodó részt vett a vizsgálatokban is. Amikor a Piso-féle összeesküvés lelepleződött, Nero a saját lakosztályába vitette a zendülésben részt vevőket, és végig nyomon követte kihallgatásukat. Néhány császár aktívan be is avatkozott a vizsgálatokba. 24-ben például, amikor Plautius Silvanus *praetor* feleségét, Aproniát halva találták szobája ablaka előtt, a férj azt hangoztatta, hogy az asszony öngyilkos lett. Tiberiust azonban nem győzték meg a szavai, ezért a császár átment Silvanus házába, és a családi ágyon olyan nyomokat fedezett fel, amelyek azt bizonyították, hogy a fiatalasszony védekezett támadójával szemben, vagyis gyilkosság történt. A férj tehát lelepleződött, és a pere megkezdése előtt öngyilkos lett. Amikor rabszolgát vádoltak meg, a bizonyítékok megszerzése érdekében gyakran folyamodtak kínvallatáshoz. A császárok azonban igyekeztek viszszaszorítani e barbár szokást.

A bűncselekmény meghatározása

A rómaiak kétféle peres eljárást ismertek: a polgári és a büntetőper. Az elsőbe a tulajdonnal, az örökléssel, a szomszédok vitáival kapcsolatos ügyek, a másodikba pedig két, egészen más területet érintő cselekmények: a közösség ellen elkövetett bűnök – mint például az erőszakkal elkövetett rablás, az emberölés, a megerőszakolás, az emberrablás, a pénzhamisítás – és a politikai bűncselekmények tartoztak. Utóbbiak felölelték az árulást, a közösségi kincstár kifosztását, a választási csalást, a szülő vagy közeli hozzátartozó meggyilkolását, valamint a császár ellen elkövetett merénylet büntetését. Rómában több különleges joghatóság is működött. Így például a *centumviri* (a száztagú polgári esküdtszék tagjai) hivatala foglalkozott az örökösödési ügyekkel, míg a tízes bizottság tagjai, a *decemviri* voltak hivatva eldönteni egyes emberek jogállását, vagyis

hogy szabadok-e vagy rabszolgák. A büntetőperek újrafelvételi joga a *senatus*-nak, illetve a császárt illette meg. A császár azzal a privilégiummal is rendelkezett, hogy minden ítéletet megfellegbíztethetett, vagyis ő lett minden római polgár legfőbb menedéke, akihez mindenki folyamodhatott. „Cézárhoz folyamodom” – kiáltotta Pál apostol, amikor Festus, Júdea helytartója halálra akarta ítélni. Rómában az uralkodó e fellegbízési jogát a *praefectus*okra ruházta át. A városi *praefectus* felügyelte azokat a pereket, amelyeket a gyerekekkel vagy a rabszolgákkal szembeni rossz bánásmód miatt indítottak; az ügyek nyilvánosságra hozataláért felelős *praefectus* foglalkozott a kereskedelemmel összefüggő perekkel; a biztonságot felügyelő *praefectus* pedig a háztulajdonosok és a lakásbérlők közötti peres ügyeket intézte.

A császár ítélkezik

Azokon a bírósági eseményeken, ahol a császár megjelent, nyilvánosan zajlottak az ügyek. Helyszínükül vagy valamelyik római *forum* szolgált, vagy az egyik császári rezidencia. A legtöbb uralkodó fontos szerepet tulajdonított főbírói funkciójának. Alaposan áttanulmányozták a periratokat, és hosszú órákat szántak a kihallgatások követésére. Augustus császár még az éjszakákat sem sajnálta ezzel tölteni. Caligula étkezése idején sem szakította félbe a kihallgatásokat, Claudius pedig családi ünnepein is folytatta ítélkező funkcióját. Ám ez a nagyétkű férfi egyszer képtelen volt türtőztetni magát: éppen Augustus *forum*-án ítélkezett, amikor megérezte, hogy elkészültek a papok számára főzött finom ételek. Nem bírta ellenállni az illatoknak, ezért egyszer csak fogta magát, leugrott bírói emelvényéről, és átült a papok közé lakmározni... Nero az audienciában megtöltötte a folytonos panaszáradatot, ő inkább külön-külön hallgatta meg a pereskedő felek érvelését. Tiberius személyesen ellenőrizte, hogy pontosan betartják-e a perrendtartás szabályait: egy sarokba húzódva hallgatta végig a *senatus* által kezdeményezett pereket. Jelenlétével biztosította, hogy a *senatores* becsületes döntéseket hozzanak, és ne engedjenek a gyűlésben helyet foglaló érdekcsoportok nyomásának.

Az oroszán szétmarcangol egy halálraítéltet. A szörnyű látványosságra az amphitheatrumban rendezett játékokon került sor, vagyis a nagy nyilvánosság előtt. Az elitelt mögött az arena egyik alkalmazottja látható, aki a vadállat elé tuszkolja a szerencsétlen áldozatot
Mozaik, II. század

A perek

A császárság korában a polgári perek lefolyása sokat egyszerűsödött. Régebben a peres eljárások két szakaszra oszlottak. Az első rész egy *magistratus* előtt zajlott – ennek feladata volt az egész ügy lebonyolítása –, a második rész pedig a *magistratus* által kijelölt bíró előtt folyt le. Az I. századtól fogva maga a *magistratus* irányította a vizsgálatot, és hozott ítéletet. A két rész a törvényszéki tárgyalóteremben kapcsolódott össze, két ügyvéd jelenlétében. Ezeknek a tudós férfiaknak nemcsak a joghoz kellett érteniük, hanem szónoki képességekkel is kellett rendelkezniük. Elméletileg az ügyvédi szolgálat ingyenes volt, a III. századtól kezdve azonban már nyíltan elfogadtak működésük fejében honoráriumot. A tárgyalóteremben *clepsydra* – vízióra – mérte az időt, a két peres fél számára azonos időtartamot biztosítva. A bírónak azonban jogában állt meghosszabbítani vagy éppen lerövidíteni a *clepsydra* terjedelmét. A nagy perek igazi látványosságnak számítottak: a két fél különböző „klakkokat” bérelt fel, akik tapssal vagy épp fújólással igyekeztek megzavarni a per- vagy védőbeszédet.

Ítéletek

Magánvétségek elkövetése esetén a vesztes felet általában pénzbüntetésre ítélték: meg kellett térítenie ellenfelének az okozott kár összegét, és pénzbírságot kellett befizetnie az államkasszába. A közösség ellen elkövetett bűnökért vagy politikai természetű vétségekért különféle büntetések jártak. Gyakran szabtak ki halálos ítéletet, amit azután legtöbbször száműzésre változtattak – néha magának az elítéltnak a kérésére. De az illető minden esetben elveszítette polgárjogát és vagyonát is. Az I. század folyamán megszorodtak a császár személyét érintő büntetőperek: sok *senatort* és lovagot vádoltak meg ezek során. A megvádoltak közül többen, meg sem várva az ítéletet, öngyilkosságot követtek el. Pedig a halálbüntetés végrehajtása inkább csak azokat fenyegette, akik nem tartoztak a polgárok körébe: a külföldieket és a rabszolgákat. Őket viszont vagy lefejezték, vagy keresztre feszítették, vagy az *amphitheatrum*ban a vadállatok elé vetették. De elítélhették őket kényszermunkára is: sokan senyvedtek közülük az érc- vagy sóbányákban. Bár a római jog kimondja, hogy minden állampolgár egyenlő, a II. századtól fogva más-más ítéletek sújtották a *honestiores* – vagyis a felsőbb osztályok – és a *humiliores* – vagyis a szerényebb néposztályok – tagjait. Természetesen az utóbbiakra kirótt ítéletek voltak a súlyosabbak. Például: azonos bűn elkövetéséért a *honestiores*hez tartozókat valamelyik szigetre száműzték, míg a *humiliores*eket bányába küldték kényszermunkára. Akadtak olyan császárok, akik szadista örömeiket lelték a kivégzések látványában. Claudius például, amikor valamilyen perben a bíró bebizonyította, hogy a pénzhamisító bűnös, és ezért kézlevágást érdemel, a császár azonnal hívatta a hóhért a bárdjával és a vérpaddal. Ugyancsak ő ki nem hagyott volna egyetlen kivégzést sem, ha a vádlott apagyilkosságot követett el. Az ilyeneket – régi római szokás szerint – egy zsákba varrták, mellé raktak egy majmot, egy kakast, egy kutyát és egy viperát, és csak ezután vetették a tengerbe. Caligula szintén részt vett a kivégzéseken: mindig valamelyik ügyes katonájára bízta, hogy az vágja le az áldozat fejét.

Pál apostolt a vérpadra kísérik. A keresztényeket azért ítélték halálra, mert veszélyt jelentettek a közösségre azáltal, hogy megtagadták a császár tiszteletére bemutatott áldozatokon való részvételt
Szarkofág részlete, IV. század

A keresztre feszítés

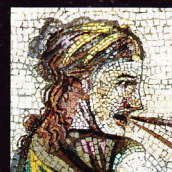
ARómai Birodalomban csak a rabszolgákat és azokat a polgári osztályhoz nem tartozó elítélteket volt szabad keresztre feszíteni, akik veszélyeztették az állambiztonságot. A kereszt két részből állt: egy 3-4 méter magas oszlopból, amely állandóan ott állt a kivégzőhelyen, és egy *patibulum*ból (keresztgerendából), amelyet az elítéltnak kellett a helyszínre cipelnie. Az áldozat csuklóiba ezután nagy szögeket vertek – nem a tenyerébe, mert az a test súlya alatt szétszakadt volna –, majd a *patibulum*ot kötelek segítségével a pózna tetejére húzták, és felerősítették rá. Ekkor az elítélt bokájába vertek szögeket – a lábfejeket egymásra hajtva vagy külön-külön. Ezt a legmegbecstelenítőbb, lassú és kínos halált okozó büntetést I. Constantinus 314 után eltörölte.

KULTÚRA ÉS SZÓRAKOZÁS

*Seneca, a filozófus 64 körül a Luciliusnak írt levelében
így kelt ki a gladiátorküzdelmek ellen:*

*„Történetesen déltájban vetődtem el egy látványosságra.
Játékos bolondozást kerestem, valami kikapcsolódást,
amiben megnyugszik az embervér látványától felzaklatott
emberek kedélye. Az ellenkezője fogadott – minden előző
viadal szelíd semmiség volt! Most vége szakadt a
játéknak, valóságos mészárlás folyt: nem volt senkinek
védőfegyvere. Egész testük céltáblául szolgált, egyetlen
csapás sem esett hiába. (...) Sem sisak, sem pajzs nem
hárítja el a kardcsapást. Minek a védőfelszerelés? Minek
a vívótudás? Mindez csak hátráltatja az öldöklést. Reggel
oroszlánok és medvék gyönyörűségére, délből a nézők
gyönyörűségére vetik oda az embereket. Ha valaki leölte
az ellenfelét, egy másikkal állítják szembe, aki viszont őt
öli meg: a győztest áldozatul szánják a következőnek.
A bajvívók sorsa halál: tűzzel-vassal folyik a harc. S ez
így megy, míg ki nem ürül a porond!”*

(Maróti Egon fordítása)

*Jelenet egy vígjátékból. A zenészek tamburán,
cintányéron és kettős fuvolán játszanak
Pompeji mozaik*

A BESZÉD ÉS AZ ÍRÁS

A rómaiak nagyra becsülték a szép beszédet; a szónoki művészetet jobban kedvelték, mint az írást. Pedig utóbbihoz is megvoltak az eszközeik: a viasszal bevont fatábla, a papirusztekercsek, a codexek – a könyv ősei.

*Beszélni tudni kell,
mert...*

A latin Közép-Itália egyik kis területének, Latiumnak a nyelve. De Róma lakosai, fokozatosan kiszorítva a többi latin dialektust, az általuk beszélt változatot tették általánossá. Ez lett a hivatalos nyelv a hódítások során elfoglalt területeken is. De a művelt emberek többsége a görög nyelvet használta, s ez a kétnyelvűség vált elfogadottá Rómában is. A görögökhöz hasonlóan a rómaiak szintén nagy fontosságot tulajdonítottak a szóbeliségnek: a szónoklattannak privilegizált hely jutott mind az iskolai oktatásban, mind pedig a közéletben. Az ékesszólás művészetének alapelve: a „meggyőzni, tetszést aratni, megdönteni” volt. Ezt tanították a rétorok növendékeiknek. Nyilvánosan beszélni azt feltételezte, hogy az illető tisztában van a beszéd hármasságával, a „három stílus” (az egyszerű, a mérsékelt és a magasztos) alkalmazási lehetőségeivel, és azzal a tulajdonsággal, hogy képes hallgatóságát akár megdönteni, akár megnevetetni. A retorikai oktatás kiterjedt olyan gyakorlati részletekre is, amelyekre a rómaiak nagyon érzékenyek voltak: milyen pozícióba helyezze a szónok a hangját, hogyan redőzze a *rogját*, miként alkalmazzon hatásvadászó eszközöket stb. Sok rétoriskola működött egymás mellett, és keltette fel a hozzáértők érdeklődését: az ázsiai iskola például a szellemességre és a díszes stílusra helyezte a fő hangsúlyt, az athéni pedig az egyszerűsége, és szigorúan ellenezte a szenvedélyességet. A római nép szívesen hallgatta a szép szónoklatokat, és képes volt különbséget tenni a különböző árnyalatok között.

... képes örömet okozni

A szónoklás művészetével számos tanulmány foglalkozott Rómában: Cicero, Quintilianus és Tacitus egész könyvet szentelt a témának, amelyekben a szónoklás morális tartalmát elemezték. Számukra ugyanis ez nem csupán filozofikus kérdés volt. A szónoknak szerintük nemcsak „készen kell állnia a beszédre”, hanem „tisztességes embernek” is kell lennie, aki az igazság szolgálatába állítja tehetségét. A császárkorban a szónoklatok a köztársasági időkhöz viszonyítva sokat veszítettek politikai jelentőségükből. Szerepük a bíróságokra, a nyilvános eseményekre vagy a díszbeszédre korlátozódott. De a rómaiak érdeklődése továbbra sem csappant meg. Sőt, a rétoriskolákban egyre több növendék görnyedt a táblák előtt, hogy a feladatokat elvégezve elsajátítsa az ékesszólás művészetét, de ott zsúfolódtak az osztálytermekben a felnőttek is, és figyelték a szónokpalántákat. Nagy szakértelemmel elemezték barát vagy ellenség beszédének erőnyeit és hibáit is. Paradox módon akkor jött igazán divatba Rómában a szónoklás, amikor lényegében már semmi jelentősége nem volt.

Nyilvános felolvasás

Rómában az új művek bemutatása fennhangon történt. E feladatot gyakran egy kellemes hangú rabszolgára bízták. A „nyilvános felolvasás”, vagyis a *recitatio* fontos kulturális és társadalmi eseménynek számított a császárok korában. A Kr. e. I. század végén Asinius Pollio vezette be azt a szokást, hogy műveit kisebb-nagyobb közönség előtt mutatta be. A *recitatio* attól fogva lett egyre népszerűbb szokássá. Az író számára ez a bemutatkozási mód vált a legsikeresebb eszközzé alkotásainak megismertetésére. A felolvasásokat legtöbbször magánházakban tartották. A gazdagoknak e célból külön helyiség: az *auditorium* állt rendelkezésükre. De rendeztek felolvasásokat nyilvános helyeken is. Ezek helyszínéül az ún. *odeumok* szolgáltak; e fedett tetejű, színházszerű

kis épületekben kizárólag hangversenyeket és telolvasásokat rendeztek. A *recitatió*knak azonban anyagi vonzataik voltak, amelyek következtében elmélyültek az írók szociális helyzetében létező különbségek. A privilegizált társadalmi osztályokhoz tartozó alkotóknak népes táborkuk volt: beleértették a családtagok, a világi kapcsolatok révén megismert emberek és a *cliensek* is. Nekik nem kellett külön helyiségről gondoskodniuk, hiszen rendelkezésre álltak az *auditoriumok*. A szerényebb sorból származó íróknak viszont gyakran meg kellett alkudniuk, hogy közönséget szerezzenek maguknak; udvarolni kényszerültek felszabadított rabszolgáknak és gazdáik *clienseinek* is. Ezenkívül állniuk kellett a helyiség bérét, a dobogó és az ülőhelyek kölcsönzési díját stb. A legszegényebb íróknak pedig meg kellett elégedniük azzal, hogy kiállhattak az utcasarokra, behúzódhattak egy *porticus* alá vagy az egyik fürdőbe, és ott olvasták fel szövegeiket. De vigyázniuk kellett, nehogy az arra járók megdobálják őket kövel...

Ez a fiatal ember a szülei előtt tart felolvasást. Kezében, térdére fektetve tartja művét, a volument, anyja pedig a tekercs tartóját
Plotinus szarkofágja, III. század

Nagyvilági esemény

A rómaiak többsége szívesen vett részt a nyilvános felolvasásokon, sőt, ha valakit az író személyesen meghívott, az kötelességének érezte az eseményen megjelenni. A felolvasóterembe pódiumot állítottak, ott foglalt helyet az író, és székeket raktak sorba a közönség számára. A felolvasás megkezdése előtt az elhangzó mű részleteit tartalmazó programot osztogattak a résztvevőknek. Az előadó gondosan ügyelt külső megjelenésére, alaposan eligazította *toga*ja redőit, és hosszan gyakorolta a szöveget, hogy a hangsúlyok a megfelelő helyre kerüljenek. A műsor órákig tartott, sőt akadt olyan felolvasás is, amely egy egész napot vett igénybe! Az ilyen nyilvános események divatja tovább növekedett, már évente többször is tartottak felolvasóesteket, s az élvezetből fokozatosan kényszeredettséggé lett. A közönség gyakran elfáradt: egyesek nagyokat ásítottak, mások egyszerűen elaludtak, volt, aki tapsolt, és volt, aki akkor is néma maradt, amikor pedig tetszést kellett volna nyilvánítani.

Ez a mozaik Platón, a filozófust ábrázolja, aki előadást tart tanítványainak. A görögökhöz hasonlóan a rómaiak is nagyra értékelték az értelmiségiek nyilvános vitáit
Pompeji mozaik, I. század

Nagybetű, kisbetű, dőlt betű

A latinok az ábécéjüket az etruszkoktól vették át. Ők viszont a görög írást használták fel alapként. A latin ábécé 21 betűből állt, a császárok korának kezdetén ezeket egészítették ki az y-nal és a z-vel, hogy megkönnyítsék a görög szavak átírását. Néhány, általunk ma használt betű hiányzik a latinból: így a j (i-t írtak helyette), a v (u-val pótolták), vagy a w. Az I. század közepén Claudius császár újabb három betűvel akarta gazdagítani a latin ábécét; a középhangokat kívánta jelölni velük, de újítási kísérlete 54-ben bekövetkezett halála után hamvába holt. A rómaiak háromféle írásmódot ismertek: a nagybetűt a feliratokhoz, a kisbetűt a könyvekben és a dőlt betűt, vagyis a *kurzívot* a személyes ügyek leírásához, jegyzetek készítéséhez és a levelezéshez. A szavakat kezdetben *spatiummal* választották el egymástól. A II. századtól viszont elterjedt az a szokás, hogy egybeírtak mindent, ami sok fejtörést okoz napjainkban a szövegek megértésében. Ezért mielőtt a római polgár el kezd olvasni egy szöveget, először „előolvasást” végez, hogy helyesen el tudja választani a szavakat egymástól, és tudja, hová kell tenni a hangsúlyokat. Tiro, Cicero felszabadított rabszolgája kitalált egy rövidített írásmódot a jegyzeteléshez, és amikor a gazdája folyamatos szöveget diktált rabszolgáinak, ők ezt a gyorsírási formát használták. De a rómaiak szívesen alkalmaztak rövidítéseket, még a hivatalos írásokban is rövidítették például az előneveket, a rangokat, a dátumokat.

A papirusztól a pergamenig

A római emberek sokat írtak. Írtak a mindennapi életben, az iskolában, amikor feljegyeztek valamit, vagy amikor levelet fogalmaztak. Mindehhez fatáblát használtak, esetenként két-hármat is egyszerre. A tábla anyaga viaszbevonatú volt, ebbe karcolták bele egy hegyes végű *stylussal* a betűket. Ha meg akarták őrizni az írást, akkor *volumenre* írtak. Nem volt ez más, mint gondosan összeillesztett, majd egymáshoz ragasztott papiruszlevelekből álló tekercs. Ennek hossza maximum 10 méter, magassága pedig 25-30 centiméter lehetett. Az olvasó a tekercset a jobb kezében tartotta, a ballal pedig göngyölítette. Nehéz és ügyetlen tárgy volt ez, ráadásul a papirusz könnyen tört, és ártott neki a nedvesség, a meleg és a moly. Az I. század eleje óta azután versenytársa is akadt: a *codex*. Ez a vékonyra vágott bőrből készített, lapokból álló, majd összevarrt anyag lett a modern könyv igazi őse. A *codex* a *volumennel* összehasonlítva sokkal könnyebben kezelhetőnek, kevesebb helyet elfoglalónak és kevésbé törékenynek bizonyult. Rá írni is egyszerűbb volt: vízzel hígított korom szolgált tintaként. Rómában, a Forum környékén, az egyik elegáns utcában sok könyvesbolt és kiadó működött. A könyvkereskedések előtt nagy táblákon hirdették az újonnan megjelent műveket, vagy egy asztalkára kitétek egy példányt, hogy a járókelők belelapozhassanak. A könyvek ára nagy változatosságot mutatott: az egyszerű kiállítású, kurrens művek 4 *sestertius*ba kerültek, a gaz-

dagon illusztrált szép kötetekért viszont 20 *sestertius*nál is többet elkértek. Az el nem adott vagy megromlódott *volumen*eket megkapták a kereskedők, és halat, olajbogyót, fűszereket csomagoltak beléjük, vagy az iskolások piszkozatnak használták.

Az íráshoz több tárgyra volt a rómaiaknak szükségük: viasszal bevont táblára, *stylus*ra a betűk bekarcolásához, *spatulára* azok eltávolításához, tintatartóra, valamint kis bélyegzőre a tulajdonos nevével

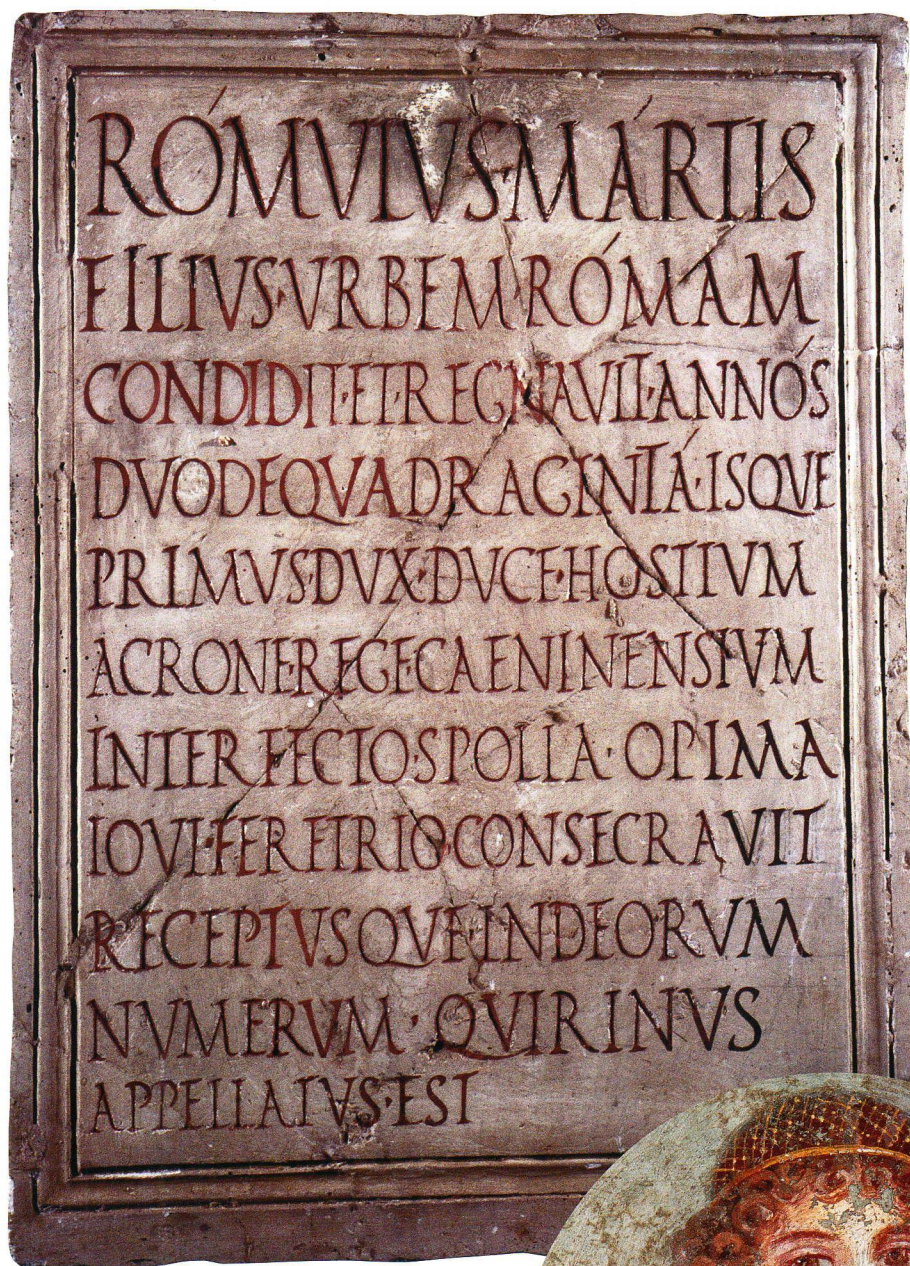

Feliratok

A rómaiak – agyagba, kőbe vagy fémbe vésve – számtalan felirattal találkozhattak. De vajon mindenki el tudta olvasni ezeket az írásokat? Sok római ismerte a betűket; még ha nem is járt iskolába, ki tudta silabizálni legalább a nagybetűs feliratokat és a számokat. A hivatalos vagy dicsőítő feliratokon kívül a városfalak is tele voltak írással: vászonra festett hirdetésekkel, plakátokkal, még graffitivel is. Pompejiben, e 79. augusztus 24-én oly brutálisan elpusztult nápolyi-öbölbeli városban például ilyen hirdetéseket lehetett olvasni: „Július első napjától bérbe adók szép üzletek tágas előtérrel; kitűnő állapotú lakás és egy gyönyörű villa. Érdeklődni Cnaeus Alleius Nigidius Maius rabszolgájánál, Primusnál lehet.” Vagy egy igazán csábító ajánlat: „Hűsz gladiátorpár viadala Cumaeben, október 1-jén, az október idusa előtti Nonaen és az azt megelőző napon. Lesz még keresztre feszítés és vadászat, és napellenző ponyvát is kifeszítünk!” A kereskedők sem maradtak el az érdeklődés felkeltésében: „Itt egy *as*-ért kapható az ital. Ha

két *as* fizetsz, jobb bort kapsz. Ha pedig négyet fizetsz, falernumi bor a jutalmad!” A graffiti között még humoros is akadt: „Csodálkozom, te fal, hogy nem dől tél még össze azoktól az ostobaságoktól, amelyeket különböző alakok rád firkáltak!”

Ez a tábla Romulus, Róma alapítója előtt tiszteleg. Szép példája ez a gondosan kőbe véselt dicsőítő feliratnak. Az elegáns írás szavai közé apró levélkéket véselt a készítője

Ez az elragadó, göndör hajú, fiatal nő írotáblát és stylust tart a kezében, ékesen bizonyítva, hogy kiváló nevelésben részesült Pompeji freskó, I. század

KÉPEK

Festmények, mozaikok, domborművek, szobrok – sok művészeti alkotás díszítette Rómában a középületeket csakúgy, mint a magánházakat.

Cégérek és műalkotások

A római polgár mindenütt figurális ábrázolásokkal találkozhatott – népszerűekkel vagy nagyon is választékosokkal. A kereskedők – vevőik tájékoztatása céljából – vászonra festett vagy kőbe vésett cégéreket helyeztek el a boltjuk előtt. A cégérek készítői gyakran ábrázolták művükben a bolt belsejét, egy asszonyságot, amint szépen elrendezi a gyümölcsöket, zöldeégeket, a posztókereskedőt, amint árujával büszkélkedik, a késesest, amint az üllőjén köszörül, vagy éppen az orvost, amint egyik betegét látja el. Ezek az alkotók gondosan ügyeltek a részletekre, és ha időnként ügyetleneknek bizonyultak is, mégis ezek a cégérek nyújtottak tájékoztatást – például az írástudatlanok számára –, mit találhatnak az adott üzletben. A nagyobb eleganciát igénylő kereskedők inkább igazi festményeket idéző ábrázolásokat aggattak ki boltjuk falára: táncoló nimfákat, fönixmadarat vagy éppen elefántot ábrázoló képet – ezek egyben az üzlet nevére is utaltak. Előfordult, hogy a cégért a bolt padlójára helyezték, azaz mozaikot készítettek: ilyenekre lépett a látogató a város híres kocsmáiban. Ezeken kívül is sok helyen találkozhatott a római járókelő műalkotásokkal, ilyenek díszítették a sétányokat, *porticus*okat, *forum*okat. Róma igazi szabadtéri múzeumként is megállta volna a helyét, annyi gyönyörű szobrot, híres festményt gyűjtött össze a város a meghódított országokból.

Bámmészködők gyönyörködnek a Forumon a kiállított lovas szobrokban. A nagyobb városok utcáit sok antik és modern műalkotás díszítette
Pompeji freskó, I. század

Ez az ifjú festőművészről éppen az utolsó ecsetvonásokra készül egy istenséget ábrázoló képén. A jobb kezében tartott ecsetet bemártja a festékdobozába
Pompeji freskó, I. század

Festmény és mozaik

A római festők kétféle anyagra dolgoztak: fatáblára vagy vászonra, illetve dekoratív freskókat készítettek a falakra. A festők – zömük rabszolga vagy felszabadított rabszolga volt – általában műhelyekben tevékenykedtek, növendékek körében, akiket beavattak művészetük titkaiba. A falfestmények készítéséhez három technikát kellett alkalmazni: érteni kellett a gipszmunkához, a stukatúrkészítéshez és a festéshez. Persze legtöbbször ugyanaz a művész látta el mindhárom feladatot. A festők gyakran merítettek ihletet régi, híres műalkotásokból. Ez az oka annak, hogy annyi azonos témájú festménnyel találkozhatunk. De ezek nem tekinthetők másolatoknak, hanem inkább a téma változatainak. A művésznek ilyen esetben nem olyan cél lebegett a szeme előtt, hogy az eredetivel megegyező kópiát készítsen, hanem éppen ellenkezőleg, elhagyjon a képről feleslegesnek tartott figurákat, másodlagos értékű részleteket, s ezáltal saját alkotást hozzon létre. Az I. század folyamán a római piktúra sok változáson ment keresztül. A falfestmények területén például négy

önálló stílust különböztethetünk meg, amelyek az építészeti elemek egyszerű felhasználásától az illuzionisztikus tájábrázoláson keresztül a képzelet szülte világ megjelenítéséig terjedt. A képek mitologikus témákat, háborús eseményeket vagy csendéleteket jelenítenek meg. A római művészet jellegzetes formája a fentiekben kívül a mozaik és a sokszínű márványdarabokból összeállított dekoráció. Az apró színes kövek segítségével a művész csodálatos, nagyméretű kompozíciókat volt képes létrehozni, s ezek díszítették a közintézmények és magánpaloták padlóját, falát és mennyezetét. A fő jelenet a mozaik közepe táján látható, s a helyenként igen nagyméretű felület széleit geometrikus motívumok díszítik. Minden mozaikkészítő művész saját stílust alakított ki magának, a megrendelt témát saját elképzelése szerint alakítva, de a helynek megfelelően adaptálva: mitológiai jelenetet ábrázoló mozaikot készített a templomba, gyümölcsöket és zöldeégeket megjelenítő képet az ebédlőterembe, tengeri tájat, halakat, kagylókat felidézőt a *thermák*ba.

Portrékészítés

Sok csodálatos görög szobor állt Rómában, de a helyiek gyönyörködhetek saját, ott készült műalkotásokban is. A nagy császári építkezéseknek köszönhetően a szobrászok rengeteg megrendeléshez jutottak: féldomborművekkel vagy domborművekkel kellett ugyanis díszíteniük a templomokat, a diadalíveket és a győzelmi oszlopokat. A művészek igyekeztek élethűen ábrázolni a korukban zajló történelmi eseményeket, például a császári család kíséretét Augustus Ara Pacisán vagy Traianus *legió*inak harcait az ő nevét viselő oszlopon. Az effajta realizmus fontos volt a római portréművészetben. Lehetséges, hogy a halotti maszk készítésének elterjedése ihlette itt a művészeket, de kétségtelen az a törekvésük, hogy az emberi arcot a lehető legrealistább módon ábrázolják. Megsokasodtak a császárszobrok is, s az alattvalók hozzászokhattak az uralkodók képének látványához. Persze az egyszerű földi halandók portréja – például a sírköveken – inkább idealizálásmentes, és hétköznapi arckifejezéseket láttatja, gyakran a legcsekélyebb jóindulat nélkül.

Idősebb Plinius egy Studius

(vagy Ludius, az eredeti szöveg olvasata kétséges)

nevű festőművészről

„Nem hagyhatjuk említés nélkül az isteni Augustus idejéből Studiust sem, aki elsőként ábrázolt igen bájos falfestményein villákat és oszlopcsarnokokat, továbbá kerteket, ligeteket, berkeket, dombokat, halastavakat, vizesárkokat, folyókat, tengerpartot, kinek-kinek a kívánsága szerint. Változatos képein sétálókat vagy hajókázókat lehet látni, meg amint a szárazföldön a villákba igyekeznek számaron vagy kocsin, azután halászattal, madarászattal vagy vadászattal szórakozókat, vagy éppen szüretelőket. Vannak művei között csak mocsáron át megközelíthető pompás villák, imbolygó férfiak, amint reszkető asszonyokat cipelnek a vállukon az eljegyzésre, ezenkívül számos hasonló, igen elmés és tréfás szellemesség.”

(Lóránth István fordítása)

ZENE, ÉNEK, TÁNC

A görögök a zenében, éneken és táncban a nevelés fontos elemét látták, a rómaiak számára viszont csupán szórakozást jelentettek, hacsak nem valamilyen vallásos ceremóniát kísérték.

Hangszerek

A rómaiak a görögöktől tanulták el a ritmikát és a zenei lejegyzés módszertanát. Egyébként mindenütt szólt a zene: kísérte az éneket és a versmondást is. A rómaiak még hangversenyekre is jártak, ezek helyszínei az *odeumok* voltak. A városok utcáin gyakran jelentek meg vándormuzsikuskok, és egy-egy táncosnő is feltűnt, amint fuvolakísérettel előadta produkcióját. Zene, tánc és ének gazdagította a nyilvános ünnepségeket, a színelőadásokat, a gladiátorjátékokat, és szinte elengedhetetlen részét jelentette a lakomáknak is. Végül a vallási szertartásokon, áldozatbemutatók alkalmából is feltűntek a fuvolisták és a lantosok. A húros hangszerek családjában különbséget tettek a lant és a kithara között. A teknősbéka páncéljából készített lant húrjai (3-tól 12-ig terjedt a számuk) azonos hosszúságúak, de különböző vastagságúak voltak, és hangterjedelmük két oktávnyira terjedt. Ülve vagy állva játszottak rajta. Két ujj közé szorítva patintották meg a húrokat, vagy egy „T” alakú kis elefántcsont vagy drága keményfa „plektronnal” pengették ki a dallamokat. A kithara a profi muzsikuskok hangszere volt. Formája is különbözött a lanttól. Rezonálószekrényét fából készítették, és 18 húr feszítettek fölé. Sok fúvós hangszert használtak: egyszerű, vagy kettős fuvolát, pánsípot, furulyát, egyenes, haránt vagy körtrombitát. A víziorgona, ez a különleges hangszer (egy példánya Aquincumban került elő – *a ford.*) a színelőadások és a cirkuszi mulatságok kísérője volt. A különböző hosszúságú sípokat két, vízzel töltött tartály fogta körbe. A víz által összesűrített levegőt az orgonista bilentyűk segítségével juttatta el a megfelelő sípokhoz. Az ütőhangszerek – dobok, cintányérok, kisdobok, sistrumok (kasztyanettafélék) elsősorban a táncosnők produkcióit kísérték, illetve a különböző keleti vallások liturgiájában játszottak fontos szerepet.

A fúvóhangszereket szent és profán eseményeken egyaránt használták. Fuvolista férfiak és nők kísérték a papok beszédeit csakúgy, mint a színelőadásokon a színészek szövegeit
Hangszerek Pompejiből, I. század

Ezen a plasztikán a két fiatal lány különleges hárfán játszik

Énekelni jó!

A rómaiak szívesen hallgatták az énekeseket a színházban. Néhány dallam olyan népszerűsége tett szert, hogy mindenki azokat dúdolta. Az I. századtól kezdve a színielőadásokban a prózát egyre inkább felváltotta az ének, és valóságos operák hangzottak el szólistákkal és kórossal. A nagy énekesek igazi sztárokká váltak, mint például a szárd Tigellius Augustus császár idején, aki különleges hangszínével, gyönyörű trilláival és futamaival aratott óriási sikereket. Az énekesek egyébként fellépéskor *scabellumot*, fémmel megerősített, magas fasarkú cipőt viseltek, ezzel ütötték maguknak a ritmust. A fiatal rómaiak között különben szokássá vált, hogy mindenütt, minden időben dúdolgatták a divatos dallamokat. Hangjuk természet-

ténél fogva szép és egyszerű volt, amit azután szándékosan eltorzítottak, furcsa hajlításokat, kellemetlen modulációkat hallattak. Ujjaikkal állandóan a ritmust dobolták, még akkor is, amikor közben komoly dolgokat végeztek, vagy bizonyos szomorú események következtében az nem volt illendő. Nero egész életében arra vágyott, hogy nagy énekes legyen belőle: órákon keresztül skálázott, és olyan gyakorlatokat végzett, amilyeneket a profik; például úgy feküdt le aludni, hogy ólomlemezt tett a mellére. Hangja azonban gyönges és recsegő maradt. Mindez persze egyáltalán nem zavarta abban, hogy igen gyakran nyilvánosan fellépjen, és órákon át énekelje véget nem érő *Niobéját*.

A kifejező tánc

Úgy tartották, hogy a fiatal rómaiaknak tartózkodniuk kell a tánctanulástól. A nők és az ifjú sznobok közül sokan mégis megpróbálkoztak azzal, hogy hivatásos táncosok segítségével megismerkedjenek a koreográfiai alapokkal. Bizonyos vallási szertartások során a papok is tettek különböző rituális mozdulatokat. Egyébként a tánc helye a *cena* és a színház maradt. Sokan követelték viszont, hogy a nagyobb lakomákon hadd lépjenek fel a híres, félmeztelen andalúziai lányok, buja táncukkal. A színházban gyerekek és fiatalok táncoltak, velük töltötték ki a változások ideje alatti űröket. Augustus császár uralkodása idején született meg a pantomim, amely megújította a mozgásnyelvet mint művészi kifejezőeszközt. A színpadon zenekar kísérte kórus szólaltatta meg a mű szövegét, miközben egy színész eljátszolta a darab különböző szerepeit, egymás után változtatva maszkjait. A színpad elején még mimikával is segítette a cselekmény megértését. A színésznek, hogy tökéletesen uralhassa testét, roppant intenzíven kellett gyakorolnia. Az ilyen – görög vagy ázsiai származású – pantomimművész olyan sztár lett, hogy még a császár is bizalmába fogadta.

Fuvolázó férfi és crotalumot
(kereplőt) rázó nő
Mozaik

JÁTÉKOK ÉS TESTEDZÉS

A rómaiak szenvedélyesen szerettek játszani. Különösen kedvelték a kockajátékokat, amelyeket pénzben is űztek. A testedzés nem volt túlságosan népszerű, igaz, az emberek többségének mindennapjai sok fizikai megterheléssel jártak.

Szerencsejátékok

A rómaiak, függetlenül életkoruktól és társadalmi körülményeiktől, nagyon szerettek játszani. De a szerencsejáték egész évben tilos volt, kivéve a decemberi *Saturnaliák*-at. A tiltott játékokat űzők ezért a tavernákban gyülekeztek, ahol elkeseredett csatákat vívtak egymással. Sokszor nagyban ment a játék: „Már nem elégséges itt a pénztárca, mielőtt asztalhoz ülsz, hozd magaddal a pénzesládádat is!” Ám, ha a rendőrség rajtakapta a szerencsejátékosokat, súlyos büntetést szabtak ki rájuk, a tét négyszeresét kellett kifizetniük. Ezért aztán mindenki inkább otthon, titokban hódolt szenvedélyének. Még Augustus császár is játszott szerencsejátékokat családtagjaival, holott ő hozta a házárdjátékokat tiltó törvényeket! A legkedveltebbeknek a kocka és a csontocskajátékok számítottak. A kockákat vagy csontokat egy pohárba tették, és abból öntötték ki az asztalra. A csalás lehetőségét kizárandó a poharat úgy készítették, hogy ne lehessen belenyúlva igazítani a játéktárgyakon. Legtöbbször három dobókockával játszottak, ez volt a *tessera* (a kocka lapjai 1-től 6-ig be voltak számozva). Vagy négy kockával (*tali*) múltatták az időt; itt csak négy oldal kapott számot. A legszerencsejobb dobásnak a „Venus-dobás” számított,

Minden – diók, dobókockák, csontocskák, zsetonok – készen áll, hogy kicsik és nagyok hozzákezdjenek a játékhoz. Órákon át folyik a játék, hogy végre kijöjjön a „Venus-dobás”

A kockajátékokkal nemcsak a gyerekek szórakoztak, hanem e szép pompeji asszonyok is
Freskó

amikor mind a négy kocka különböző oldalon állt meg. Ezzel szemben volt a „kutyadobás” (*canis*), amikor mind a négy kockán ugyanaz a szám került felülre, s ekkor a parti elvesztett. Sok római – felnőtt és gyerek – gyakran szórakozott a „páros-páratlan” játékkal is. Ekkor az egyik fél elrejtett néhány kavicsot vagy diót az egyik kezében, a másik félnek pedig ki kellett találnia, hogy páros vagy páratlan-e az eldugott tárgy. Közkedvelt volt a morra-játék is: ekkor a két fél egyszerre emelte fel egy vagy több ujját. Aki eltalálta a számot, az elvitte a tétet.

Sporttevékenység

A római férfiak és nők a sportolástól azt várták, hogy segítse az egészség fenntartását. Ugyanakkor nem tartották a nevelés elengedhetetlen részének. A római polgár szerint különben is csak a katonai gyakorlatok végzése méltó hozzá, ezért meglehetősen tartózkodóan viselkedett például az atlétikai viadalokkal szemben, amelyeket haszontalanoknak, sőt, erkölcsteleneknek tartott. Ám a görög szellemiség terjedésének következtében az I. század folyamán egyre több sportlétesítmény, pálya épült Rómában. Agrippa – Augustus császár barátja és tanácsadója – javaslatára például a Mars-mező egy részét is fenntartották sportolási célokra, és a század végén Do-

mitianus császár felépíttette Róma egyetlen igazi stadionját. Egyébként akik edzeni akarták testüket, azok a fürdőkbe jártak: a *thermák*ban mindenütt ott volt a *palaestra* (tornacsarnok) és a *sphaeristeria* (labdázóterem). A fiatalok szívesen utánoztak és gyakoroltak olyan elemeket is, amelyeket a cirkuszban vagy az *amphitheatrum*ban láttak. A kocsiversenyek hajtóinak akrobatikus mozgását másolták a lovukon ülve, vagy részt vettek különféle lovasjátékokban. Még a gladiátorokat is utánozták: igyekeztek elsajátítani a vívás technikáját. Ebbe a tevékenységbe néhány nő is bekapcsolódott, sőt, képesek voltak egészen kemény gyakorlatok végzésére is.

Szellemi játékok

A rómaiaknál közkedvelt volt az ún. „tizenkét vonalas játék”, amelyet tizenkét vonallal váltakozó fehér és fekete felületre osztottak. A két játékosnak ötöt zseton állt a rendelkezésére, amelyeket a dobókocka által mutatott számnak megfelelően kellett előremozgatni. A *latrunculi* a sakk egy változata. A játékosoknak egy táblán megfelelő szabályok szerint kellett mozgatniuk az elefántcsontból vagy színes üvegből készített figurákat, amelyeket „kis rablónak”, „katonának” vagy „harcosnak” neveztek. Mivel az egyszerű városlakóknak nem állt játékasztal a rendelkezésükre, a táblát a földre rajzolták, vagy belekarcolták az utcakőbe, és azon mozgatták a bábukat.

Vadászat

A gazdag emberek – fizikai erejük fenntartása érdekében – nagy vadászatokon vettek részt. Ezt férfias és nemes tevékenységnek tartották. Ráadásul eközben kérkedhettek is javaikkal. A vadászatokat sok rabszolga kísérte, ők hajtották fel a vadakat, és sok kutya is, zömük Galliából és Görögországból származott. Vadásztak gyalogosan és lóhátról, sólymokkal és csapdákkal. A nagy hajtóvadászatok célpontjai az őzek és szarvasok voltak. Hosszú köteleket feszítettek ki a vadcsapások mentén; ezeket előzőleg színes rongyokkal, fekete és vörös tollakkal látták el, így próbálták az állatokat a kihelyezett hálók irányába terelni. A csapdába esett vadakkal azután kopjával vagy karddal végeztek.

A madárvadászat nagyobb ügyességet kívánt: a röpködő állatokat ugyanis először léppel bekent vesszőkkel a vadász elé kellett csalogatni. Amikor a császárok birodalmukkal ismerkedtek, és hatalmas területeket jártak be, közben egzotikus vadászatokon is részt vettek, és olyan állatokat ejtettek el, mint medvék, oroszlánok stb. A horgászás mindennél békésebb foglalatosságnak számított. Szívesen is pecáztak gyerekek, asszonyok és egy bizonyos kor után a férfiak is.

A vadászkok gyalogosan vagy lóháton egy szarvast és egy vadkant üldöznek, amelyeket először a kutyák támadtak meg. A sikeres vadászat után a zsákmányt rabszolgák hálóból teszik, úgy viszik haza

Szarkofág domborműve, III. század

A SZÍNHÁZ

A színház eredetileg vallási eseményekhez kötődött Rómában, s az előadások az ünnepi játékok részét képezték. Évente hat ilyen eseményt rendeztek, és mindegyiküket egy-egy istenség tiszteletére szentelték. Róluk szóltak a scenírozott szórakoztató jelenetek csakúgy, mint az igazi színelőadások.

Az előadások helye

A császárság korában a színelőadások már elvesztették vallási jellegüket, és csak a szórakozást szolgálták. A színházba mindenki eljuthatott, hiszen az előadások ingyenesek voltak. Róma első kőszínházát Pompejiben építették fel Kr. e. 55-ben, ezt követte kicsivel később Balbus és Marcellus színháza. A félköríves építmény akár tízenkétezer nézőt is képes volt befogadni. A nézők a *cavea*n foglaltak helyet, amelyet galériákon és lépcsősorokon keresztül közelíthettek meg. A lelátó ülései alatt volt az *orchestra*, itt helyezték el a *senatorok* székeit is. Az *orchestra* fölött helyezkedett el a *proscenium*, vagyis maga a színpad, itt produkálták magukat a színészek, az énekesek és a muzsikusok. A színpad hátát, a *frons scaenae*t egy több emeletnyi magas fal képezte – szobrokkal, oszlopokkal gazdagon díszített palota homlokzata, amelyből három ajtó nyílt. Ezeken keresztül léptek a színpadra a komédiások. A fal tetejére terelőlemezt szereltek, amely úgy verte vissza a színészek hangját, hogy a nézőtér utolsó sorában is tökéletesen lehetett érteni a szöveget. Háromszög alakú forgó hasábok mozgatásával lehetett változtatni a díszleteket, így alakulhatott át a palota vidéki tájjá vagy éppen egyszerű lakóházzá. A színpadot függöny zárta, amelyet az előadás kezdetén a padlóba süllyesztettek, a végén pedig felhúztak.

E színpadi maszkok nagyon színesek. Az első álarc – harmonikus vonásaival – a tragédiát szimbolizálja, a második – karikírozó rúttságával – pedig a komédiát. A maszkok segítségével egyetlen színész több, különböző jellegű szerepet is képes volt egy előadáson belül eljátszani
Mozaik, II. század

A színészek

Az egyik legrégebbi római népi szatirikus vígjáték az *atellana*, amelyben a szereplők rögtönözve adnak elő valamilyen fondorlatos cselekményt. Nem hiányozhatnak belőle a durva viccek, a botütések és az obszcén kiszólások. Általában négy szereplő jelenik meg az *atellana*ban, s ezeket a figurákat minden római jól ismeri. Ők: Pappus, a vén kéjenc, Maccus, az ütődött paraszt, Bucco, a locsogó, szemtelen együgyű és Dossenus vagy Manducus, a falánk púpos. A császárság korában megrendezett ünnepi játékokról már kiszorultak a görög színház ihlette klasszikus komédiák és tragédiák, ezek inkább a gazdag rómaiak magánszínházában folytatták életüket. Egy-egy színtársulat általában négy-öt színészből állt, és valamennyien rabszolgák voltak. Mindegyikük több szerepet alakított minden előadáson (női szerepeket is, hiszen nőtagjai nem voltak a társulatoknak). A színészek mellett felléptek muzsikusok, énekesek és vagy tucatszerű statiszták – utóbbiak zöme gyerek, akik így, közvetlenül tanulhatták meg a színészmesterséget. A komédiások jelmezt és maszkot viseltek, no meg jellegzetes színes parókát, ezek révén azonosították a figurákat a nézők. Az öregembert alakító színész fehér *tunicá*ban és fehér parókában jelent meg a színen, a fiatal férfi élénk színű ruhában és szőke parókában, a rabszolga pedig vörös hajjal. Lábukon a tragédiákban *cothurnus*, magas talpú saru volt, vígjátékokban pedig alacsony *faci*pő, a *soccus*. Az ünnepi játékokról a klasszikus színházat lényegében kiszorították a *mimusok*, ezek a „valóságot” utánzó játékok, amelyek témája legtöbbször valamilyen házasságtörési vagy rémregénybe illő történet volt. A *mimus*-színészek nem viseltek maszkot, és mivel nők is lehettek a társulat tagjai, e játékokban meglehetősen vaskos meztelenkedési jelenetek is előfordultak. A tragédiák és komédiák színészeit rajongók hada vette körül, és ajándékokkal halmozták el őket, a *mimus*-színészeket azonban megvetették, és bohócoknak tartották őket, akik kiszolgálják a csőcseléket.

A közönség

A rómaiak családostul jártak színházba. Magukkal vitték az elemőzsiás kosarat is, hiszen hosszú eseményre számíthattak. A finom hölgyek még párnákkal is felszerelkeztek, hogy kiküszöbölhessék a kőülések okozta kellemetlenséget. A közönség tagjai társadalmi helyzetüknek megfelelően foglaltak helyet a *caveán*, a nézőtérben: a zenekari ülés a *senátorokat* illette meg, az első tizennégy lépcsősor a lovagokat, az utánuk következő sorokban foglalhatott helyet a fehér ruhába öltözött *plebs*, végül az utolsó sorok és az építmény tetejét szegélyező galéria jutott a barna ruhás népnek: az idegeneknek és a rabszolgáknak. A színháznak nem volt teteje, de az erős napsugarak elleni védekezésül *velumot*, ponyvát feszítettek ki. Az előadás több órán át tartott, ugyanis a cselekményt különböző események rendszeresen megakasztották. Mindig akadt ürügy,

hogy a színen felvonuljanak a statiszták és a mellékszereplők. Horatius például azért panaszkodott, mert az egyik, általa látott előadás alatt szinte állandóan vonulgattak a színen: gyalogos katonák, lovasok, hintók, harci szekerek, hajók, még zsiráfok és egy fehér elefánt is. A közönség lelkesen megtapsolta e különleges bemutatókat, akárcsak a váratlan színpadi eseményeket, amikor különféle gépezetek segítségével a színészek hol eltűntek, hol a levegőbe emelkedtek, s eközben furcsa szerkezetek mindenféle zajokat keltettek. Az előadás végül mégis csak befejeződött, és színre került egy *atellana*.

A színészek a kettős fuvola hangjai kíséretével egy Terentius-komédiát adnak elő. Két öregembert látunk és egy fiatait, aki épp megkorbácsolja a rabszolgáját
Pompeji dombormű, I. század

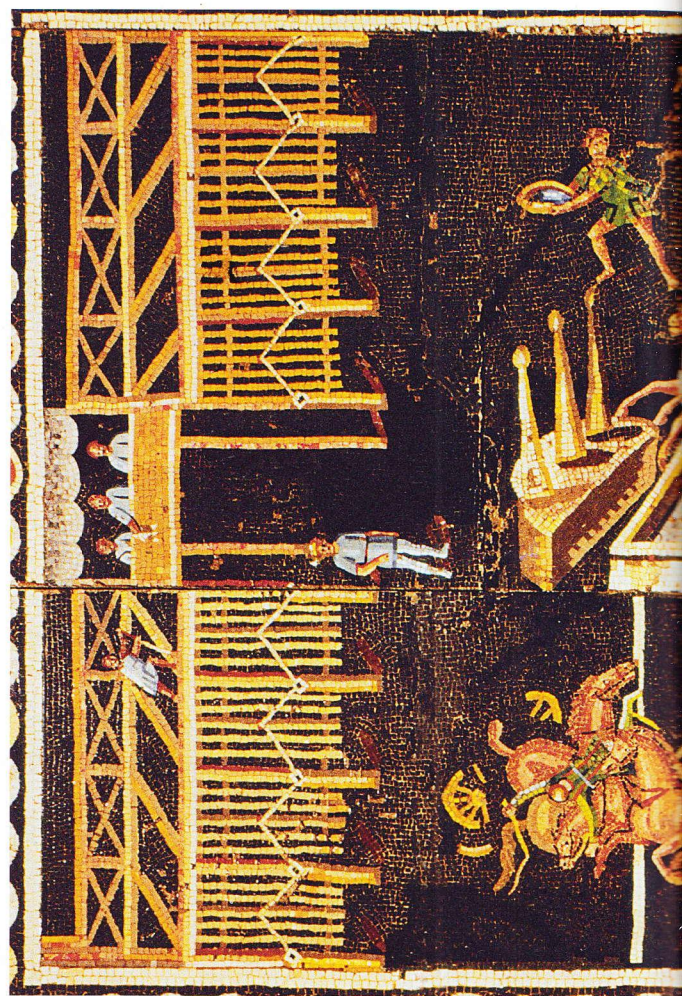
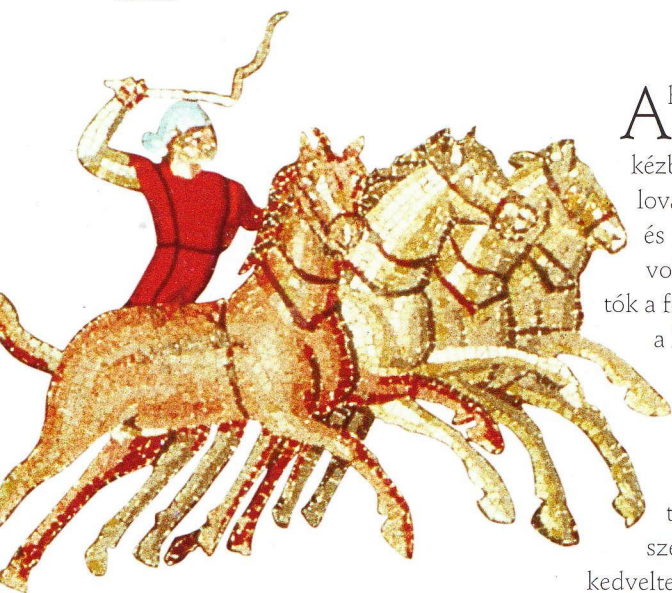

KOCSIVERSENYEK

A rómaiak egyik kedvenc szórakozását a kocsiversenyek jelentették. Ezek hatalmas szenvedélyeket váltottak ki: hajbakaptak a szurkolók, nagy fogadásokat kötöttek, s a sikeres kocsihajtók igazi sztárokká váltak.

A Nagy Cirkusz

A rómaiak mindig kedvelték a lovasversenyeket. Ha hinni lehet a hagyományoknak, Romulus és társai is egy lovasverseny alkalmából rabolták el a szabin nőket. A Nagy Cirkusz, vagyis a Circus Maximus a legrégebbi, e célból létrehozott római építmény. Az évszázadok folyamán többször átépítették, s végül 250 000 nézőt volt képes befogadni. Mint valamennyi ilyen rendeltetésű épület, ez is hosszanti irányban megnyújtott négyszögletes alaprajzú, két oldalán lekerekítve. A versenypálya hossza 625, szélessége 124 méter. Közepén található az építmény legjellegzetesebb eleme, a *spina*, vagyis a „hátgerinc”, egy obeliszkekkel, szobrokkal, medencékkel díszített hosszú fal, amelynek két végén három-három magas, kúp alakú jelzőoszlop található, tetejükön egy-egy golyóval. A cirkusz egyik keskeny oldalán építették ki a *carceret*, azokat a fülkéket, ahonnan a kocsikat elindítják. A *cavea*, vagyis nézőtér, akárcsak a színházban, három emeletnyi lépcsősorból áll. A versenyt mindig megelőzi a *pompa*, a Capitoliumtól induló díszes felvonulás. A versenyt rendező előkelőség győzelmi kocsiján állva vezeti a menetet, körülötte a *cliensei* haladnak. Őket követi Róma ifjúsága, majd a nap hősei: a kocsihajtók és a lovak. Ezután következnek a táncosok, a zenészek és az énekesek. A parádét a papok zárják, akik körbefogják az isteneket ábrázoló, vagy a császári család tagjainak képével díszített kocsikat.

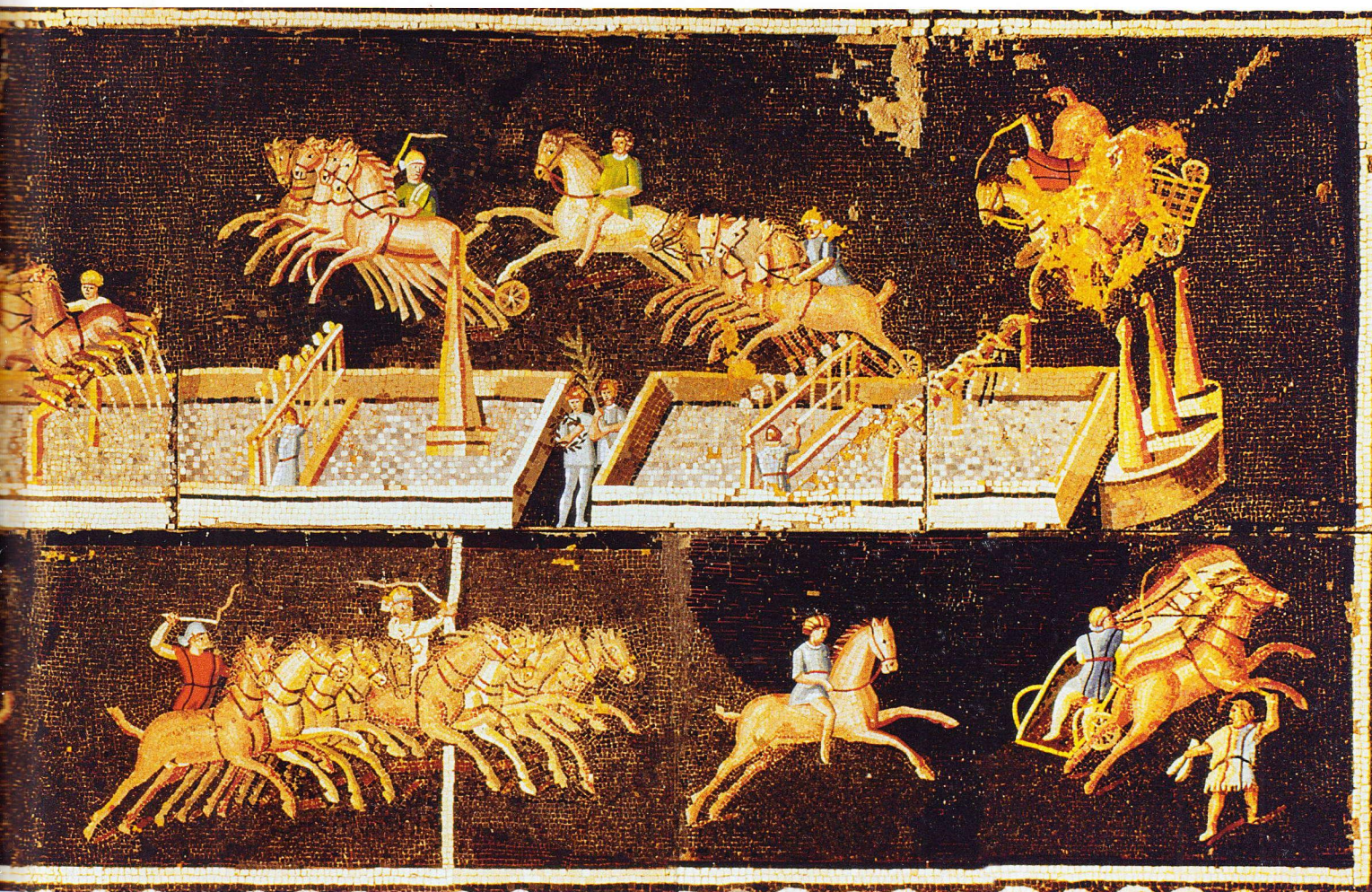
E nagyméretű mozaikon a művész pontos részletességgel mutat be egy kocsiversenyt. A kocsik a spina körül rohanva versenyeznek egymással. A hajtók ruházatának színe a négy factio (párt) színére utal. A képen két összetört kocsi is látható. Fent, balra egy rabszolga vízzel locsolja az arenát, hogy csökkentsé a felvert port

II. század

Istállók

A hajtók zöme rabszolgáktól származott. A kiválasztottakat már gyermekkoruktól fogva képezték e sportra, hiszen az őrült sebességgel száguldó kocsik kézbentartása különleges képességeket, ügyességet és erőt igényelt. A legkiválóbb lovak Calabriából, Hispaniából vagy Afrikából származtak. A kocsik kétkerekűek és roppant törekenyek voltak. A kocsiszekrény elöl zárt, hátul pedig nyitott volt. A versenyektől függően két vagy négy lovat fogtak eléjük. Az ügyes hajtók a fogat bal oldalán helyezkedtek el, vagyis ott, ahol a kocsi fordult. A hajtók és a lovak különböző *factio*khoz (pártokhoz) tartoztak, amelyeket egy-egy gazdag istállótulajdonos támogatott. Az istállók sok embert foglalkoztattak: kocsi-gyártókat, lovászokat, nyeregkészítőket, állatorvosokat. Rómában négy *factio* működött: a kékek, a fehérek, a zöldek és a vörösök. A cirkuszban az egyes pártok képviselői ezekben a színekben pompáztak, ilyen színűek voltak a lószerszámok és a hajtók sisakjai is. Két *factio* különlegesen nagy népszerűségnek örvendett: a kékeket elsősorban a gazdagok, a zöldeket pedig a nép kedvelte. Néhány császár – nem titkolt demagógiából – a zöldeknek szurkolt.

A verseny

A tömeg már hajnalban gyülekezni kezdett a cirkusz környékén, bebocsátásra várva. Ma már el sem tudjuk képzelni, miért lelkesedtek annyira a rómaiak a kocsiversenyekért. Ismertek minden hajtót, minden lovat, tudták, kinek mi az erőssége, a gyengéje, ki milyen formában van. És mindenki fogadásokat kötött: férfiak és nők, gazdagok és szegények, rabszolgák és császárok. Már az esemény megkezdése előtt a különböző istállók hívei egymás torkának estek. Végre a starthely feletti pályaholyban a főszervező fehér zsebkendővel jelt adott az indulásra. Egy szerkezet ekkor egyszerre felnyitotta a *carceres* mind a tizenkét kapuját, s a kocsik nekiiramodtak, hogy hétszer körbeszárguljanak a (több mint 8 kilométeres távú) pályán, az óramutató járásával ellentétes irányban. A kocsisok a kantárszárat maguk köré tekerve hajtották, űzték – minél nagyobb sebességre készítetve – lovaikat, csakhogy megelőzhessék ellenfeleiket. Az istállók segédzemélyzete gyalogosan vagy lóhátról nagyokat sikoltva szintén a lovakat serkentette gyorsabb futásra. A verseny során sok veszélyt kellett kikerülni, például a *spina* keskeny oldalainak hajtókanyarjait; ha a kocsi kerekei túlságosan közel kerültek a kerítéshez, könnyen összetörhettek. A

bajba jutott hajtó ilyenkor csak abban reménykedhetett, hogy marad ideje az övéből előrántani a kését, és elvágni a kantárszárat, mert csak így menekülhetett meg élve. Ám a balesetek legtöbbször súlyos következményekkel jártak, és ott pusztult hajtó és ló egyaránt. A *spinán* egyébként az egyik oldalon hét bronztojást, a másikon hét bronzdelfint állítottak fel. Minden forduló után egy-egy tojást és delfint lefektettek, hogy a közönség láthassa, pontosan hol tart a verseny. A kocsik által felkavart porfelhőben, a lovak patáinak csattogását túlkiabálva, a nézők lelkesen üvöltve biztatták kedvenc istállójuk képviselőit. Az ütközések, balesetek, halottak csak felerősítették ezt a kollektív örületet. Az a kocsi diadalmaskodott, amelyik először hajtott át a kijelölt célvonalon. A győztes hajtót, trombiták zenéjének kíséretében, egy pálmaággal jutalmazták meg, de az aranypénzekkel megrakott erszény sem maradt el. A leghíresebb hajtókat a nép további ajándékokkal halmozta el. Így egész vagyonhoz jutottak, és abból megválthatták szabadságukat. Igazi sztárok lettek, portréjukat és lovaik képét az egész Római Birodalomban terjesztették, lámpákat, vázákat díszítettek velük, vagy mozaikokon örökítették meg őket.

GLADIÁTOROK

Retiariusok, myrmillók, szamnitok –
ők mind hivatásos gladiátorok. Mivel
életüket ajánlják fel a közönség
szórakoztatására, a rómaiak
között, akik nem tudtak betelni
a véres küzdelmek látványával,
nagy népszerűségre
tettek szert.

Ez a bronzból készített pompeji
gladiátorsisak befedte a harcos egész
arcát. A sisak tetejét díszes
domborítás ékesíti, a forgó pedig
állatfigurában végződik
I. század

A Colosseum

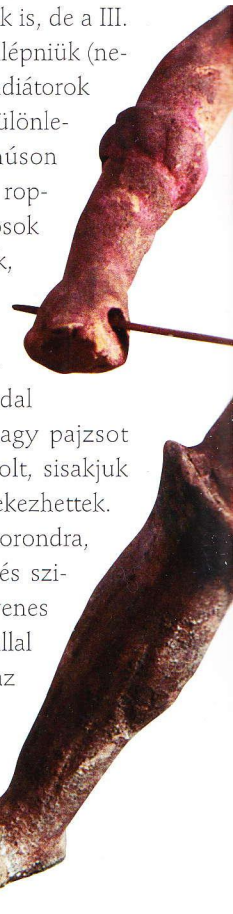
A színelőadásokkal és lovasversenyekkel ellentétben a gladiátorcsatákat *munerának*, „ajándékok”-nak tartották, amelyeket a császár vagy valamelyik főhivatalnok adományozott a népnek. Nem is rendezték olyan rendszerességgel, mint például az ünnepi játékokat. E bemutatók színhelyéül különleges építmény, az *amphitheatrum* szolgált, e hatalmas méretű, elliptikus formájú *arena*, amelyet lépcsőzetes lelátók vesznek körül. Hosszú időn keresztül Rómának csak ideiglenes, fából készített *amphitheatrumai* voltak, és csak az I. század utolsó harmadában építtette fel Vespasianus császár a Colosseumot. E monumentális alkotásnak, a római világ legnagyobbikának ellipszise 527 méter, 68 000 ülőhely és 5 000 állóhely volt benne. A színházakhoz és cirkuszokhoz hasonlóan a nézők itt is társadalmi rangjuknak megfelelően foglalhattak helyet. A császárnak és családjának külön pódiumot építettek az *arena* fölé, kb. 4 méteres magasságban. A nézőtér első sorait vasráccsal kerítették el, nehogy a vadállatok – vagy a menekülő harcosok... – feljuthassanak a lépcsőzetes lelátóra. Időnként hatalmas *velumot* feszítettek ki a nézőtér fölé, hogy megvédjék a közönséget a tűző nap sugaraitól. Az *arena* alatt helyezték el a kuliszákat, a fegyverraktárakat, a vadállatok ketreceit, a teherfelvonókat és a hullakamrát.

A tunéziai Thysdrus (el-Dzsem) *amphitheatruma* a Római Birodalomban az egyik leghatalmasabb. A római Colosseum mintájára építették, és akár 30 000 néző is elfért benne
III. század

Kiből lehet gladiátor?

A leghíresebb gladiátoriskolák Capuában, Veronában és Praenestében működtek. Rómában négy intézményben képezték ki a harcosokat. Mindegyikük a császár közvetlen irányításával tevékenykedett. A gladiátorok rabszolgák voltak, vagy olyan szabad emberek, akik önként választották ezt a foglalkozást. Döntésük pillanatában viszont nyilatkozatot kellett aláírniuk, amelyben vállalták, hogy „elégethetik, láncra verhetik, vassal megölhetik” őket. Voltak gladiátornők is, de a III. századtól kezdve tilos volt a nyilvánosság előtt fellépniük (nehogy látványuk megzavarja a közönséget...). A gladiátorok tulajdonképpen magasan képzett atléták voltak. Különleges étrendet írtak elő számukra: kenyéren és húson éltek, hogy minél erősebb fizikumúak legyenek, és ropant intenzíven edzették őket. A jövődöbéli harcosok kezdetben fakarddal, szalmabábú ellen viaskodtak, majd képességeik szerint specializálódtak. Különléte gladiátorok léteztek ugyanis, akiket fegyverzetük alapján lehetett megkülönböztetni egymástól. A szamnitok hosszú, egyenes karddal harcoltak, tollforgós sisakot, lábszárvédőt és nagy pajzsot hordhattak. A trákoknak rövid, görbe kardjuk volt, sisakjuk elfedte teljes arcukat, karvérttel és kis pajzsral védekezhetek. A *retiariusok* övvel átkötött alsónadrágban léptek porondra, fémből készített vállpáncélt viseltek, és hálóval és szigonnyal harcoltak. A *myrmillók* fegyvere rövid, egyenes tör volt, pajzsral védhették magukat, és fejükön hallal díszített kis sisakot viselhettek. De léteztek még az *essedariusok*, akik harci szekéren küzdöttek, a *laqueariusok*, akik lasszóval harcoltak, valamint az *andabata*ik, akik teljes páncélzattal állhattak ki csatázni, de fejükön olyan sisakot kellett viselniük, amelyen nem volt szemelenző, vagyis vakon harcoltak.

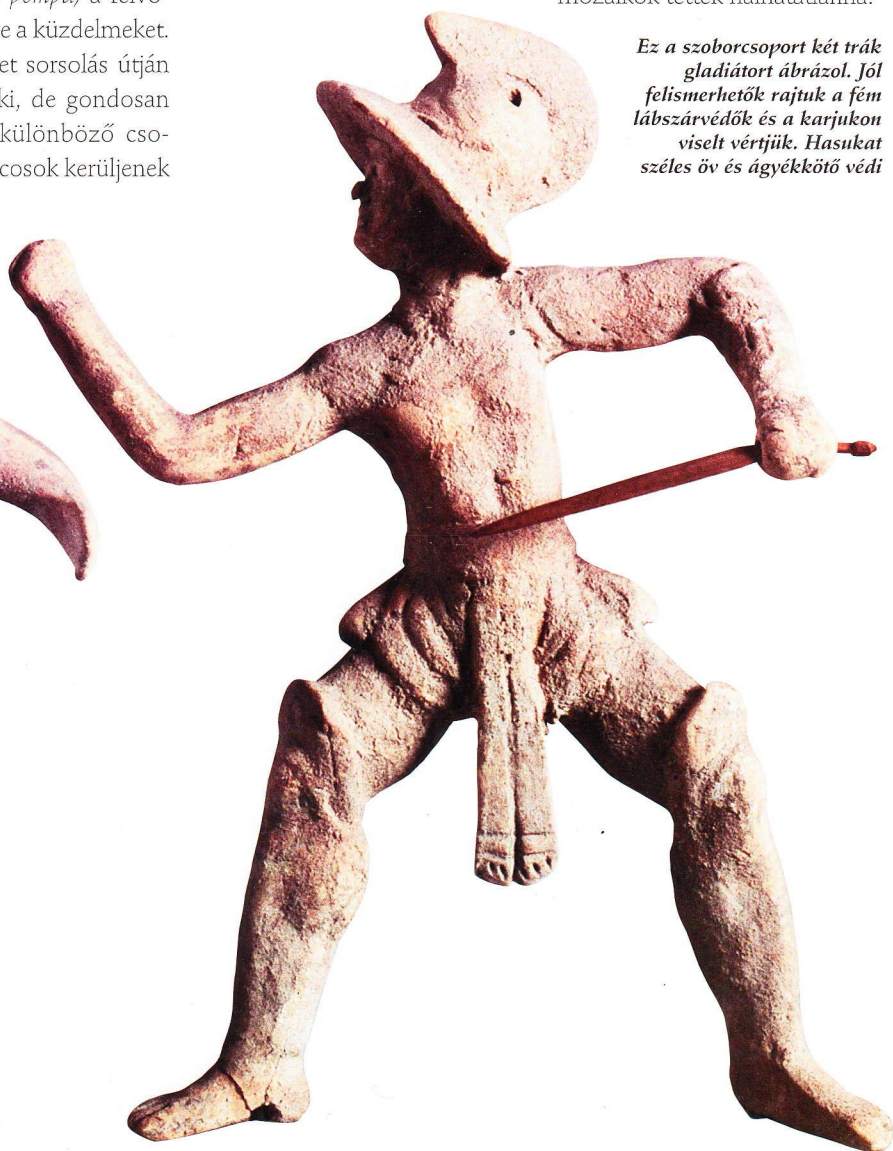

A vér szaga

Az *amphitheatrum*okban rendezett előadások – amelyeket nagy plakátok hirdettek – három részből álltak: a reggeli program „vadászat” volt, amikor vadállatokat eresztettek egymásra, vagy embereknek kellett harcba szállniuk a vadakkal. Az *arenát* mesterséges erdő szegélyezte, ez előtt kellett a rövid *unicát* viselő kismemelteknek szembenézniük az oroszlánokkal, medvékkel, leopárdokkal. Előfordult, amikor kardot vagy kopját kaptak a harchoz, de volt olyan is, amikor csupán puszta kézzel próbálhatták megvédeni életüket! Délben a „vadászat” befejeződött, és ezután vidám jelenetekkel szórakoztatták a közönséget. Csakhamar azonban olyan szokás alakult ki, hogy e déli szünetben rendezték meg a nyilvános kivégzéseket. Mégpedig úgy, hogy a halálraítélteknek – fegyver nélkül – egymást kellett megölniük! Délután azután megkezdődtek a gladiátorcsaták. A cirkuszi programhoz hasonlóan itt is a *pompa*, a felvonulás vezette be a küzdelmeket. Az ellenfeleket sorsolás útján választották ki, de gondosan ügyeltek arra, hogy különböző csoportba tartozó harcosok kerüljenek

szembe egymással; például egy tráknak lehetőleg egy *retiariussal* kellett megmérkőznie. A küzdelmek pontos szabályok szerint zajlottak. Minden pár mellett egy bíró állt, aki ellenőrizte a csapások szabályosságát. Amikor az egyik gladiátor földre zuhant, a bíró felemelte a bal kezét, és feltette a kérdést: élet vagy halál? Amikor a nézők hüvelykujjukkal felfelé mutattak, a császár megkegyelmezett a vesztesnek. Amikor azonban az emberek lefelé mutattak hüvelykujjukkal, a győztes elvágta ellenfele torkát, akit azután elvonszoltak a hullakamrába. A győztesnek gyakran újabb ellenféllel vagy ellenfelekkel is meg kellett küzdenie. S ha ebből a csatából is épen sikerült kikerülnie, pálmaágat, pénzt és ajándékokat kapott. A gladiátorok szörnyű körülmények között éltek, de amikor egyikük-másikuk az *amphitheatrum* hőségé vált, hatalmas népszerűsége tette szert, különösen a római asszonyok között. A kocsihajtókhoz hasonlóan az ő arcképük is számos dísz- és használati tárgyon megjelent, teljesítményüket pedig freskók, mozaikok tették halhatatlanná.

Ez a szoborcsoport két trák gladiátort ábrázol. Jól felismerhetők rajtuk a fém lábszárvédők és a karjukon viselt vértjük. Hasukat széles öv és ágyékkötő védi

VALLÁS ÉS HIT

*„Megjön az éjjél, és álmod hoz az éjszaka csendje,
már az eb elhallgat s hallgat a tarka madár;
az felkel, ki a régi szokást tisztelve, az istent
féli. De lábán nincs most, egyiken se, saru.
Hangosan ujjáival pattint, megtörve a csendet,
útján szellemalak hogy ne lebegjen elé.
És miután forrásvízzel megmosta kezét is,
megfordulva, sötét babszemeket szed elő.
S háta mögé dobván, így szól: »Én eldobom ezt mind,
s megveszem érte magam s érte enyéimet is!«
Mondja kilencszer s vissza se néz. Láthatlan a lélek
ott jön a háta mögött s babjait összeszedi.
Ismét mossa kezét s ráz egy temetési kolompot.
Közben az árnyalakot nézi: kerülje lakát!
Újra kilencszer szól: »Lelkek, távozzatok innen!«
Visszatekint s jónak véli az áldozatát.”*

(Gaál László fordítása)

*Így zajlott a halottakra emlékezve
a lelkek ünnepe az I. század elején,
legalábbis Ovidius Fasti (Római naptár)
című műve szerint*

ISTENEK ÉS ISTENNŐK

A rómaiak úgy tartották, hogy legalább 30 000 istenük van, akikhez imádkozhatnak. Persze nem árt árnyalni ezt a számot, hiszen magában foglalja a főisteneket csakúgy, mint a másodlagos jelentőségű istenségeket, a geniusokat, a helyi, sőt a családi isteneket is.

*Ennek a mozaiknak az alkotója úgy ábrázolta Neptunus diadalát, hogy ihletet a görög tengeristen, Poszeidón alakjának megformálásából merített. Nem véletlenül, hiszen a római istenségek panteonja sokban hasonlít a görög előképekre
III. század*

Isteni jelenlét

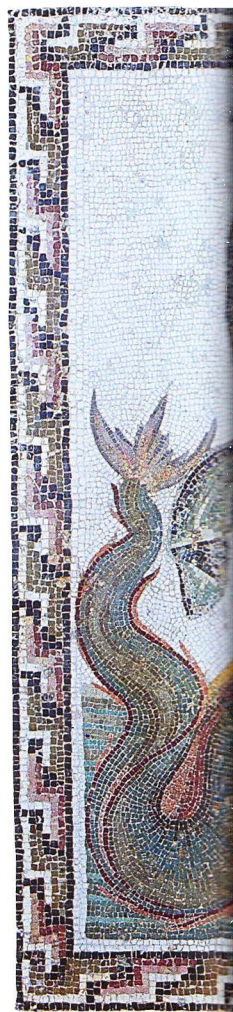
A rómaiak olyan világban éltek, amelyben százával laktak az istenek. Nem is tudtak meglenni sem magán-, sem társadalmi létükben a felsőbbrendű lények tisztelete nélkül. És mivel ezek az istenek titokzatosak és szeszélyesek – a rómaiak kénytelenek velük egyességre lépni. Ezt nevezték *Pax deorum*-nak, az „istenekkel kötött békének”. Minden kultusznak és minden papi szerzetnek legfőbb feladata ugyanis megnyerni az istenségek jóindulatát, és kivédeni az esetleges rosszakaratókat. Ebben a szerződésben az ember alárendeli életét az isteni akaratnak, vagyis vállalja, hogy a legapróbb részletekig tiszteletben tartja a rítusokat. A *Pax deorum*-nak állandóan érvényben kell maradnia, vagyis nem szabad megfélemlkezni semmiről; ezért jellemzi a rómaiak vallását bizonyos aggályos konzervativizmus. Rómában a *religio* nem jelent mást, mint kapcsolatot az istennel. A rómaiak mindennapi cselekedetei tehát összefüggenek a vallásossággal. Ezért kell meginvitálniuk magunkhoz az isteneket, ezért kell imát mondaniuk minden alkalommal, amikor elhagyják házukat vagy hazaérkeznek. S a kívülvilágban is állandóan beleütköznek a szentségek jelenlétébe: ott vannak a templomok, az oltárok, a sírok, a katasztrófák sújtotta, megrendülésre készítő helyek. Ilyenkor sürgősen imát kell mondaniuk, vagy legalább el kell takarniuk az arcukat. A lelkiállapotnak nincs jelentősége a *pietas*, a vallásos tisztelet meghatározásában, ugyanis ez inkább materiális cselekedetekkel függ össze, nem pedig a morális magatartással. Rómában az emberek bizalmatlanok voltak a miszticizmussal, a lelki eltévelyedéssel szemben, ezért inkább kölcsönös jogi kötelezettséget tartalmazó egyezséget kötöttek a felsőbb hatalmakkal.

A görög hatás

A régi rómaiak nem sokat törődtek azzal, vajon hogyan néztek ki valóságosan az isteneik, és nem érdekelte őket, milyen anekdotikus történetek fűződnek hozzájuk. De etruszk és görög hatásra a római vallás sokat változott. Ennek egyik következménye a görög és a római főistenek párhuzamba állítása volt (Zeusz = Iuppiter, Poszeidón = Neptunus, Pallas Athéné = Minerva stb.). S ezután szinte természetes, hogy a római istenek megörökölték görög megfelelőik mitológikus történeteit, és a templomokban ugyanúgy ábrázolták, ugyanolyan attribútumokkal ruházták fel őket, mint az Olümposz lakóit. Ugyanakkor, római sajátossággént, tovább gazdagodott a választék, és isteni jelleggel ruháztak fel olyan elvont fogalmakat is, mint például a Győzelem, a Szabadság, az Összhang, sőt a Félelem és a Láz. Az isteni jelleggel együttjár a halhatatlanság és a láthatatlan, végtelen hatalom, s ezek határozzák meg az ember mindennapi cselekedeteit. Például: a szántóvetőnek az év minden időszakában fel kellett idéznie különböző neveket: Imporcitort szántáskor, Insitort vetéskor, Sarritort gyomláláskor, Messort aratáskor és Conditort betakarításkor. Ugyanakkor, a római panteon elgörögösödésének következtében egy sor római istenség a feledés homályába veszett, és csak a naptári ünnepek emlékeztettek rájuk.

*Ezen a szobron Ceresnek, a Termékenység és az Aratás istemőjének ugyanolyan a ruhája és a hajviselete, mint a matronáké
I. század*

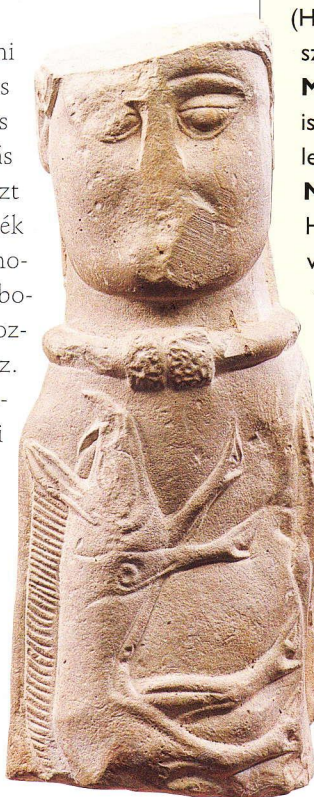

Idegen istenek

A rómaiak mindig készen mutatkoztak befogadni az idegen népek isteneit. Különösen az egzotikus vallások iránt nyilvánult meg az érdeklődésük, és semmi kivétlenül nem láttak abban, hogy mások más isteneket tisztelnek. A görög földről érkezett Héraklész (Hercules) és Apollónt (Apollót) például beillesztették saját panteonjukba. Háborúk során az ellenséget támogató istenségeket még meg is szólították, és saját táborukba invitálták, abban a reményben, hogy átállnak hozzájuk, és ezáltal hozzájárulnak Róma győzelméhez. A meghódított népek különleges istenségeit asszimilálták, mint például a karthágói Baál-Hammont, aki a meghódított afrikai területek vallásában Saturnus néven folytatta tevékenységét, a gall Taranis pedig Iuppiter néven élte túl a római hódítást.

A gallok a „vadkanisten” kultuszával gazdagították a római panteont. Ennek az istennek ismertetőjele az a jellegzetes nyaklánc, mint amelyet ezen a szobron is visel
Kr. e. I. század

A RÓMAI FŐISTENEK (ÉS GÖRÖG MEGFELELŐIK)

Apollo: a Nap, a Művészetek és a Jósolás istene (Apollón). Ő a Iulius–Claudius-dinasztia védőszentje.

Bacchus: a Bor istene (Dionüszosz).

A rómaiak Libernek is nevezték, „istennek, aki szabaddá tesz”. Kultusza titkos szertartásokra, dionüszoszi misztériumokra teremtett lehetőséget.

Ceres: az Aratás és a Föld termékenységének istennője (Déméter).

Diana: A Vadászat és a Hold istennője (Artemisz).

Azonos Lucinával, a Szülés, és Hekatével, a Pokol istennőjével.

Iuno: a nevére felesküdő asszonyok védőszentje (Héra).

Iuppiter: a Világ ura, az Ég istene (Zeusz). Villámokat szórva ábrázolják. Minden provincia valamennyi városában emeltek templomot a tiszteletére.

Mars: A Háború istene (Árész).

Róma alapítójának, Romulusnak feltételezett nemzőatyja.

Mercurius: az Utazók és a Kereskedők istene (Hermész). Nevét a merx („árucikk”) szóból származtatják.

Minerva: a Kézművesek és az Értelmiség istennője (Athéné). Minden alkotás támogatója, legyen az a kéz vagy a szellem terméke.

Neptunus: a Tenger istene (Poszeidón).

Háromágú szigonyt tart a kezében, és gyakran veszik körül tengeri istenségek (najádok és tritónok).

Pluto: az Alvilág istene (Hádész).

Nincs figurális ábrázolása.

Venus: a Szerelmek istennője (Aphrodité).

A rómaiak Genitrixként („Anyaként”) is tisztelték, mivel ő adott életet Aeneasnak, a rómaiak őseinek.

Vesta: az Otthon és a Város védőszentje (Hesztia). Templomában örökké égett a tűz – a város életének szimbólumaként.

SZERTARTÁSOK

A vallási szertartásoknak gondosan kidolgozott rendjük volt, amely azt a célt szolgálta, hogy elnyerjék általuk az istenek kegyét, ugyanakkor ők se bújhassanak ki kötelezettségeik alól.

Az imádság

Rómában minden ünnepi eseményt – legyen az családon belüli vagy nyilvános – imádság kísért. Nem volt ez spontán cselekedet, amely elmondója hitéből fakadt volna, sokkal inkább pontosan meghatározott szavak és tettek összessége, afféle, a hívő ember és az isten között kötött szerződés. Ezért a lehető legprecízebben rögzíteni kellett a két fél jogait és kötelességeit, vagyis az imádságot mondó, könyörgésével az istenhez forduló ember nem engedhetett meg magának semmiféle kétértelműséget. De az isten sem tévedhetett, és nem hagyhatta figyelmen kívül a kérelmet, ezért tértek ki az imádságban akkora pontossággal a személyek, a hely és a cselekedetek meghatározására. És mivel a hívő nem mindig volt tisztában az isten igazi valójával, ezért olyan formulákkal egészítette ki könyörgését, mint „Ha férfi vagy, avagy talán nő...” „Esetleg óhajtod, hogy más néven szólítsalak?...” stb. Hogy az imádság minél hatásosabb legyen, különleges mozdulatok kapcsolódtak hozzá, így, amikor az imádkozó befejezte mondandóját, kezét a szája elé emelte. A megtisztulási szertartásoknak is elengedhetetlen részét képezte az imádság. Lakóhelye alapos megtisztítása érdekében a tulajdonos minden évben körbejárta házát és birtokát, arra kérve a gonosz erőket, hogy távozzanak el. Minden ötödik évben így tisztították meg egész Róma városát: lakói körmenetben végigjárták utcáit, majd a szertartás áldozat bemutatásával fejeződött be. A város előljárói is felkérték Róma népét a közös nagy imádságra, könyörgésre: ilyenkor a tömeg együtt járta körbe a szent helyeket, és hajolt meg az istenek szobra előtt.

Két paraszt áldozatot visz egy falusi istenségnek. A római vallás sok mindent megőrzött az archaikus kor rítusaiból
Mozaik

Cato: A földművelők szertartásaiból

„Ianusnak így ajánld fel az áldozati süteményt: »Ianus atyám, ennek az áldozati süteménynek a felajánlásával kérve kérlek, légy kegyes, légy jó indulatú hozzám, gyermekeimhez, házamhoz, házam népéhez.«

A pogácsát Iuppiternek így ajánld fel és így áldozd: »Iuppiter, ennek a pogácsának a felajánlásával kérve kérlek téged, légy kegyes, légy jó indulatú hozzám, gyermekeimhez, házamhoz és házam népéhez, miután megtisztellek ezzel a pogácsával.« Utána Ianusnak a bort így áldozd: »Ianus atyám, miként a sütemény felajánlásával kérve kételek téged, ugyanígy légy megtisztelve az áldozati borral.« Majd Iuppiternek így: »Iuppiter, légy megtisztelve ezzel a pogácsával, légy megtisztelve az áldozati borral.« Ezután előzetes áldozatként áldozd fel a kocát.”

(Kun József fordítása)

Egy római előjáró áldozat bemutatására készül vallása legnagyobb ünnepén, a suovetaurilián. Egy disznót, egy juhot és egy bikát ajánl fel az isteneknek
Dombornúi, I. század

Áldozat bemutatása

A római vallás egyik leglényegesebb aktusa az áldozat bemutatása valamelyik istennek. Az áldozat rítusa ugyanolyan pontos és bonyolult rendszert alkot, mint az imádság. Valamennyi istenségnek megvan a kedvenc állata, de nagyon fontos ugyanakkor az állat neme és színe is. Iuppiter például fehér bikára tart igényt, Ceres a fehér emsére, az alvilág istenei a sötét színű áldozatokra... Azok a szegény emberek, akik nem tudják kifizetni az áldozati állatok árát, beérik azzal, hogy állat formájú süteményt vagy viaszfigurát ajánlanak fel isteneiknek. A leglátványosabb áldozati ünnep a *suovetaurilia*. Ekkor a város és a hadsereg tiszteletére három állatot áldoznak fel: egy bikát, egy disznót és egy juhot. (Az elnevezés az állatok összerakott

nevéből származik: *sus*: „disznó”, *ovis*: „juh”, *taurus*: „bika”). Az állatok fejét szalagokkal díszítik, úgy kísérik az oltár elé, ahol az áldozatot végző személy letaglózza, majd lenyakazza őket. Testük egy részét elégetik, hogy a füst felkeltse az istenek érdeklődését. A maradék húst a papok és a jelenlévők között szétosztják. Az áldozat rendjét megváltoztatni, esetleg félbeszakítani azzal a veszéllyel jár, hogy az egész szertartás értelmét veszti. Az istenek tiszteletére nagy lakomákat, *lectisterniumokat* is rendeztek. Ekkor az isteneket megtestesítő bábukat fektettek az ebédlőágyakra, az istennőfigurákat pedig székbe ültették, és így kínálták őket étellel-itallal, de persze részt vettek a lakomákon igazi, hús-vér meghívottak is.

Kultushelyek

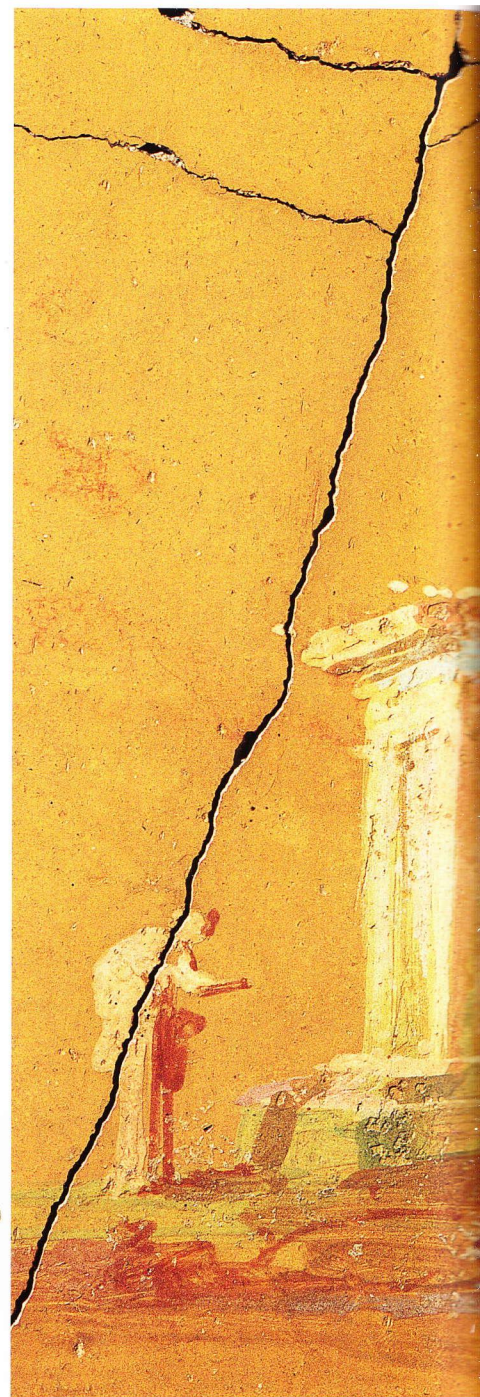
A rómaiak *templum* szava azokat a helyeket jelölte – legyenek azok források, erdőrészetek, oltárok vagy építmények –, amelyeket egy-egy istenségnek szenteltek. Ha valamely helyről a közösség úgy gondolta, hogy azt bizonyos felsőbbség lakhatja, azonnal elkerítették, és kis kápolnát emeltek itt. Ebben helyezték el az illető istenség szobrát. Sok szent helyet tartottak számon Rómában, de legtöbbjükben csupán szerény szertartásokat végeztek. A véres áldozatok színtere a nagy szabadtéri oltárok voltak, valamelyik jelentősebb templom oldalában. A főistenek tiszteletére a görög templomok mintájára impozáns szentélyt építettek. A *podium* nevű alapra húzták fel a lépcsőkön megközelíthető *cellát*, vagyis a négyszögletes, zárt építményt, és abban helyezték el az isten szobrát. Valamennyi ilyen templomot csupán egyetlen istennek szenteltek, kivéve a Capitoliumon álló nagy szentélyt, amely egyszerre szolgálta Iuppitert, Iunót és Minervát. Két kör alakú templom is állt Rómában, a Vesta-szüzeké és a Győzelmes Herkules tiszteletére emelt templom. Ezeket az építményeket szinte állandóan zárva tartották, és csak kevesek juthattak falaik mögé: a szertartások zömét ugyanis a templomokon kívül rendezték. De bizonyos nagy ünnepek alkalmából minden római templom ajtaját szélesre tárták, s így az istenek is részt vehettek a tiszteletükre rendezett ünnepségeken.

A papság

Papnak lenni Rómában nem jelentette azt, hogy az illető elhivatottságot érezve tagja lett valamilyen különleges kasztnak. A római pap az a személy, akit a közösség kiválasztott arra, hogy helyette az adott isten által megkövetelt rítusokat teljesítse. Így, a családfő, aki nap mint nap áldozatot mutatott be a házi istenek tiszteletére, maga is papnak érezhette magát. A hivatalos vallási hatalmat a tizenöt *pontifex*ből álló testület birtokolta. Az ő feladatuk volt ellenőrizni az összes római magán- és közösségi kultuszt, ezenkívül engedélyezni vagy megtiltani a külföldről származó kultuszok bevezetését. E testület feje a *pontifex maximus*, a római vallás vezetője volt. A női vallást Rómában a Vesta-szüzek testülete képviselte. A Vesta-papnők feladata volt, hogy állandóan őrizzék és táplálják a Vesta-templomban égő szent tüzet, a város életének szimbólumát. A hivatalos templomi feladatokat nemesi származású hajdonok látták el. Sokféle papság működött egyébként Rómában, de közöttük semmiféle hierarchikus kötöttség nem alakult ki. Voltak olyan papok, akik csak egyetlen istent szolgáltak, mint például a *flamenek*; és olyan papi testületek, amelyek kompetenciája több területen is érvényesülhetett. Ilyenek voltak a *pontifexek* és az *augurok* (madárjósok), a *sodalitates* – testvéri közösségek, amelyeknek tagjai csupán évente egyszer, meghatározott napon láthatták el tisztjüket –, a *fetiales* (a béke- és szövetségkötést felügyelő testület)

Ez a római pap –
vallása parancsa
szerint – togája
egyik sarkával
beborította a fejét.
Bal kezében kis
dobozt tart, tele
méccsel
Bronzszobor

Ez a férfi éppen istenéhez
imádkozik, ahhoz az istenséghez,
akinek szobrát a kis vidéki
kápolna belsejében állították fel
Stabiae freskó, I. század

vagy a *Lupercalia*-ünnepen szerephez jutó papok. Egyes papi szervezetek roppant régi időkből származtak, s e papok öltö-zéke sok római polgárt mosolyra fakasztott, így például a *flameneké*, akik csúcsos prémsapkát viseltek, vagy a *saliusoké*, akik minden háború kezdetét megelőző napon nehéz bronzpáncélba bújva járták be a város utcáit.

Megjósolni a jövőt

A római vallás legjellemzőbb ismérve, hogy roppant nagy jelentőséget tulajdonított a jóslásnak. Minden magánéleti eseményt – születést, házasságot stb. – és közösségi megmozdulást – választást, új törvény elfogadását, templom felavatását, háborúba lépést stb. – megelőzőt a láthatatlan hatalmak által küldött jelek magyarázata. E jelzések persze nem konkrétak, nem mondják meg a jövőt, az istenek csupán azt közlik az emberekkel, hogy haragszanak valamiért, vagy megmaradnak a jóindulatú semlegességnél. A jóslatok osztályozása tehát rendkívül bonyolult folyamat, amelynek során figyelembe kell venni a madárjóslás eredményeit, az égi jeleket, a madarak röptét stb. A különféle előjelek (*omina*), a véletlenül meghallott beszélgetés is elősegítheti a jövőbe látást, akárcsak a természeti csodák, az istenek haragjának megnyilvánulásai: a napfogyatkozás, a földrengés, a torzszülött csecsemő világrajötte. Ezek a jelenségek önmagukban nem hordoznak értelmezhető magyarázatot, de a jóslásra specializálódó papok, az *augurok* bizonyos technikai eszköztár felhasználásával képesek voltak megfejteni a titkokat. Az *augurok* társasága elsőrendűen fontos szerepet töltött be a római közéletben, közreműködésüket semmilyen hivatalos szerv sem kerülhette meg. Megkülönböztető jelük a *lituus* volt, ez a kérdőjelformára hajlított bot. E bottal „kihasítottak” egy részt az égboltból, ez lett a *templum* vagy „szent hely”, ezen belül figyelték meg az ott zajló történeteket, és látták el azokat magyarázattal. Az effajta értelmezés azután kötelező érvényűvé vált, vagyis különböző előre nem látható jelek határozták meg a város sorsát. Az évszázadok során az *augurok* sokat finomítottak módszereiken, vagyis értelmezhatték az előjeleket, elfogadhatták, de el is utasíthatták azokat: a legkisebb zaj, tüsszentés, egy átszaladó egér érvényteleníthette a megfigyelést. A jövő megismerése érdekében a rómaiak *haruspex*ekhez is folyamodhattak: olyan emberekhez, akik képesek voltak az áldozati állatok májából jósolni. (Ez eredetileg etruszk szokás volt.) Szerintük a máj különböző részei az adott isten sajátos lakhelyei, s a szerv részein felfedezett rendellenességekből következtetéseket lehetett levonni, vagyis jósolni. A hivatásos *haruspex*ek az áldozatokat bemutató papok segítői voltak. Az elmondottakon kívül is sok jövőmondó tevékenykedett Rómában. Állítólag ez szintén etruszk hagyomány átvételének tekinthető: ezek az emberek néhány aprópénz reményében egy béka máját vizsgálták meg, és ebből vonva le következtetéseket jósoltak a megrendelőnek szép jövőt.

Császári kultusz

Augustus, az első császár, gondosan ügyelt arra, hogy ne tekintsék őt istennek, ugyanakkor a hivatalos kultusz részévé tette házi isteneinek – a *Larok*nak – és saját *genius*ának (védőszellemének) tiszteletét. Külön papjai voltak – rabszolgák és felszabadított rabszolgák –, akiknek az volt a feladatuk, hogy

a város valamennyi területében gondoskodjanak Augustus házi isteneinek kultuszáról. Az uralkodók istenné fogadása után a császári kultusz mind nagyobb méreteket öltött: kezdetben Pergamonban és Nikomédiában, vagyis Keleten nőttek ki a földből a dicsőségüket hirdető templomok, majd minden

nyugati tartomány átvette e szokást; többek között a galliai Lugdunumban (Lyon) vagy a germaniai Colonia Agrippinensisben (Köln) épültek ilyen templomok. Lassan azután birodalomszerte kötelezővé vált a kultusz: a császár tiszteletére mindenkinek tömjént kellett égetnie az oltára előtt.

KELETI VALLÁSOK

A római hivatalos vallás nem vonta be kellő mértékben híveit a szertartások menetébe, talán ezzel is magyarázható a polgárok fokozódó érdeklődése az idegen földekről érkező vallások iránt.

Az üdvözülés reményében

A keleti vallások megjelenése Rómában már a köztársaság korának vége felé tapasztalható. A külföldi kereskedők, a rabszolgák, a Keleten lezajlott hadműveletek résztvevői titokban Kis-Ázsiából, Szíriából, Perziából, Egyiptomból származó kultuszokat kezdtek gyakorolni. A római embert nem igazán ragadta magával az államvallás, leginkább közösségi feladatnak tartotta, s a szertartások mögött nagyon is földi érdekeket sejtett. Ezért fordultak a társadalom minden osztályából egyesek az örök üdvözülést hirdető, valamint az extázisnak és a személyes hitnek kedvező egzotikus hitek felé. A keleti vallásokban minden hívő saját személyében felelős túlvilági bodogulásáért, s „megterve” rátalál elveszett tisztaságára. Egyetlen istent imádkhat, amely tudomásul veszi hívének szenvedésekkel teli földi életét, halálát, majd feltámadását. Több, az isten létével kapcsolatos sikeres próbatétel után a hívő ígéretet kap az örök életre és a halála utáni boldogság elérésére. De hitének magvallása érdekében önként és folyamatosan próbatételeknek kell alávetnie magát: böjtölnie kell, időszakonként meg kell tartóztatnia magát, sanyargatnia kell a testét, és el kell zárándokolnia bizonyos szent helyekre. De egyéb ok is magyarázza a keleti vallások váratlan római sikerét: e vallások egyetemessége, vagyis hogy nem különböztetik meg híveiket társadalmi rangjuk, származásuk, nemük vagy életkoruk szerint. Ezért nem meglepő, hogy annyi rabszolgát, idegent és nőt lehetett találni Kübelé, Ízisz vagy éppen Mithrasz isten hívei között. A rómaiak nagy érdeklődéssel figyelték e kultuszok egzotikus rítusait is, amelyekben a hívek oly aktívan részt vettek. A keleti papok is külön kasztot képviseltek, őket különleges öltözetük és sajátos életmódjuk alapján lehetett felismerni. A római hatóságok kezdetben igyekeztek fékezni e kultuszok terjedését, és erővel próbálták megakadályozni működésüket, híveiket pedig üldözték. De e vallások sikerét látva fokozatosan elfogadták jelenlétüket.

E szoborcsoporton a könnyű tunicába öltözött nők Ízisz tiszteletére lejtik táncukat, a hívek pedig lelkesen figyelik őket
IV. század

Iuvenalis: Ízisz egyik lelkes híve

„S elmegy a nő télen, megtörve jegét, Tiberishez, háromszor lemerül reggel, s a vad árba magába mártja szepegeve fejét. Majd vérző térdrel a gögös Tarquinius mezején csúszik végig, ruha nélkül és vacogón. S ha netán kívánta a hőszinű Io, elmegy Egyiptom széléig, s a meleg Meroéból nilusi vízzel tér haza végighinteni Isis szentélyét, mely a vén juhakol mellett szökik égbe.”

(Muraközy Gyula fordítása)

Ízisz, a jóságos anya

Az egyiptomi eredetű Ízisz (a római Isis), akit Alexandria uralkodói hellenizáltak, kétségtelenül Róma egyik legnépszerűbb istennőjévé vált. Univerzális istenség ő, a világ teremtetője, az elemek irányítója, a civilizáció kezdeményezője, a halál legyőzője. Jótevő, aki minden embert anyaként fogad magához. Ezért is oly sok a híve a társadalom kitisztítottjai – rabszolgák, prostituáltak – között, akik abban reménykednek, hogy általa kárpótláshoz jutnak földi nyomorúságukért, és üdvözülnek a túlvilágon. A kezdetben föld alatti Ízisz-kultuszt Claudius uralkodása idején legalizálták, s ezután több templom is épült Rómában az istennő tiszteletére. Ízisz papjai közösségben éltek, hosszú, fehér lenvászon ruhában jártak, hajukat leborotválták, vegetáriánusok voltak, és szüzességi fogadalmat tettek. A hívők nem egyszerű szemlélői voltak a rítusoknak, hanem aktívan részt kellett venniük a napi kétszeri szertartáson; énekszóval köszöntötték a templomkapu feltárlását és bezáródását, és hosszú másodpercekig elmélyült rajongással figyelték Ízisz istennő szobrát. Három részből álló próbatételen kellett ezenkívül keresztülmenniük, titokban tartva, melyik szakaszon jutottak sikeresen túl. (Ízisz-szentély Savariában [a mai Szombathelyen] is látható – a ford.)

*Ebben a Mithrasz-szentélyben az oltárkő azt a jelenetet ábrázolja, amikor az isten éppen megöli a bikát, a gonosz erők szimbólumát
San Clemente székesegyház, Róma, I-II. század*

Mithrasz, a katonák istene

Ízisz istennőtől sokban különbözött a perzsa Mithrasz isten, de ugyancsak nagy népszerűsége tett szert Rómában. Kultuszát hivatalosan Nero uralkodása alatt engedélyezték. Mithrasz a Fény

jelképe, a Jó erőinek bajnoka, aki legyőzi a Rossz erőket. Földi léte egy barlangban kezdődött, ott született meg december 25-én. Földi élete során számos csodát művelt, és sikeresen legyőzött több félelmetes erejű állatot, így például a bikát. Mielőtt elhagyta volna a mi világunkat, együtt lakomázott a Nappal, majd az egekbe szállt. Ennek az istenségnek a kultusza kizárólag a férfiakat illette meg, ezzel magyarázható, hogy hívei között sok volt a katona – az egyszerű közlegénytől a magas beosztású főtisztig. Mithrasz követőinek szigorú szabályoknak kellett megfelelniük, és állandóan bizonyosságát adni őszinteségüknek, egyeneslelkőségüknek, bátorságuknak. A hívek az ún. *mithraeum*ban, föld alatti kápolnában gyülekeztek, amelyeknek boltíves teteje az égboltot jelképezte. Itt állt az istenséget ábrázoló dombormű vagy szobor, amint féltérdre ereszkedve megöli a bikát. A beavatási szertartásokon csak a legmegbízhatóbb hívek lehettek jelen, és a jelölteknek hét fokozat feltételeit kellett teljesíteniük – a hét bolygó oltalmazó támogatása mellett. A Mithrasz-kultusz a III. században érte el tetőfokát, ekkor még a kereszténységgel is rivalizált.

JUDAIZMUS ÉS KERESZTÉNYSÉG

A keleti kultuszokhoz hasonlóan a judaizmus és a kereszténység is hamar gyökeret vert Rómában, és mindkét vallás fontos közösséget alkotott.

Miután Titus 70-ben győzelmet aratott a zsidók felett, diadaloszlopára felvésette a jeruzsálemi Templomban zsákmányolt legjelentősebb kegytárgyakat: a hétágú gyertyatartót és a törvénytáblákat
Titus diadalíve, Róma, I. század

Római zsidók

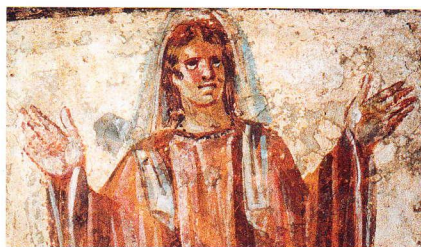
A római hatóságok az I. században ismerték el a zsidó vallást, miután Augustus császár több rendeletében is engedélyezte szabad vallásgyakorlatukat. De kisebb zsidó közösségek már két évszázaddal ezt megelőzően letelepedtek Rómában, a Trastevere és Subura kerületekben. A lakosság 6-7%-át kitevő zsidóság többsége római polgár volt. Ennek abból a szempontból volt jelentősége, mivel így adót szedhettek hitsorsosaiktól a jeruzsálemi templom karbantartása javára, nem kellett katonai szolgálatot teljesíteniük, és részt venniük a császári szertartásokon. Amikor az ingyenes gabonaosztás napja szombatra esett, a hatóságok félretették a zsidó polgároknak járó adagokat, és ők később vehették át részüket.

A római zsidóság meglehetősen zárt közösséget alkotott, kultikus szertartásaik, a szabbat megtartása, a körülmetélés, az étkezési tilalmaik elválasztották őket a lakosság többi részétől. Mindennek ellenére élénk térítő tevékenységet is folytattak, aminek eredményeképpen többen áttértek a zsidó hitre, „egysitenhívők” lettek, vagy legalább rokonszenveztek a zsidó vallással. E viszonylag privilegizált helyzet azonban gyökeresen megváltozott, amikor Vespasianus császár háborút indított Judea ellen, fia, Titus pedig 70-ben elfoglalta Jeruzsálemet. Ettől kezdve a hatóságok és a zsidó közösség közötti viszony megkeményedett, és a Templomnak szánt hajdani adók attól fogva a császári kincstárat gazdagították.

Az első keresztény gyülekezetek

Az 50-es évektől kezdődően keresztény közösségek is alakultak Rómában. Először a város zsidósága körében, később azután a „pogányok” között is. Kezdetben a rómaiak nem tettek különbséget zsidók és keresztények között, gyakran össze is tévesztették őket. Jeruzsálem pusztulása, vagyis 70 után azonban végleges szakadás következett be zsidók és keresztények között, és attól kezdődően a két közösség külön élte az életét. Az I. század folyamán még alig léteztek keresztény csoportcskák. Hogy egymást felismerjék, mindig halat rajzoltak, a görög *ikthüsz* = hal ugyanis megfelelt a *Iészusz Khrisztosz Theu Hüiosz Szótér* kezdőbetűinek, amely kifejezés azt jelenti: „Jézus Krisztus, a Megmentő Isten fia”. Ezeknek a közösségeknek az élén a püspök és az öregek tanácsa állt. Krisztus feltámadásának napján a közösségek tagjai egyikük házában összegyűlekeztek, és együtt fogyasztották el ebédjüket. Egyébként

*A katakombákban a keresztényeket gyakran ábrázolták imádkozó pózban, amikor a hívő – kezeit kitérve – imádja az Urat
Via Anapo-i katakombák, Róma, III. század*

téves az a felfogás, hogy a keresztények gyülekezőhelyei a katakombák voltak, ezek ugyanis nem voltak mások, mint föld alatti, közös temetkezési helyek. A II. századra a keresztények száma erősen felsaporodott, ám ekkortól kezdve népszerűségük csökkenni kezdett. Azzal vádolták ugyanis őket, hogy már nem tisztelik az állam isteneit, és arcátlanságukkal Róma ellen fordítják azokat. „Az emberi faj gyűlölködése” miatt azután a rómaiak öt- száz keresztényt keresztre feszítettek vagy elevenen megégettek. Ebben a korban a keresztények zöme még a szerényebb néposztályokból került ki, néhány évtized múlva azonban már minden társadalmi csoportból akadtak, akik áttértek a keresztény hitre, még a császár környezetéből is. A hatóságok nem is értették, miért növekszik oly gyorsan e szekta tagjainak száma, már-már az intézmények normális működését veszélyeztetve.

Veszélyes szekta

Róma népe gyanakodva figyelte ezeket a szektákat, amelyek rendíthetetlenül hittek az „egy istenben”, és egy keresztre feszített embert imádtak. Kicsapongásokkal, vérfertőzéssel vádolták tagjait, akik rituális vacsoráikon gyerekek húsát eszik! Vidéken, ha valamilyen katasztrófa következett be – például földrengés –, a tömeg izzó dühvel fordult ellenük, megbüntetésüket követelve, mivel megsértették az isteneket. A II. század folyamán Szűrmában, Pergamonban vagy Karthágóban keresztény közösségeit állították bíróság elé, és ítélték halálra. A kereszténység felvétele családi tragédiákhoz is vezetett, amikor a familiáknak csupán egy része keresztelkedett meg, másik része viszont nem. 160 körül Rómában egy szimpla családi veszekedés odáig vezetett, hogy egy Ptolemaus nevű, nem keresztény férjet megvádoltak azzal, hogy ő kényszerítette feleségét az

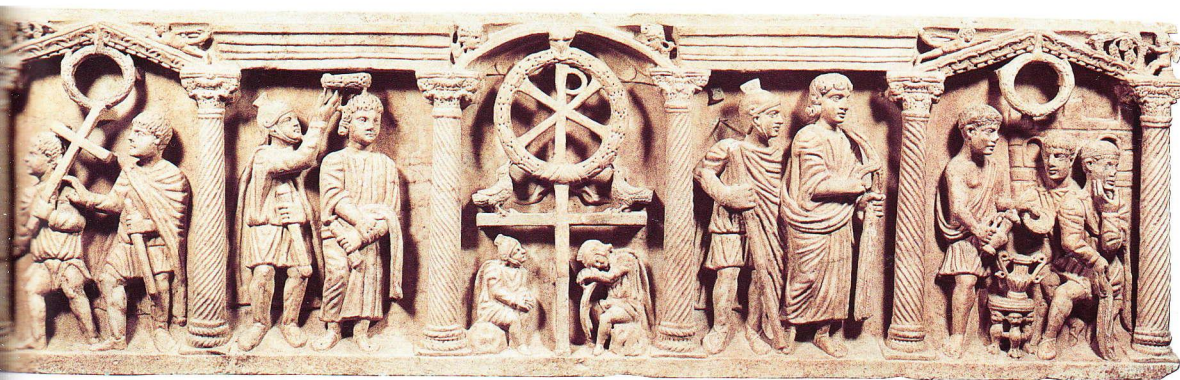
Tertullianus: A keresztények megvédik magukat

„Mi együtt élünk veletek, ugyanazokat az ételeket esszük, mint ti, ugyanúgy öltözködünk, ugyanazok a szükségleteink, ugyanazt az életet éljük, mint ti. (...) A forumaitokat, piacaitokat, thermáitokat, üzleteiteket, kocsmáitokat, szórakozóhelyeiteket látogatjuk, mint ti. Veletek együtt lakunk e világban. Veletek hajózunk együtt a tengereken, együtt szolgálunk a seregben, együtt műveljük a földet, együtt kereskedünk.”

egyik keresztény szekta tagjai sorába, s ezért a férfit kivégezték. És mivel egy Lucius nevű férfi hangosan bírálta merte az ítéletet – őt is a hóhér kezére adták. E drámák csupán elszigetelt jelen-

ségekként értékelhetők, a III. század végén azonban a hatalom elérkezettnek látta az időt, hogy megindítsa a tömeges keresztényüldözést.

Ezen a szarkofágon különféle keresztény jelképek: középen a Krisztus-monogram (XP), ezenkívül Jézus életéből vett jelenetek láthatók

BABONÁK

Csillagiósok, mágusok, boszorkányok – sok római tartott tőlük, mivel meg voltak győződve arról, hogy ezek a furcsa emberek képesek megváltoztatni az események menetét. Ugyanakkor gyakran igénybe vették szolgálataikat.

Védekezés szemmel verés ellen

A római nagyon babonás nép volt. Az emberek mindennapi tevékenységéhez tartozott védekezni például a szemmel verés ellen. Ezért hordtak állandóan magukon különböző amuletteket, és ezért rajzoltak házuk falára mindenféle mágikus jeleket. Ha a római kilépett otthonából, gondosan ügyelt arra, hogy először a jobb lába érjen az utca talajához. Ha baljóslatú szavakat hallott, háromszor maga elé köpött, vagy mutató- és kisujjával a földre mutatott. A szemérmertlenségnek mágikus erőt tulajdonítottak: azért festettek falloszt a falra, vagy ábrázolták a ház bejáratát díszítő mozaikban, mert úgy vélték, megvédi őket a bajtól. Ha valamelyik istenükhöz fohászkodtak, mondandójukat indulatszavakkal vezették be, mint például *Meherde!* („A Herkulesét!”) vagy *Edepol!* („A Pollux mindenit!”) stb. A nők inkább Iuno nevét emlegették gyakran.

Csillagjóslás

Az asztrológia Keletről érkezett Rómába, ahol nagy népszerűsége tett szert. Már gyerekük megszületése napján a szülők csillagióshoz fordultak, akivel elkészítették a csecsemő horoszkópját. Az asztrológus feladata volt, hogy benne ragyogó jövőt jósoljon neki. Életük minden fontos eseménye előtt az emberek arra voltak kíváncsiak, kedvező helyzetben állnak-e a csillagok; ezt tudakolták, mielőtt elfogadtak volna egy fontos vacsorameghívást, vagy mielőtt belevágtak volna egy új üzletbe vagy utazásba. A „káldeusoknak” vagy *mathematicínek* nevezett asztrológusok azt tartották magukról, hogy ők az ősi varázslók utódai, tudományukat pedig a hit, a csillagászat és a csillagjóslás sajátos keverékének tekintették. Néhányuk nagy befolyásra tett szert és még a császár környezetében is figyelembe vették szavait. A Circus Maximus és a Mars-mező környékén szerényebb jóvendőmondókkal is lehetett találkozni, ők néhány aprópénz fejében szép jövőt jósoltak mindenkinek.

*Ez a boszorkány épp a specialitását:
titkos főzetét készíti el két női megrendelőjének*
Mozaik

A mágia hatalma

A rómaiak nagy jelentőséget tulajdonítottak a mágiának. Számos recept keringett: ezek meggyógyították a súlyos betegeket, segítségükkel bosszút lehetett állni a kellemetlen szomszédon, vagy éppen elő lehetett idézni az esőt. A római orvoslásban sok furcsa – a mágiára visszavezethető – gyógymódot alkalmaztak. Például, a lázat kiválóan gyógyította a keresztből kihúzott szög, a daganatot pedig úgy lehetett eltüntetni, ha a beteg testrészt egy gyermek hullájával erősen bedörzsölik! A keleti mágia különösen nagy sikert aratott nemcsak az értelmiségiek és a tudósok, hanem az egyszerű nép körében is. A varázslónő hosszú, fekete ruhában fogadta páciensét. Hajából kígyó formájú tincseket font, és maga köré gyűjtötte „művészetének” valamennyi tartozékát: keresztből származó szögeket, hullákból kivágott testrészeket, csontokat, de mérgező növényeket és félelmet keltő állatokat is, mint például repkényt, ciprusfát, varjút, baglyot, varangyos békát és kígyót. Ha a páciens egyik ellenségén akart bosszút állni, helyette viaszbabát szurkált össze egy tűvel, vagy tűzbe vetette, hogy a viasz elolvadjon. Különbféle italokat is készített – a szerelmi bájitaltól a halálos mérgekig. Az efféle praktikákkal nemcsak az egyszerű embereket nyűgözte le, hanem az előkelő rétegek tagjait is, akik titokban keresték fel őt. A hatóságok persze gyanúsnak tartották az ilyen tevékenységeket, s a törvény halállal büntette azokat, akik mágia segítségével követtek el bűncselekményt.

Megbabonázásra használt táblácskák

Bizonyos táblácskákat arra használtak a rómaiak, hogy bajt okozzanak ellenségeiknek. Ezek ólomlemezről készültek, amelyet feltekertek, és szöggel szúrták át. A lemezre felvésték, milyen szerencsétlenséget kívántak ellenfelüknek vagy vetélytársuknak. A táblácskát azután titokban valamilyen sírba csúszttatták, hogy az üzenet az alvilági istenekhez kerüljön. Sok ilyen táblácska jutott a gladiátoroknak és a kocsihajítóknak, hogy mielőbb haljanak meg az összecsapásokban. Másoknak, ha éppen bírósági ügyük volt, azt kívánták, hogy az ügyvédjüket sújtsa némaság. A legtöbb táblácska célzottja persze szerelmi ügyekbe bonyolódott, és a riválist volt hivatott megsemmisíteni. Az átok szövegét mágikus jelekkel és kabalisztikus formulákkal látták el. Egy gladiátor elleni szöveget idézünk: „Öljétek, gyilkoljátok meg Gallicust, aki Primát nemzette, öljétek meg még ebben az órában, az *amphiheatrurn* porondján. Köttözzétek meg a lábát, a tagjait, locsantsátok szét az agyát, az agyvelejét. Köttözzétek meg Gallicust, aki Primát nemzette, hogy ne tudja megölni a medvét és a bikát, sem egy, sem két, sem három csapással. A mindenható istenséget kérem, hallgassa meg könyörgésemet. Most, most, gyorsan, gyorsan, rohanjon rá a medve és sebesítse őt meg!” Vagy egy szerelmi megbabonázás: „Megátkozom Saturninát. Legyen Saturnina sorsa bánat és borzalom élete utolsó órájáig! Azt kívánom Saturninának, hogy még e pillanatban örüljön meg, és elborult aggyal éljen örökre.”

Ennek a terrakotta női alaknak a megkötözött testét tűkkel szurkálták össze.

A figurát valamelyik varázslónő használhatta egy megbabonázási szertartáson

A HALÁL

Ezen a szarkofágon az a pillanat látható, amikor a halott megérkezik az alvilágba. A félelmetes Charon fogadja őt és – némi pénz ellenében – átvíszli a Styx folyón
III. század

A gyászszertartások elsődleges célja az volt, hogy enyhítsék a halál okozta bánatot, de emiatt sok látványos esemény is tartozott hozzájuk.

Meghalni Rómában

A halandóság állandó témát jelentett Rómában, hiszen az alultápláltság vagy a kezdetleges higiénia következtében gyakorta söpörtek végig a városon járványok. Sok gyerek nem élte meg második születésnapját és sok nő esett a nehéz szülések áldozatává. Akit súlyos betegség vagy sebesülés ért, nagy valószínűséggel belehalt a bajba. A halál tehát szinte mindennapos eseménynek számított, s a halott ellátásával járó feladatok a családtagokra és a közösségre hárultak. A rómaiak vallási meggyőződése szerint az elhunytat el kell temetni: a legnagyobb baj, ami egy rómaiát érhet, ha hajótörés során vagy valamilyen más katasztrófa következtében eltűnik, és nem találják meg a testét. Az ilyenek tiszteletére üres koporsót temettek el, vagy üres síremléket állítottak, és azon örökítették meg az elhunyt nevét. A halottal való foglalatosság jó üzletet jelentett Rómában, és a temetkezési vállalkozók mind szépen meggazdagodtak. Nagyszámú rabszolgát vonultattak fel a szertartásokon, és igyekeztek eleget tenni a megrendelők minden kívánságának. Az elhunyt családja legtöbbször átalányáru szerződést kötött valamelyik temetkezési vállalkozóval, ő pedig a továbbiakban minden, a szertartással kapcsolatos teendőt elintézett. Többfajta temetési osztály létezett; a gazdagoknak díszes temetés jutott, a szegényebbeknek szerényebb. A vállalkozó alkalmazott balzsamozó szakembereket is – akik előkészítették a testet a temetésre –, siratóasszonyokat és muzsikusokat – akik részt vettek a szertartáson – vagy olyan specialistákat, akik a hamvasztáshoz értettek.

Halotti szertartás

Egy időre minden halál beszenyezi a környezetet – tartották a rómaiak. Ezért kell gondosan betartani a rítus minden pontját, mert csak így érhető el, hogy az elhunyt családi fészke megtisztuljon, és a halott békében élhessen a túlvilágon. Amikor a haldokló utolsó órájának közeledtét érezte, maga köré gyűjtötte családtagjait. Legidősebb fia fogadta az utolsó csókját, majd lezárták a szemét. Ezután a jelenlevők háromszor hangos szóval szólongatták az elhunytat, hogy megbizonyosodjanak a halál végleges beálltáról. Ezután a halottvivőket hívták, akik megmosták és illatszerekkel bedörzsölték a testet, s ha római polgár volt az illető, új *toga*-ba öltöztették, majd az *atrium*-ban felállított díszágyba fektették. A ház kapuját vörösfenyő- és cipruságakkal jelölték meg, hogy a járókelők figyelmét felhívják: a ház ideiglenesen tisztátalan. A nyolcadik napon, fáklyafényben (még akkor is, ha nappal zajlott a szertartás) hosszú gyászmenet kísérté utolsó útjára a halottat. A menet élén fuvolisták és trombitások haladtak, őket a hivatásos siratóasszonyok követték, mellüket verve, hajukat tépve. A nemesi származású halott mögött rabszolgák vonultak, az ősök halotti maszkját viselve. A nyitott gyaloghintóban fekvő holt-

testet a barna vagy fekete ruhát viselő családtagok követték. Így vonult végig a gyászmenet a városon, ugyanis a falakon belül tilos volt temetni. A rómaiak ismerték az elföldelést és a hamvasztást is: vagy koporsóba fektették, és úgy földelték el a holttestet, vagy máglyán elégették, és a hamvakat urnába gyűjtötték, azt zárva a sírba. A gyászszertartás végeztével a családtagok közös étkezésen vettek részt, amit kilenc nap múlva, a ház megtisztítási ceremóniájának előestéjén, megismételtek. A nyomorultabbaknak – azoknak, akiknek nem volt családjuk – nem jutott ilyen ünnepi temetés. Ezek tetemét az éjszaka beálltával a sírásók összegyűjtötték, és közös sírba dobták.

Halotti kultusz

A síron vagy a családi sírboltban felirat örökítette meg az elhunyt nevét és a gyászt, amelyet elmúlásával hozzátartozóinak okozott. Az emlékművet lehetőleg forgalmas út mentén állították fel, hogy a járókelők a halott nevét elolvassa mintegy biztosítsák – hacsak néhány másodpercre is – az illető továbbélését. A rómaiak úgy tartották, hogy a halott lelkek – *manes* – befolyásolják az élőket. Minden májusban, a *Lemuria* három napja idején, a *manes* visszatérnek régi lakhelyükre. S hogy azután ismét eljussanak a holtak világába, a családfők adományokkal kedveskednek nekik. E lelkek megfelelő állapotban tartása végett alakult ki a halotti kultusz. Ha ugyanis az emberek nem tartják be a holtak tiszteletére kialakult szokásokat, a halott lelkek lárvákká vagy majmokká alakulhatnak, és megtámadhatják az élőket. A város vallási vezetői – nehogy a szellemek rárontsanak az egész közösségre – gondosan ügyeltek arra, hogy a családok adják meg halottaiknak a nekik járó tisztességet. A hivatalos naptár meg is jelölte a halotti kultusz idejét. A február 13. és 21. közötti napok, vagyis a *Parentalia* periódusa lett az elhunytakra emlékezés időszaka, s ekkor valamennyi nyilvános eseményt felfüggesztettek. A *Parentalia* utolsó napján a családok felkeresték halottaik sírját, ibolyát és borban áztatott búzaszemeket ajándékozva nekik.

A katakombák olyan közös sírhelyek, ahová azok helyezik el halottaikat, akik nem tudnak saját sírboltot vásárolni. De itt is önálló fülkékben nyugszanak a holttestek
Puteoli (Pozzuoli)
columbariuma

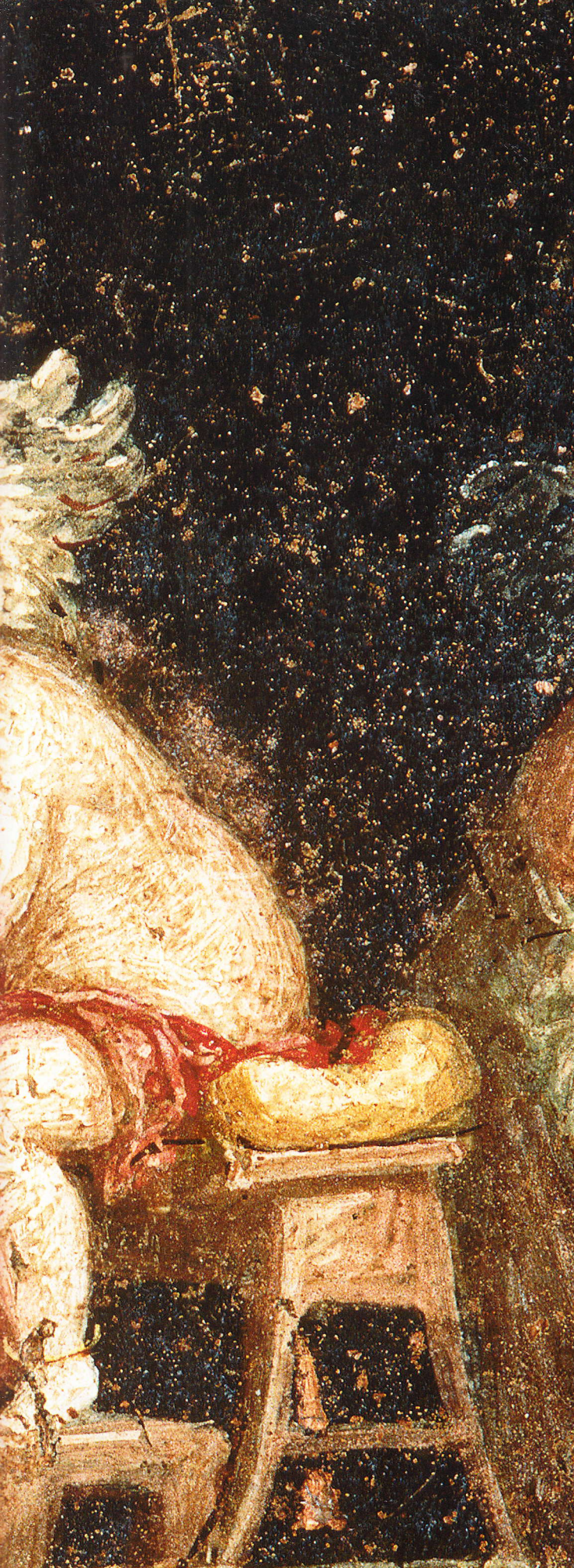
Ezen a plasztikán a gyászoló család a végtisztességet adja meg az elhunyt fiatal harcosnak. Halotti ruhába öltöztetik, és egy síratóasszony búcsúzik tőle
II. század

MUNKA ÉS KERESKEDELEM

Apuleius Metamorphoses (Átváltozások) című művében, amely 160-ban keletkezett, a számmárrá változott ifjú Lucius iszonyú képet rajzol a molnár által foglalkoztatott rabszolgákról és saját magáról, akit a molnár szintén megvásárolt:

„Mikor a nap java része elmúlt, s én különben is kimerültem, leszedték rólam a kőckötél nyaklót, kifogtak a gépből, s odakötötték a jászolhoz. (...)

Rá se hederítettem az előttem tornyosuló rakományra sem, hanem inkább bizonyos élvezettel tanulmányoztam ennek a kellemetlen műhelynek a minéműségét. Jóságos istenek, miféle emberkéek! Kék csíkok tarkították egész bőrüket, a hátuk csupa hasadás a verésektől, rongyaik inkább csak árnyékolták, mint takarták testüket, némelyik meg valami hitvány kis rongydarabbal éppen csak a szemérmét fődte be, de valamennyien úgy voltak öltözve, hogy testük kilógott cafatjaikból. A homlokukon szégyenbélyeg, hajuk rövidre nyírva, lábukon bilincs, arcuk ijesztő halotti sárga; forró gőz, fekete füst kimarta szemhéjukat: éppen ezért mind rövidlátó. Piszkosfehérre vonta be őket a liszt hamuja, olyanok voltak, mint az ökölvívók, akik finom homokkal behintve viaskodnak.”

(Révay József fordítása)

AZ IDŐ

A rómaiak az évet tizenkét hónapra, a hetet hét napra, a napot pedig kétszer tizenkét órára osztották. Ezenkívül megkülönböztettek „szerencsés” és „szerencsétlen” napokat, és ez döntően befolyásolta időbeosztásukat.

Napok és órák

Ez a hordozható napóra a zsebóra elődjének tekinthető. Gazdája mindenhol magával vihette, és bármikor megnézhatta rajta, éppen mennyi az idő II. század

Kr. e. 44-ben, Iulius Caesar döntése nyomán, a rómaiak az évet 365 napra osztották. Mégsem olyan könnyű eligazodni az évek számában. Meghatározásuk ugyanis két módon történt: az egyik változat szerint kiindulásként Róma alapításának évét, Kr. e. 753-at jelölték meg; a másik változatban egy adott évet az éppen uralkodó két *consul* neve alapján állapították meg. A vallási naptár szerint egyébként az év márciussal kezdődött, és csak a civil szférában számított

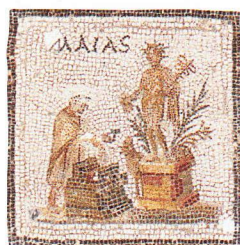
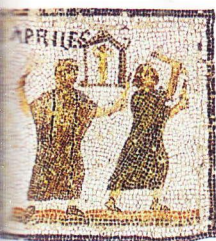
első hónapnak a január. A januárral kezdődő első hat hónap valamelyik istenség vagy vallási ünnep nevét viselte, a másik hat hónap esetében megelégedtek egy-egy sorszámmal. A császárkor kezdetén két hónap nevét felcserélték: az ötödik hónap lett „Iulius”, a hatodik pedig „Augustus” – természetesen Iulius Caesar és Augustus császár tiszteletére. Egy-egy hónapon belül a napok számát igazán eredeti és bonyolult módszer szerint határozták meg. Minden hónapban három dátum szerepelt: a *Calendae* (az első nap), a *Nonae* (az 5. vagy 7. nap) és az *Idus* (a 13. vagy a 15. nap). E három dátumból kiindulva számolták – fordított sorrendben – a napokat. Például: március 23-át az áprilisi *Calendae*t megelőző 10. napként jelölték meg. A II. század óta viszont a magánéletben a rómaiak átvették az egyiptomiak, a káldeusok és a zsidók által használt hétbeosztást, hiszen ez lényegesen egyszerűbbnek bizonyult. A hét napjai a hét bolygó nevét viselték: a Nappal kezdték (vasárnap), és Szaturnusszal (szombat) fejezték be. A nappalt tizenkét órára osztották – és napfelkeltétől napnyugtáig tartott –, az éjszakát pedig tizenkét *vigiliára* – napnyugtától napkeltéig. Az évszakok változásai következtében a nappali órák és a *vigiliák* nagy eltolódásokat mutattak. De a 7. órák mindig délre kellett esnie, a 3. *vigiliának* pedig éjfélre. Egyszóval, ha egy római randevút beszélt meg a „Róma alapítása után eltelt 695. év október *Calendae*je előtti 17. nap 7. órájára”, akkor – mai gondolkodással – azt akarta mondani: „találkozzunk a Kr. e. 59. év szeptember 15. napján, délben”.

Ez a naptár a hónapok napjait sorolja, az állatövi jelekkel és a főbb vallási ünnepek megjelölésével együtt

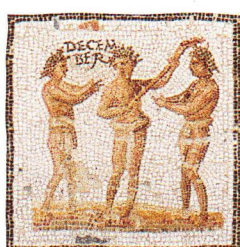

Az idő mérése

Vidéken a nap, a hold és a csillagok állása alapján határozták meg az időt, a városlakóknak viszont ennél pontosabb eszköz is a rendelkezésükre állt. A leggyakrabban használt ilyen tárgy a napóra volt: egy, az árnyékban felállított fémszár és az órák vonalát jelölő lap. Számos helyen volt a városban napóra: tereken, templomok közelében vagy a *thermákban*. Méretük is sokféle volt: a Mars-mezőn maga Augustus császár állíttatott fel egy hatalmas, igazi obeliszket, amelynek számlapját márványból faragták ki, és aranyberakás díszítette. De voltak kisméretűek is, amelyeket tulajdonosaik magukkal vihettek utazásaikra. A rómaiak ismerték a görög eredetű *clepsydra* – víziórát – is: a váza formájú, kilyuggatott üvegben víz folyt, és tizenkét függőleges vonal segítségével lehetett nappal és éjjel leolvasni róla az időt. Voltak, akik még hangjelzést is konstruáltak a víziórájukhoz, lehulló kavicsok segítségével, vagy kifúrt tojásokból úszót szerkesztettek, hogy az mutassa a pontos időt.

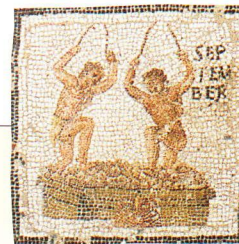
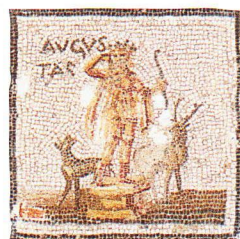

Ennek a mozaiknaptárnak valamennyi lapján az alkotóművész a hónapokra jellemző egy-egy tevékenységet ábrázolt, a hozzájuk kapcsolódó istenség képével együtt
III. század

A napok megoszlása

A pontos dátum és óra meghatározása fontos szerepet játszott a hivatalos életben az utca emberének, a mindennapokban azonban elég volt csupán hozzávetőlegesen megjelölni egy-egy napszakot, például csupán annyit mondani: „délelőtt” vagy „délután”. Mindennél azonban sokkal fontosabb volt mindenki számára a napok felosztása „szerencsésekre” és „szerencsétlenekre”. Újévkor a főpapok végezték el e nagy jelentőségű műveletet. A „szerencsés” napokon lehetett ugyanis dolgozni, nyilvános ügyeket intézni, a „szerencsétlen” napok azonban az isteneket szolgálták, ekkor mindenfajta tevékenységet fel kellett függeszteni. Az év napjainak több mint a fele ilyeneknek számított. Léteztek ezeken kívül *consuli* napok és diadalnapok; ezeknek a listája alapján ismerjük, melyik *consul* mikor uralkodott, és melyik parancsnok mikor tartotta diadalmenetét.

A RÓMAI NAPTÁR (HÓNAPOK ÉS NAPOK)

A HÓNAPOK:

Ianuarius. Ianusnak, a kétarcú istennek, a „kezdés” támogatójának hónapja.

Februarius. A város és a magánházak megtisztításának hónapja.

Martius. A Háború istenének hónapja, ekkor kezdődtek a hadi események.

Aprilis. Aphrodité (Venus) hónapja. Ekkor ünnepelték Venust, a háztartások támogatóját, a testi szerelem ihletőjét.

Maius. Maius isten (vagy felesége, Maia termékenység-istennő) hónapja.

Iunius. Iuno istennő hónapja, az asszonyok istenségéé.

Iulius. Iulius Caesar hónapja (régebben **Quintilis**nek, ötödik hónapnak hívták).

Ekkor rendezték az Apollo tiszteletére tartott játékokat.

Augustus. Augustus császár hónapja (régebben **Sextilis**nek, hatodik hónapnak hívták). Ekkor ünnepelték a természet életerejét és az aratást.

September. A hetedik hónap. Ekkor zajlottak a Iuppiter tiszteletére rendezett játékok.

October. A nyolcadik hónap, a háborúskodások hivatalos befejezésének ideje.

November. A kilencedik hónap.

December. A tizedik hónap, a **Saturnaliák** ünnepe.

A HÉT NAPJAI:

Vasárnap: **Dies Solis**, a Nap napja.

Hétfő: **Dies Lunae**, a Hold napja.

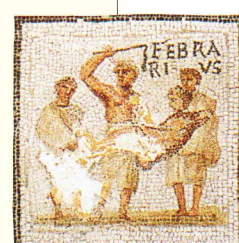
Kedd: **Dies Martis**, a Mars napja.

Szerda: **Dies Mercurii**, a Merkúr napja.

Csütörtök: **Dies Iovis**, a Iuppiter napja.

Péntek: **Dies Veneris**, a Vénusz napja.

Szombat: **Dies Saturni**, a Szaturnusz napja.

A MUNKA

A rómaiak többsége megvetette a munkát: szerintük az a szegények és a rabszolgák dolga. Nem is nagyon törekedtek arra, hogy jobbá tegyék a munka technikai feltételeit. Ugyanakkor nagy súlyt fektettek a kézművesek képzésére.

Ki az, aki dolgozik?

A római elit számára az egyéni kibontakozás összeegyeztethetetlen bármilyen hivatásos tevékenységgel. Szerintük a munkások, kézművesek, kereskedők munkája lealacsonyító, mivel nem saját maguk, hanem mások számára végzik foglalkozásukat. Cicero szerint minden kézműves rossz tevékenységet folytat, a műhelyekben nem születhet semmi jó, s a legkevésbé elfogadható foglalkozások azok, amelyek az élvezeteket szolgálják. A *plebs* nagy része is osztotta e véleményt, hiszen ők megelégedtek azzal, hogy a császár ingyen osztogat nekik élelmet, és a „patronusai” is segítik őket. Ez az oka annak, hogy a kézművesek zöme a legszegényebb plebejusokból, külföldiekből és rabszolgákból verbuválódott. Nem volt különbség köztük, mindegy volt, melyikük született szabadnak, melyikük nem. De hiába kísérte egyfajta megvetés a kétkezi tevékenységet, jó néhány kézműves jelentős vagyonra tett szert, és mint befolyásos emberek köztiszteletnek örvendtek. Voltak azonban olyan szakmák, például a mezőgazdaságban vagy a bányaművelésben, ahol a császárság fennállásának teljes időszaka alatt nem következett be semmilyen technikai haladás. Sokakat – akiket pedig izgatott a tudomány fejlődése – a kétkezi munkával végzett tevékenységek nem érdekelték, ezért maradt olyan kezdetleges a mezőgazdasági termelés, és ezért maradtak változatlanok a munkások, kézművesek szerszámai. Holott bizonyos területeken a rómaiak zseniális alkotásokat hoztak létre, mint például – a hajóépítés, a nagyméretű közmunkák, valamint a szénbányák és kőfejtők kincseinek kifejtése során alkalmazott – emelőszervezetek megkonstruálásakor, vagy a vízfolyások megszelídítésekor, a vízvezetékek kiépítésekor és működtetésekor. Ugyanakkor elcsodálkozhatunk azon, hogy a víz energiáját nem használták fel.

Szakemberképzés

Minden kézzel végzett munka elvégzéséhez bizonyos technikai ismereteket előzőleg el kell sajátítani. Valamennyi foglalkozási ághoz speciális adottságok szükségeltetnek. A kézművesszakmában a tudás apáról fiúra hagyományozódott. A 10-12 éves gyermek már ott sürgött-forgott az apa műhelyében, aki be is vezette őt szakmája rejtelseibe. Fejlődése érdekében azután kiadták őt másához tanulni. Ilyenkor a két fél

részletes szerződést kötött egymással. A 10-13 éves fiú vagy lány tehát új gazdához került, és ott maradt egy vagy több évig. A kis inast vagy új gazdája etette és ruházta, vagy az apa fedezte a fenntartási költségeket. Az első hónapokban az inas egyáltalán nem kapott fizetést, majd ahogy haladt előre a tanulásban, úgy növekedett a bére is. A szerződés azt is előírta, a gyerekek hány nap szabadság jár, hogy haza tudjon utazni családjához a vallási ünnepekre. Ha viszont megbetegedett, a kieső munkanapokat pótolnia kellett. A szerződésben megszabott idő leteltekor a mester visszaküldte tanítványát az apjához, olyan bizonyítvánnyal, amely arról tanúskodott, hogy az inas kiválóan elsajátította a mesterség alapjait. Voltak, akik fiatal rabszolgáikat taníttatták ki ilyen módon, akik azután gazdájukhoz visszatérve otthon folytatták elsajátított mesterségüket. Néhányuk már egész fiatalon nagy hírnévre tett szert, ezt bizonyítja néhány sírfelirat. Így például egy bizonyos Vicentia, aki kilencéves korában halt meg Rómában, és kézügyességéről volt nevezetes; vagy egy fiatal fiú, aki a drágakövek befoglalásának lett a mestere; vagy az a tizenhárom éves gyerek, aki a könyvelés rejtelsei között igazodott el.

Fizetési kategóriák

Diocletianus császár 301-ben kiadott rendelete alapján sorra vehetjük, ki mennyit keresett abban az időben. A napi 25 *denarius* fizetésből 30 dkg kenyeret, 1 kg húst és 2 dl bort lehetett vásárolni.

A szobafestő 75 *denariust* keresett naponta (plusz az ételmét).

A márványkőfaragó 60 *denariust* naponta (plusz az ételmét).

A kőműves vagy kovács 50 *denariust* naponta (plusz az ételmét).

A vízhordó vagy mezőgazdasági munkás 25 *denariust* naponta (plusz az ételmét).

A tanító jövedelme 50 *denarius* volt tanítványonként, havonta.

A nyelvész professzor jövedelme 200 *denarius* tanítványonként, havonta.

A szabó egy selyemruha javításáért 50 *denariust* kért.

A kalligráfus 25 *denariust* kapott 100 soronként.

A borbély vagy a *thermákban* a ruhafelügyelő 2 *denariust* kaszszírozott *cliensenként*.

Ezen a domborművön a kovács a műhelyében azt figyeli, hogyan dolgoznak inasai. Egyikük a vasat üti, másikuk éppen szobrot kalapál. A falipolcokon késztermékek sorakoznak, s a mérleggel azt ellenőrizték, mennyit nyomott egy tárgy megmunkálás előtt és után

◀ Ez a kereskedőasszony a boltjában azt ellenőrzi, hogyan készíti a munkása a szappant. A háta mögött, a polcon, árujának két példánya látható
Dombormű, II. század

A FÖLD

A római seregek hatalmas megművelt földeket foglaltak el, ezért nem csoda, hogy az itáliai vidékeken óriási területek maradtak parlagon: nem is voltak képesek a mezőgazdaságban versenyre kelni a birodalom provinciáival. Ezért érkezett Rómába a gabona Egyiptomból és Afrikából, a bor Galliából, az olaj pedig Hispaniából.

Parasztok

Közép- és Dél-Itália nagy része a császár magánbirtokának számított, az ország többi területén pedig ún. *latifundi*-mok: földjeikkel keveset törődő gazdag rómaiak tulajdonai jöttek létre. Óriási mezők maradtak ezért parlagon, különösen Dél-Itáliában, ahol viszont külterjes állattenyésztés folyt. Ugyanakkor fennállt az elsivatagosodás veszélye is. A tulajdonosok birtokuk felügyeletét művelésirányítókra, bérlőkre és felesbérlőkre bízta. Az I. századig csak rabszolgák dolgoztak a földeken; majd fokozatosan szabad emberek, ún. *colonusok* is vállaltak munkát, akik

művelésre megkapták a földek egy részét. De a megtermelt javakból részesíteniük kellett a tulajdonosokat. Így alakult ki fokozatosan a földművelésből élő rétege, vagyis a középkori jobbágyság előképe.

A rabszolgák ezenközben specializálódtak: voltak, akik a gabonatermesztéshez, mások a vincellérkedéshez, megint mások az olajkészítéshez vagy éppen az állattenyésztéshez értettek. A földművesség mégis bizonytalan megélhetést nyújtott, hiszen az embereknek szinte állandóan szembe kellett nézniük az ínséggel. Ifjabb Plinius – maga is nagybirtokos – többször szót emelt az itáliai mezőgazdaság sebezhetősége miatt, kifogásolva, hogy az intézők vagy lusták, vagy enyveskezők, és titokban azért adják el a terményt, hogy adósságaikat kifizethessék, miközben a bérlők nem teljesítik kötelezettségeiket. Ráadásul egyre nehezebb volt bérlőt találni, mivel a sok bonyodalom láttán a vállalkozó szelleműek inkább katonának álltak.

Ezek a Pompeji környékén előkerült mezőgazdasági szerszámok bronzból készültek. Van közöttük balta, lapát, ekevas, sarló stb. I. század

Termelési válság

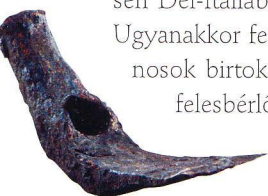
Az I. században az itáliai mezőgazdaság válságba került. A császárok előnyös kölcsönökkel vagy a provinciákkal szemben alkalmazott protekcionista rendszabályokkal megkísérelték ugyan menteni a menthetőt, erőfeszítéseik azonban nem segítettek. A provinciák konkurenciájával az itáliai földbirtokok képtelenek voltak felvenni a versenyt. Ha Róma városának nagyobb mennyiségű élelmiszerre volt szüksége, szinte mindig a provinciákhoz fordultak. Így azután a gabonatermesztés fokozatosan teljesen megszűnt a félszigeten, s a kenyérnek való Egyiptomból és Afrikából érkezett. Az egykori gabonaföldeken különféle ültetvények keletkeztek, ám ezek is hamarosan veszélybe kerültek, mivel külföldről olcsóbban lehetett behozni például a bort (Galliából, igen nagy mennyiségben) vagy az olajat (Hispaniából és Afrikából).

Mezőgazdasági technikák

Az itáliai birtokokon a legfőbb mezőgazdasági kultúrákat a borászat, az olajkészítés, valamint a gyümölcs- és zöldségtermesztés jelentette. A parasztek nemigen alkalmazták a parlagosítás módszerét; jobban kedvelték a már ekkor igen elterjedt vetésforgót.

Nem véletlen, hogy a mezőgazdaság termelékenységére nagyon is közepesnek mondható: ugyanis egyszerű, kerék nélküli ekével szántottak, és zömmel kéziszerszámokkal – kapával, csákánnyal, lapáttal, ásóval, sarlóval – művelték a földet. Az itáliai parasztek nem vették át a gallok egyszerű találmányát, az „aratógépet”, azt a fogazott szerkezetet, amely levágta és ládába gyűjtötte a kalászsokat, megkönnyítve és meggyorsítva ezáltal a gabonafélék betakarítását.

Ezzel szemben állati eredetű trágyát használva javítottak a terméshozamokon. Vízből, borból és olívaolajból pedig olyan keveréket készítettek, amellyel a szőlő és a gyümölcsfák betegségeit gyógyították. Szüretkor prést használtak, az olajat pedig kőmalomban sajtolták ki.

*Ezen a mozaikon a nagy afrikai birtokon a dolgozók
lovak és ökrök segítségével csépelik ki a gabonát
III. század*

Állattenyésztés

A *latifundiumok* létrejötte elősegítette a legeltetési állattenyésztés fejlődését, ugyanis a földbirtokosok óriási területeket paragon hagytak. A lakott területeken kívül pásztorok rendezkedtek be a mezőkön a nyájaikkal együtt. Itt töltötték a forró évszakot, és itt terelgették állataikat. Főleg birkát és kecskét tenyésztettek a tejükért és a gyapjójukért, mivel a húsvukat nem igazán kedvelték. De neveltek szarvasmarhákat, lovakat és

őszvéreket is, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a mezőgazdasági munkáknál, az iparban, a közlekedésben vagy a személy- és áruszállításban.

A rómaiak nem ismerték a hámot; egyszerűen egy kötelet vagy szíjat tekertek az állat nyaka köré. Húsáért főképpen sertést tenyésztettek, de a paraszti udvarokban igen sok volt a szárnyas és a méh is.

Az anyagi javak nagy részét a többé-kevésbé szakosodott kézművesek állították elő. Zömük apró műhelyekben, családjuk környezetében dolgozott, és készítményeiket maguk árusították. De léteztek nagyobb manufaktúrák is, amelyekben szériában állították elő a termékeiket.

Műhelyek

A mezőgazdasághoz hasonlóan az itáliai kézművesség is sokat szenvedett a provinciákból származó konkurenciától. Főleg a fém-, textil- és agyagművesek érezhették magukat kiszolgáltatottnak. Pedig Rómában számos kis műhely működött, elsősorban az *insulák* földszintjén, de igazi manufaktúrák is sok terméket állítottak elő: gazdag polgárok adták hozzájuk a pénzüket, és rabszolgák és felszabadított rabszolgák dolgoztak bennük. A munkások tevékenységét munkafelügyelő irányította. Általában napi hat órát dolgoztak: hajnaltól a hatodik vagy hetedik óráig, vagyis délig. Az asszonyok gyakran a férjük vállalkozásában vettek részt, elárusítóként vagy pénztárosként, hacsak nem végeztek önálló, kifejezetten nőknek való munkát, például fehérnemű-készítők, varrónők vagy illatszergyártók lettek. De voltak olyan nők is, akik műhelyüket – tégláégetőjüket

Ezen a sírkövön egy kovács látható, amint az üllőjén dolgozik. Körülötte a mesteriségéhez tartozó szerszámok találhatók
I. század

Egy arelatei (arles-i) hajóépítő sírfelirata

„Itt, hol e feliratot látod, a hullámok lábánál, itt nyugszik Caecilius Niger hajóépítő munkás. Társaid, a többi hajóépítő, most utolsó ajándékaikat hozták el megfáradt testednek. Azt kívánjuk, hogy csontjaid békében pihenjenek meg ebben az urnában, és legyen neked könnyű a föld.”

vagy fonodájukat – maguk vezették. A legtöbb kézműves maga árusította portékáját; műhelye elé kis kő- vagy márványasztalt helyezett, és arra rakta ki az általa előállított holmikat. Ezekben az „üzletekben” mindent meg lehetett találni: fogyasztási cikkeket és ruhaneműt, cipőt és bútort stb. A műhelyek igyekeztek Róma centrumában működni, de az általuk keltett zaj, a belőlük áradó bűz sok bosszúságot okozott szomszédaiknak. A hatóságok meg is próbálták ezeket a központtól távolabbra, speciális körzetekbe telepíteni. Ennek eredményeként jött létre például Ostiában, Róma kikötőjében, egy tágas téren a kereskedelmi negyed, ahol számos műhelyben egymás mellett dolgoztak a kézművesek, és kínálták áruikat.

Szakmai szolidaritás

A munkások, kézművesek, kereskedők ún. *collegium*okba, szakmai testületekbe tömörültek. Ezek létszáma hagyományosan kilenc volt. Ilyen szakmai testületeket hoztak létre az ácsok, a vargák, a fuvalások, a kovácsok, az ötvösök, a fazekasok, a tímárok, a kelmefestők, a többi szakma képviselői pedig egy közös *collegium*ot alkottak. A testületek különlegessége az volt, hogy egyaránt tagjai lehettek szabad emberek, felszabadított és igazi rabszolgák. Afféle jótékonyági intézményekként is működtek, szolidaritást vállalva a szegényebbekkel és gyengébbekkel, ami igazán nem volt jellemző a római társadalom általános berendezkedésére. A tagoknak szerény tagsági díjat kellett befizetniük, amelynek fejében ha megbetegedtek, baleset érte őket vagy elveszítették munkahelyüket, segélyben részesültek; ha pedig már nem tudtak dolgozni, nyugdíjat kaptak, s a *collegium* gondoskodott arról is, hogy tagjai a szabályoknak megfelelően részesüljenek végtisztességben. Sok munkás és különösen a család nélkül élő rabszolga félt ugyanis attól, hogy nem fogják őt illő módon eltemetni, hanem testét közös sírba, az árokba hajítják. De a *collegium*ok érdekvédő feladatokat is elláttak, ezek képviselték az egyes szakmákat a hatóságokkal szemben. A legvagyonosabb testületeknek még arra is tellett, hogy környezetüket és városukat tovább szépítsék, és szobrokkal, műalkotásokkal gazdagítsák.

Egy-egy nemes személyiség elhunytá alkalmából hatalmas mausoleumot építettek. Az építkezésen a munkások kerek emelőláru segítségével illesztették össze a különböző elemeket. A mausoleum tetején helyezték el a halott testét

Hateriusok sírja, I. század

Teljes foglalkoztatás

Az olyan városban, ahol minden uralkodó presztízshez építkezéssel kívánja megörökíteni a nevét – jól megy az építőiparnak. A római mérnökök az etruszkoktól kapták örökül a boltívet és a kupolát, és nagyszerűen éltek az ezek adta lehetőségekkel a nagy középületek tervezésekor. Kiválóan értettek a téglá és a márvány használatához, és továbbfejlesztették a „beton” összetételét. A kőzsalékhoz ugyanis a Nápoly környékén számos helyen megtalálható puzzolan-tufát, vagyis habkövet kevertek. A munkálatokat irányító művezetők különböző képzettségű szakmunkásokat: kőműveseket, tetőfedőket, oromfal- és boltívkészítőket alkalmaztak. Az épületek befejezéséhez stukkódíszítőket, márványfaragókat, mozaikrakókat, ólomüveg-készítőket kértek fel. Az építkezések nagyon sok embernek biztosítottak megélhetést. Amikor Vespasianus idején egy mérnök azt kérte a császártól, hadd vezethessen be új technikát az építési anyagok szállításakor, mivel az gyorsabb és olcsóbb is volna, az uralkodó elutasította a tervet, hiszen az csak növelte volna a munkanélküliek-számát.

E *collegium*ok municipiumok szerint működtek: vezetőiket választások útján nevezték ki, akik azután különböző fokozatokat elérve tevékenykedtek, a *viator*tól (hivatalsegédttől) egészen a *magister*ig (az elnökig). Kincstárnokot is választottak, ő gyűjtötte össze a belépési összegeket és a havi vagy évi tagdíjakat. A *collegium*ok gyakran egy-egy tehetős, nagy befolyással bíró patrónust is választottak maguknak, aki pénzbeli adományokkal segítette működésüket, és jogi ügyekben képviselte érdekeiket. A patrónusok között nők is akadtak, mint például a dúsgazdag Eumachia, a pompeji kalózok testületének patrónája. Minden *collegium*nak volt saját gyűlésterme és jelvénye. Valamennyi egy-egy patrónus szentet is választott magának; tisztelőikre (Rómában március 19. és 23. között) óriási lakomákat csaptak.

Fémmunkások

A fémeket megmunkáló kézművesek legalább százféle szakmai kategóriába sorolhatók: volt közöttük fegyverkovács és szerszámkészítő, bútorki gyártója és luxus evőeszközököntője. Fémek szolgáltak a szobrászok és ötvösök műremekeinek alapanyagául is. Fémmunkások olvasztottak a vasérből vasat, dolgoztak az öntödékben, az aranyműves műtermekben. A fémek általában nyers állapotban érkeztek a műhelyekbe, ahol a kovácsok – felizzítva és kikalapálva – formába öntötték őket. Sok kézműves foglalkozott fémekkel Rómában: mintáztak, esztérgályoztak, fúrtak, faragtak. A bronzöntők megkülönböztetett helyet foglaltak el közöttük, mivel ők készítették a különleges dombormű díszítésű étkészleteket, lámpákat, bútortereteket, amelyek azután az asztalokat, székeket, ágyakat ékesítették.

A fa szerepe

A fa nélkülözhetetlen alapanyag. Fából építettek házakat és hajókat, közlekedési eszközöket és bútorkat, és fűtöttek is vele – különösen a *thermák*ban. A favágószakma sok ember számára adott munkát. Csakhogy e foglalkozás nagy fáradtsággal járt, hiszen a favágó nem számíthatott másra, csupán karjai erejére. A kivágott rönköket általában helyben dolgozták fel. Ha gerendát vagy árbocrudat akartak készíteni, lehántották a fa kérget, majd négyélűre fűrészelték. Ezután szállították rendeltetési helyére: vagy leúsztatták a folyón, vagy társzekerekre rakva fuvarozták el. Különböző célokra más-más fafajtát használtak: kocsigyártáshoz például a szilfát találták a legalkalmasabbnak. A bútorkat csapolták és hornyolták, a részeket pedig fémzárakkal fogták össze, vagy enyvezték őket. Rómában sok műbútorasztalos dolgozott, akik remek intarziákat készítettek, és jól értettek a nemes faalapok bronzsal, kagylóhéjjal vagy elefántcsonttal való ékítéséhez. Mások a különleges faanyagok megmunkálásának lettek szakértői; ők például a tujából luxus bútordarabokat készítettek.

A fazekasság – egy régóta tiszteletre méltó mesterség

A gyagedényeket szinte mindig használták a rómaiak. Ezek nélkülözhetetlen tárgyai voltak a konyhafelszerelésnek, ilyenekben tárolták és szállították az ennivalókat. Apró műhelyekben dolgoztak a fazekasok, és kemencékben égették ki az edényeiket. S amikor feltalálták, hogyan lehet használni a *terra sigillatát* – e fényes, vörös színű anyagot –, ez az új technika forradalmasította a fazekasságot, és attól fogva nagy mennyiségben állították elő az ilyen, domborművekkel díszített edényeket. A díszek (növények, állatok, istenek vagy éppen harcoló gladiátorok ábrázolásai) negatív formában álltak a fazekas rendelkezésére; ezeket töltötte ki agyaggal, majd helyezte rá az edény falára. Ezután hagyta kiszáradni, majd magas hőfokú kemencében kiégette azt. A kemencéket általában téglából építették, és gyakran agyagvakolattal borították be. A legjelentősebbeket úgy, hogy a forró levegő külön csatornarendszeren keresztül jutott be az edények közé. A gallok mesterei voltak e technika alkalmazásának. Különleges híre tett szert például a Graufesenque nevű kis település mint a sorozatgyártás színtere. Itt egyetlen kiégetés során több mint 3000 vázát készítették el egyszerre! A rengeteg cserépedénnyel ellátták Itáliát, Germaniát, Hispaniát, de jutott belőlük Afrikába és a Földközi-tenger keleti vidékeire is. A II. században egy másik gall falu, a mai Lezoux (Puy-de-Dôme) vette át Graufesenque-től a stafétabotot, ahol sikerült még tovább tökéletesíteni az agyag-

edények gyártásának technikáját. Nem is nagyon akadt olyan római család, ahol ne használtak volna legalább egy, onnét származó edényt.

Ezt a terra sigillatából készített kis vázát harcoló gladiátorok képe díszíti
I. század

Az asztalos a gyalupadján egy hosszú faléccet munkál meg. Kezében véső és kalapács
Freskó, Vettiusok háza, Pompeji, I. század

BÁNYÁK ÉS KŐFEJTŐK

A rómaiak rengeteg követ és márványt használtak fel monumentális építkezéseikhez. A kőfejtőkben, a bányákban, sóbányákban a birodalom egész területén rabszolgák és elítéltek dolgoztak – iszonyatos körülmények között.

A föld alatt

Sok bánya működött a Római Birodalom területén, elsősorban Hispaniában, Britanniában és Daciában. Ólmot, vasat, ezüstöt, ónt és aranyat termeltek ki, no meg követ és márványt, állami monopóliumként, illetve császári tulajdonként. A császár vagy saját rabszolgáira, vagy felszabadított rabszolgákra bízta a kitermelés irányítását, esetleg helyi gazdálkodóknak adta bérbe a bányákat. Utóbbiak a koncessziós jogokért cserébe adót fizettek az államkasszába, illetve leadták a kitermelt érc felét. Hasonló volt a helyzet a sóbányáknál és a sólepárló helyeknél is. Akkoriban a mai Narbonne környékének sótermelő telepei számítottak a leg híresebbeknek. A *Via Salaria*, vagyis a „Sóút” pedig adriai telepeket kötötte össze Rómával. A termék rendkívül fontos szerepet töltött be egykor, hiszen nemcsak az ételeket ízesítették, hanem konzerválták is vele az élelmiszereket. A bányákban, sóbányákban, lepárló telepeken végzett munka roppant kimerítő volt, ráadásul nem is becsülték meg megfelelően. Ugyanis semmilyen különleges előképzettséget nem igényelt, így azok kerültek ide, akik más tevékenységre alkalmatlanoknak bizonyultak. Ezért rabszolgák alkották a bányászok zömét, illetve akiket kényszermunkára ítélték a bíróságok. A rabszolgákat és kényszermunkásokat még meg is bilincseltek, nehogy szökni próbáljanak. De voltak közöttük szabad emberek is, a legszegényebbek közül, akik családjukkal együtt költöztek a telepekre, ahol éhbérért dolgoztatták őket. A bányák környékére gyakran még katonai különítményeket is vezényeltek, hogy elejét vegyék az esetleges lázadásoknak.

A bánya mélyén

Az érceket vagy külszíni fejtéssel, vagy föld alatti vájatokban termelték ki. A bányák akár 300 méter mélységig is lehatoltak. A vájatok viszont roppant szűkek és alacsonyak voltak, ezért a bányászok gyakran arra kényszerültek, hogy fekvő vagy guggolva végezzék munkájukat. A kivájt ércet kosarakban nők és gyerekek cipelték a felszínre. A vájatokat fagerendákkal támasztották ki, és a munkafelügyelők gondosan ügyeltek arra, hogy ha a fát megette a szű, akkor új cölöpre cseréljék. Mégis sok baleset történt, főleg amiatt, mert tolvajok nem ártották elhordani a gerendákat. Akit rajtakaptak a lopáson, azt, ha rabszolga volt, megkorbácsolták, ha pedig szabad ember, annak elkobozták minden vagyonát. De sok veszélyes helyzetet teremtett a tárnákba betörő víz is. Ilyen esetekben vedres kereket forgató emelőszervezetekkel megpróbálták a vizet szintről szintre haladva a felszínre vinni. A kibányászott ércet – lehetőleg a telepek közelében – átmosták, és megolvasztották. A bányák mentén apró települések keletkeztek, ahol nyomorúságos körülmények között éltek az emberek. Pedig a bányagazgatóknak kötelezővé tették, hogy gondoskodjanak munkásaik számára fürdőről és üzletekről, amiért persze a bérlők fizetni tartoztak.

A sziklára akasztott olajlámpás fényénél dolgozik a bányász, csákányával így termeli ki az ércet
Római katakombafestmény

*A márványtáblákat munkások hozták a felszínre. A bánya közelében kőfaragók téglányokra vágták őket, úgy szállították aztán rendelkezési helyükre
Dombormű, III. század*

Kőbányák

A rómaiak sok követ és márványt használtak. Augustus császár azzal dicsekedett, hogy amikor hatalomra került, Róma téglából épült házakból állt, és ő alakította márványvárossá. Görögország, Afrika, Kis-Ázsia márványbányái csak úgy ontották a különböző színű márványokat, értékes köveket: a vörös és zöld porfírt, az alabástromot, a fekete, fehér vagy zöld gránitot, a kígyó mintázatú ofitot, a fekete obszidiánt. Ezekkel díszítették a rómaiak házukat, belőlük faragtak luxuscikkeket, hiszen nagyon szerették élvezni környezetükben a színek kontrasztjait. A bányák a dolgozók – elsősorban a rabszolgák – jelentős koncentrációját igényelték. Először is nagy tömbökben ki kellett termelniük a köveket, majd helyben durván meg-

munkálták, majdani rendezetetésüknek megfelelően kinagyolták őket. Ezután rámpákon a hegy lábához görgették, nagy szekerekre rakták, majd a tenger partján vitorlásokra emelték azokat, úgy szállítva egészen Rómáig. Az emberek munkáját emelőszerkezetek segítették. Mégis óriási erőfeszítésbe került, míg a hatalmas monolit oszlopok, a látványos méretű kőtömbök a helyükre kerültek. A bányában dolgozó rabszolgák helyzetét a rossz bánásmód mellett az is súlyosbította, hogy – szökésük megakadályozása végett – arcukra és kezükre bélyeget sütöttek, és néhol összebilincselve kellett éjszaka aludniuk. A hódító háborúk megszűntével a munkaerő csökkenni kezdett; ekkor már itt-ott szabad emberek is dolgoztak a bányákban.

KERESKEDELEM

A kikötők valóságos „fordítókorongokként” működtek a kereskedelmi forgalomban. A gazdasági fejlődést tovább segítette a mértékegységek rendszerének egységesítése.

Mérni és mázsálni

A tartományokban különféle helyi mértékegységeket alkalmaztak, de a hivatalos mércének a Rómában használatos szabvány számított. A szilárd anyagok tömegét *modius*ban, azaz vékában (8,78 l), a folyékony termékeket pedig *amphorá*ban (26,36 l) és *sextarius*ban (0,54 l), illetve ezek szorzójában és osztójában mérték. A római piacokon, akárcsak az ostiai kikötőben, mérőasztalokat, széles, méretre szabott kőlapokat helyeztek el, vagy agyag-, esetleg bronzedényeket, amelyekben mindenki megmérhette terményeit. A rómaiak persze mérleget és súlyokat is használtak. A súlymértékük alapjai a *libra* (327 g), az *uncia* (27,25 g) és ezek többszörösei voltak. A leggyakrabban használatos mérleg egykarú volt, egyik végén láncsal, amelyre az árut akasztották, a másik végébe pedig

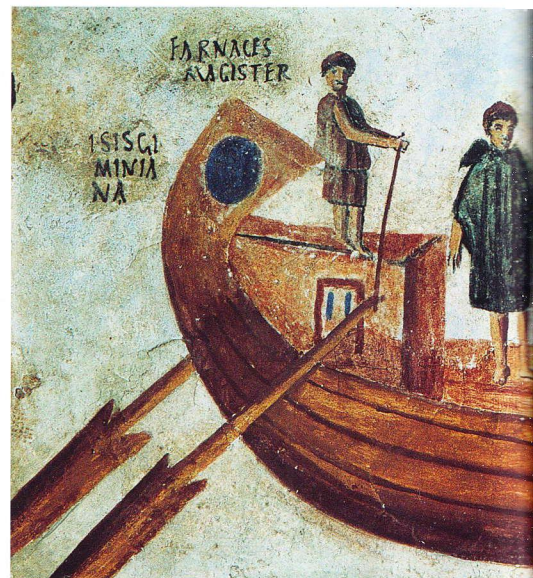
fokbeosztást vájtak, és azon csúsztatták előrehátra a súlyt, egy bronzból öntött nehezéket, amely vagy egy istenséget, vagy egy állatfigurát ábrázolt. De használtak kétkarú mérleget is, egy-egy tálcával mindkét oldalán. Minden kereskedés használt mérőszerszemet; az élelmiszerárusok többkilós mérleget, az aranyművesek pedig egészen kicsi alkalmatosságot.

Ezen az egykarú mérlegen egy elegáns férfifejet ábrázoló nehezék alkotja a súlyt. A vízszintes karon fokbeosztás található

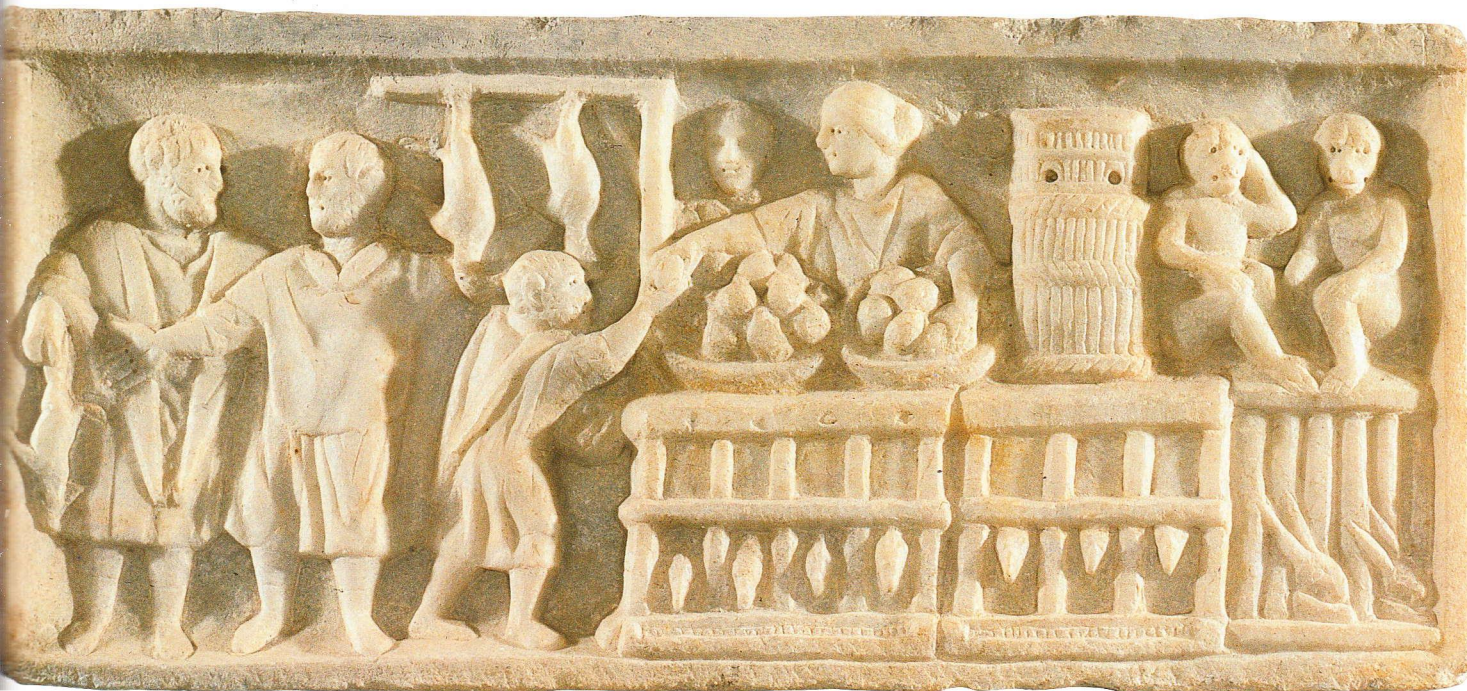
Az ostiai kikötő

Róma, lakosai ellátását jószerivel csak importtal tudta biztosítani. Az élelmiszerek, alapanyagok, kézművescikk a tengeren érkeztek Puteoli, illetve Ostia kikötőjébe. A császárkorban ez utóbbi vált döntő fontosságúvá: akkora forgalmat bonyolított le, hogy kétszer is ki kellett bővíteni, először Claudius, majd Traianus uralkodásának idején. Ebbe a kikötőbe érkeztek a termények: a gabona, a bányákból kitermelt érc, az építési anyagok, a borral, olajjal és *garum*mal telt amforák, kerámiák. A kikötő irányítását egy császári helytartó látta el, s a császár rabszolgái és az általa felszabadított emberek végezték az adminisztratív teendőket. A létesítmények biztonságára egy városi *cohors* és külön egy éjszakai őrség ügyelt. A hajók ki- és berakodásánál emelődaruk segítettek a dokkmunkásokat a legsúlyosabb tárgyak mozgatásakor. A behozott gabona mennyiségét a *ensorsok* ellenőrizték. Az áruk egy részét Ostiában tárolták, ahol óriási raktárak álltak a kereskedők rendelkezésére. A nagyobbik mennyiséget viszont uszályokba pakolták és hajóvontatókkal vagy teherhordó állatokkal húzták fel a Tiberisen. Az út a Sublicius hídig, Róma déli részéig három napig tartott. Innét apró bárkák vitték tovább az árut egészen az Aventinus lábánál kiépített rakpartokig. Itt állt az *Emporium*, ez a gigantikus, 500 méter hosszú raktár, innét látták el élelemmel a várost. Az uszályok zöme üresen tért vissza az ostiai kikötőbe, Róma ugyanis meglehetősen kevés holmit exportált. Legfeljebb az Esquilinus-dombon működő műhelyek lámpái és különféle terrakotta épületdíszek érdemelnek említést, ezekkel viszont ellátták az egész római világot.

Ezen az illusztráción a hajóra exportra szánt gabonát hordanak. A búza mennyiségét fokbeosztású nagy hordókba öntve határozták meg

A baromfit és gyümölcsöt árusító kereskedőnő, hogy magára vonja a járókelők figyelmét, két kis majmot ültetett kirakata asztalára

Dombormű, II–III. század

Üzletek és piacok

Rómában, a birodalom többi nagyvárosához hasonlóan, valamennyi kerületben mindenféle üzlet megtalálható volt, egyetlen negyed sem specializálódott egyik vagy másik cikk árusítására. Néhány utcánév mégis azt bizonyítja, hogy a kereskedők szívesen csoportosultak érdeklődési körük szerint. Így volt a városban Gyertya utca, Szandál köz, Gyűrű sor stb. A kézművesekhez hasonlóan a kereskedők is kirakták áruikat a boltjuk utca felé nyitott részén, és az üzlet bejáratánál festett cégért helyeztek el, amely tevékenységükre utalt. Néhány üzlet

külön ügynököket is alkalmazott, akik Róma utcáit járva hangos szóval kínálták portékáikat. Az élelmiszervásárokat viszont a császárság korában egy helyre koncentrálták; ez egy nagy, négyszögletes tér volt, amelyet *porticusok* vettek körül, és ott árusíthattak a kereskedők. A vásárt állandóan *aedilisek* járták, akik ellenőrizték az áruk minőségét, a mérlegeket és súlyokat. Az ellenőrök nagyon szigorúak voltak, mivel gyakran számitottak a visszaélések: egyes kereskedők hamis súlyokat használtak.

Ellenőrzött kereskedelem

A városkapuknál, a hidak, hegyi ösvények bejáratánál, az országhatáron császári hivatalnokok álltak, és útdíjat vagy vámot fizettettek az átjutni kívánókkal. Csak a provinciák kormányzói és a katonák mentesültek e kötelezettség alól. A vámosok mindent és mindenkit megadóztattak, a kereskedők áruit csakúgy, mint a személyeket – szabadokat és rabszolgákat, sőt, még az állatokat is. Például: az afrikai Zari városba való belépésért 1 *sestertiust* kellett fizetni minden juhért vagy kecskéért, 2-t egy amfora borért vagy *garum*ért, 4-et az eladásra szánt ruhaneműért, 6-ot minden rabszolgáért vagy lóért.

A PÉNZ

A Római Birodalom területén olyan pénzek voltak forgalomban, amelyeket a császárok képmása díszített. Nagy összegű tranzakciókat azonban nem készpénzben teljesítettek, hanem váltók révén. A vagyontokat bankok kezelték, amelyek, ha a szükség úgy hozta, azokat pénzzé váltották, sőt, kölcsönöket is folyósítottak.

Római pénzek, fölöttük két öntőformával – a pénzverés eszközeivel

Váltópénzek

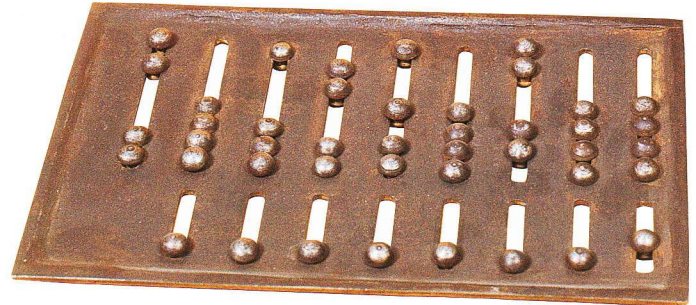
Hatalomra kerülésekor Augustus új váltópénzeket vezetett be: a bronzból öntött *ast*, a sárgaréz *sestertiust* (4 *as* értékben), az ezüst *denariust* (4 *sestertius* értékben) és az *aureust*. Ezeket a váltópénzeket használták azután az egész Római Birodalomban a hagyományos helyi pénzek, mint például a görög *drachma* mellett. A császárok monopóliuma lett az ezüst- és aranypénzek veretése, s a *senatus*nak meg kellett elégednie a bronzpénzek kibocsátási jogával. A pénzek készítésével több műhely is foglalkozott. Az I. században a leghíresebb pénzverde Lugdunumban működött, innét látták el váltópénzzel az összes provinciát. Császári megbízott ellenőrizte az érmék kibocsátását, és minden műhelyt a császár egy felszabadított rabszolgája vezetett. A munkások kétféleképpen állították elő a pénzeket: vagy úgy, hogy a kőből vagy terrakottából készített öntőformába öntötték a megolvasztott fémeket, vagy pedig úgy, hogy fémlapot préseltek két kemény fémminta közé. Caesar volt az első, aki a pénzérme előlapjára a saját portréját tétette; később valamennyi császár követte a példát, sőt, még feleségük képét is belevészték a pénzbe. A hátlapot hagyományosan növény vagy állatfigura, valamilyen allegorikus jelenet, esetleg épület vagy szobor díszítette. Ezek a motívumok egyben a kibocsátó pénzverdét is jellemezték; például a Nemaususban (Nîmes) készített érmék előlapján rendszerint egy krokodil képe szerepelt.

Vagyoni különbségek

A római társadalomban az egyének vagyoni helyzete döntő mértékben meghatározta társadalmi rangjukat: nem számíthatott nemesnek például az, akinek nem volt legalább 400 000 *sestertiusa*, és nem lehetett *senator* az, aki nem rendelkezett legalább 1 millióval. És ezek az összegek csupán az alsó küszöböt jelentették; némelyek kolosszális vagyonra tettek szert. Mint például Seneca, a filozófus, akinek vagyonát legalább 300 millió *sestertiusra* becsülték, vagy Narcissus, a felszabadított rabszolga: az ő vagyona elérte a 400 milliót! Ezek az emberek a pénzüket általában földbirtokokba fektették, de volt, aki a vagyonát készpénzben őrizte, mint erről idősebb Plinius is beszámol. Tőle tudjuk, hogy egy egykori rabszolga a végrendeletében 60 millió *sestertius* készpénzről, 4 116 rabszolgáról, 3 600 pár szarvasmarháról és további 257 000 lábasjószágáról rendelkezett. Az I. században kezdett kialakulni az az óriási szakadék, amely elválasztotta a néhány ezer emberből álló

dúsgazdag társadalmi réteget a lakosság hatalmas tömegétől; utóbbinak alig jutott a megélhetésre pénze. A legszegényebbek fejenként és naponta csupán 8 *ast* költhettek ételmezésre; 1 *asba* került 1 *libra* (327 gramm) kenyér, 2 *asba* egy üveg bor, 3 *asba* az olaj és a zöldségfélék. Ugyanekkor egy gazdag felszabadított rabszolga végrendeletében megszabta, hogy az utódainak 1 millió *sestertius* kell költeniük a temetésére...

Az ilyen számológép segítségével a kereskedő pillanatok alatt kiszámította, mennyit kell fizetniük a vásárlóknak

Bankárok

A római világ nagyra becsülte a bankárokat, bár nem rendelkeztek a pénzügyek intézésében monopóliummal. Gazdag magánzók is adtak kölcsönöket másoknak, és pénzüket különböző vállalkozásokba fektették. A bankárokat is több kategóriába sorolták: voltak, akik valutaváltással és a pénzek ellenőrzésével foglalkoztak, mások pedig hiteleket folyósítottak, és betéteket helyeztek el. A római bankárok zöme – meggazdagodott egykori rabszolga – a Forum környékén nyitott magának üzletet. De a pénzügyi és banki tevékenység fellendülése

következtében másutt, a város minden kerületében megjelentek, főleg a piacok környékén, és azonnal a kereskedők rendelkezésére álltak a különféle tranzakciók lebonyolításában. A bankárok kétféle letétet foglalkoztak: a lepecsételt letétekkel (ezek viaszpecséttel lezárt zsákokban őrzött készpénzből, értékes tárgyakból vagy fontos dokumentumokból álltak), illetve nyílt letétekkel (készpénzzel, amelyet a bankárok forgathattak, és gyümölcsöző vállalkozásokba fektethettek). Az üzletfelek váltókat is kaphattak a bankáraiktól, akiket megbízhattak különféle átutalások teljesítésével is. A bankárok kiépítették hálózatukat a birodalom egész területén, ezáltal akár egymástól nagy távolságban lévő provinciák is intézhették pénzügyeiket anélkül, hogy készpénzt kellett volna utaztatniuk. Minden bankár pontos kimutatást vezetett a kiadásokról-bevételekről, s ehhez két részre osztott falapokat használt. A bankárok fontos szerepet játszottak a Rómában meglehetősen gyakori árverési műveletekben is. Bizony sokszor előfordult, hogy társadalmi helyzetétől függetlenül valaki hirtelen megszorult, és el kellett adnia mindenét, vagy vagyonának csupán egy részét: bútort, ruháit, kocsiját, földjét, rabszolgáját. Ilyenkor a bankárok bonyolították le az árverést. Az ügylet befejezése után átadták a régi tulajdonosnak a befolyt összeget, és esetleg kölcsönt folyósítottak az újnak.

Egy bankár feljegyzései alapján ellenőrzi, mekkora volt üzletének a forgalma, és mennyi készpénz áll a rendelkezésére
Dombormű, III. század

AZ ORSZÁG ÉS A HELYVÁLTOZTATÁS

A rómaiak szerettek utazni, különösen a műveltebbek:

*Ifjabb Plinius így ír egyik levelében barátjának:
„Vállalni szoktuk az utazást, áthajózzuk a tengert,
hogy olyasmit lássunk, amire, ha szemünk előtt van,
ügyet sem vetünk. (...) Bármi is lehet az oka, sok
minden van városunkban és környékén, amit nemcsak
hogy nem láttunk, de hallomásból sem ismerünk. De ha
mindez Görögország, Egyiptom, Ázsia vagy más, annyi
csodálatos jelenséggel teli és vonzó ország földjén volna,
hallanánk és olvasnánk róluk, és megbámulnánk
mindegyiket.”*

(Muraközy Gyula fordítása)

*Egzotikus állatokat rakodnak fel egy hajóra
Piazza Armerina-i (Szcília) mozaik, III. század*

A BIRODALOM

*A rómaiak számára ott volt a világ vége,
ahol hódításaik határa húzódott.*

*Az ismeretlen tájak szemükben
félelmetes veszélyforrásnak tűntek.*

Mare Nostrum

A Földközi-tengert a rómaiak *Mare Nostrum*nak, „a mi tengerünknek” nevezték, amivel azt bizonyították, hogy a teljes földközi-tengeri medence a hatalmukba került. De a Római Birodalom valójában még hatalmasabb területeket foglalt magában: kiterjedt Ázsia egy részére, valamint Közép- és Észak-Európára is. A birodalom határait részben természetes földrajzi egységek – a tenger, a Rajna, a Duna – jelezték, részben pedig az ember alkotta falak, a *limes* (például Közép-Európában, Angliában, Afrikában és Ázsiában). Augustus császár a végrendeletében arra kérte utódait, hogy tovább már ne terjeszkedjenek. És kérése jórészt teljesült: a császárság korában nem indítottak több hódító háborút Európában, s a határ menti csetepaték inkább a birodalom stabilitását igyekeztek biztosítani. E hatalmas birodalom földrajzilag is igen változatos képet mutatott: sokféle éghajlatot, domborzatot, növény- és állatvilágot, sokféle embert foglalt magában a forró afrikai sivatagtól a skót jégmezőkig, az Alpok égbe nyúló csúcsaitól a szélesen hömpölygő Nílus dúsán termő medencéjéig, a tunéziai gazelláktól a germán hegyi kecskéig, a fehér bőrű keltáktól az olajbarna egyiptomiakig. A görög nyelv ugyan minden mediterrán terület közös nyelvének számított, de elengedhetetlenül fontos, sőt a hivatali életben nélkülözhetetlen volt a latin elsajátítása. A birodalom valamennyi népe – különbözzenek bár erkölcsükben, hitükben, szokásaikban – bizonyos fokig ki volt téve a lassú romanizálásnak, különösen a nyugati provinciák. Minden városban felépült a *forum*, a *capitolium*, a *basilica*, a színház, az *amphitheatrum*, a fürdő. Még a határok közelében létesült városok is római színezetűekké váltak, mint például az Augustus császár alapította germán Augusta Treverorum (Trier), amely a római világ egyik legjelentősebb városává nőtte ki magát, vagy a II. század közepe táján kialakult Londinum (London), amely a bretonoknak lett a fővárosa.

Az egész Britanniát átszelő Hadrianus-fal jelentette a Római Birodalom északi határát. Mérföldenként egy-egy kis erődöt építettek hozzá, hogy megakadályozzák a barbárok esetleges betöréseit

A javak és a személyek összeírása

Egy ilyen hatalmas birodalmat csak úgy lehet irányítani, ha a hatóságok tökéletesen tisztában vannak a földterület nagyságával és az ott élő emberek számával. Augustus császár két nagyszabású intézkedést hozott mindennek elősegítése érdekében: elkészíttette a földkatasztert, és népszámlálást tartott. E kezdeményezéseket azután utódai is átvették. Óriási feladatot jelentett ez, de eredményeképpen a császár ellenőrzése alá tudta vonni egész birodalmát, és kiróhatta mindenütt az adót. A telekkönyveket – katonai segédlettel – földmérők készítették el, 50 hektáros négyzetekre osztva fel a földeket. Mezsgyehatárokat tűztek ki, és az állam számára visszaszereztek a jogtalanul eltulajdonított birtokokat. Bronz- vagy márványtáblákra vészték ezután a katasztereket, amelyeket nyilvános helyen felállítottak. Elméletileg minden ötödik évben elkészítették az összeírást. Ebből az alkalomból valamennyi ház- vagy földtulajdonosnak nyilatkozatot kellett kitöltenie, s a listán fel kellett tüntetni a házban lakók életkorát, foglalkozását és a családban elfoglalt helyét. Ezeket a nyilatkozatokat azután minden helységben összesítették, és továbbküldték a provinciák központjába. Ugyancsak a hatóságok tudomására kellett hozni a születéseket és az elhalálozásokat. Mindebből pontos képet kaphattak arról, hogyan növekedett a római világban a lakosok száma: a 14-ben rendezett népszámlálás szerint a birodalom összlakossága elérte az 54 milliót, közel két évszázad múlva pedig megközelítette a 60 milliót. A rabszolgák aránya ebből 10-15%, Itáliában azonban meghaladta a 30 %-ot is.

Egy telekkönyv részlete. Jól szemlélteti, a földmérők hogyan osztották fel 50 hektáros parcellákra – centuriákra – a birtokokat. A centuriák révén pontosan el lehetett készíteni az összeírásokat és ki lehetett szabni az adókat és a megszállóknak fizetendő illetékeket

A barbárok

Róma befogadta mindazokat, akik a birodalom különböző tájairól érkeztek a városba. Ezért sok római polgár tartott számon felmenői között „idegeneket”. E kozmopolita magatartás következtében Róma lakossága állandóan megújult. Igaz, az őslakosok nemegyszer bírálták egyesek furcsa, tőlük eltérő viselkedését, ugyanakkor pontos képet kaptak a birodalomban élő etnikai csoportok erkölcséről és szokásairól. A rómaiak „barbároknak” tartották a határaikon kívül élő népeket. A görögök még úgy értelmezték e fogalmat, hogy „akik nem beszélnek görögül”, ez alakult át térbeli megítéléssé, s barbárok lettek mindazok, akik nem a római törvények szerint működő területeken laktak. Barbárok lehettek durva, műveletlen népségek – ilyeneknek tartották a germánokat vagy a bűnös hitet vallókat, mint például az ázsiai népeket. Az ismeretlentől való félelem fantazmagóriákat is szült: ezért hitték egyes távoli, vad népekről, hogy emberevők.

A PROVINCIÁK

*A provinciák közül Galliáról
szólunk részletesebben,
mivel ez a tartomány bizonyította
leginkább, hogyan képes
integrálódni egy már kialakult
civilizáció a római mintába.*

A birodalom egyik leggazdagabb provinciája

Kr. e. 52-ben, hét éven át tartó hadjárat végén, Iulius Caesar elfoglalta egész Galliát. Az új provinciában azonnal bevezette a római adminisztrációt, és nagylelkűen polgári rangra emelt sok gall személyiséget, ezzel elindítva az ellatinosítás folyamatát. Gallia egy része, Gallia Narbonensis (a mai Narbonne vidéke), a Cevenna (Cévennes) és a Rhenus (Rhône) folyók határolta terület már a Kr. e. II. század óta római fennhatóság alatt állt, az újonnan meghódított földet pedig a császár három szektorra osztotta: Aquitaniára (ez a mai Pireneusoktól a Loire-ig húzódott), Gallia Lugdunensisre (a mai Lyon-völgyre, ide tartoztak a Loire, a Saône és a Szajna által határolt területek) és Gallia Belgicára (a Szajnáttól északra elterülő vidékek). Gallia vallási és politikai központja Lugdunumban (Lyonban) volt, ahol minden évben ennek ol-tára előtt mutattak be ünnepi áldozatot a provincia vezetői. Az elit után a városok és települések egyszerű lakói is gyorsan átvették a hódítók életmódját és szokásait, mivel ez biztonságot és boldogulást jelentett számukra. Ugyanakkor megőrizték nemzeti hagyományait is, s e harmonikus egybeolvadás eredményeként az egykori ellenségek új egységet teremtettek: így született meg a galloromán civilizáció.

*Gall aranypénz,
amelyet a Parisii népcsoport használt.
Az érme hátlapján egy ló látható
Kr. e. II-I. század*

*Ez a festmény egy Augusta Treverorum (Trier) közelében épült
gazdag galloromán villát örökít meg. A kertjében dolgozó
munkás kapucnis gall pelerint hord. Az első galliai invázió
után sok paraszt hagyta el a földjét, és a városokban keresett
menedéket*

Élet a provinciában

A gallok nagyon gyorsan megtanultak latinul. Szükségük is volt rá, ha el akartak igazodni az új jogi és közigazgatási rendszerben, vagy ha kapcsolatot kezdeményeztek a hódító seregekkel. A rómaiak pedig, a gyors asszimiláció elősegítése érdekében, iskolákat alapítottak provinciaszerte, sőt Augustodunumban (Autun) Augustus még egyetememet is a gall arisztokrácia fiai számára. A kelta nyelv használata viszont erősen visszaszorult, jóformán csak a helységnevekben élt tovább. Még a gall istenek is átvették római megfelelőik nevét, így lett Taranisból Iuppiter, Belenosból pedig Apollo. Amelyik ősi istenségnek nem akadt megfelelője, az persze megőrizte eredeti nevét, mint például Cernunnos, a fején szarvasagancsot viselő isten, Sucellus, a kalapácsos isten vagy Epona, a lovas istennő. A provincia gyors ellatinosításának eredményeként több neves gall származású író vált birodalomszerte ismertté, így például Gallus, a költő, Vergilius barátja, később Egyiptom *praefectusa*; Pompeius Trogus történetíró, aki Augustus uralkodása idején aratott sikereket; Afer, akit a legnagyobb szónoknak tartottak Rómában; Favorinus, a filozófus és rétor; vagy a nagy Tacitus, akinek a családja szintén Gallia földjéről származott. A rómaiak Gallia meghódítása után azonnal városokat alapítottak az új provinciában. S e városokban – fővárosi mintára – *forumok*, *capitoliumok*, *diadalívek*, *thermák*, *színházak*, *cirkuszok*, *amphitheatrumok* épültek. A gallok készségesen átvették a római életmódot és szokásokat. Mindennapjaikban ugyanúgy öltözködtek, étkeztek, szórakoztak, mint a fővárosiak, ugyanúgy éltek családi körben és a nyilvánosságban, ahogy a rómaiak.

Ha valami mégis megkülönböztette őket, az a dinamizmusuk, termékeik választékossága, az, amiért oly szívesen fogadták az egész birodalomban mindazt, amit a gall provinciában készítettek. Híresek – és Rómában igen keresettek – voltak a Galliában készített felvágottak, sajtok és finom gyapjútermékek. Gyors fejlődésnek indult a gall szőlészet is, és sok nemes bor érlelődött a gall vincellérek pincéjében, majd került szerte a birodalomba. De aki tehetett, személyesen is ellátogatott a provinciába: számos római keresett bajaira enyhülést a kelta istenségek által őrzött gyógyító források vizében.

Pannonia földjén

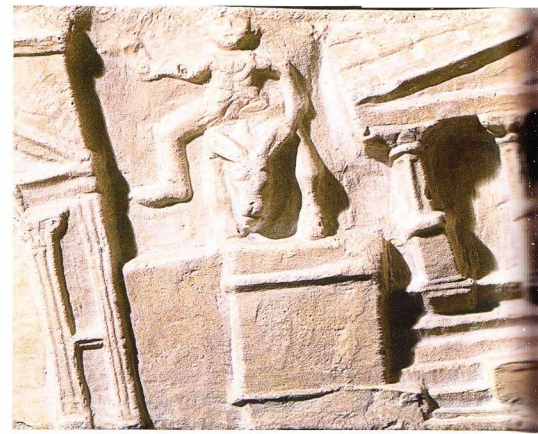
Röviden essen szó a magyar kiadásban egy másik provinciáról, Pannoniáról is. Az i. sz. I–V. században a mai Magyarország dunántúli része Pannonia néven a Római Birodalom határtartománya volt. Traianus uralkodása idején a tartományt kettéosztották. A Dunakanyartól a Balaton keleti csücskén át Sopianae felé tartó határvonaltól nyugatra eső rész lett Pannonia Superior (Felső-Pannonia), a keletre pedig Pannonia Inferior (Alsó-Pannonia). Számos köz- és lakóépület, villák, színházak, fürdők, erődítések, katonai táborok, őrtornyok maradványai kerültek elő itt a római korból. Jelentős városias települések jöttek létre, ahol az ipar és kereskedelmi élet összpontosult. A mai Óbuda helyén, Aquincumban volt a provincia székhelye, de fontos városnak számított Ar-rabona (Győr), Scarbantia (Sopron), Savaria (Szombathely), Sopianae (Pécs), Gorsium (Tác) stb is. Az egykori települések

módszeres feltárását nehezítette (nehezíti) az a körülmény, hogy a későbbi városok gyakran ráépültek a rómaiakra. Szerencsés eset, ha a romok fölött később nem építkeztek, mint Gorsiumban. Több előkelő római villában – amelyeket sokszor pompás falfestményekkel vagy mozaikokkal díszítettek – megtalálhatjuk a központi fűtés (*hypocaustum*) maradványait. A csatornázás nyomait ma is láthatjuk Gorsiumban és Aquincumban; különösen figyelemreméltók az aquincumi vízvezeték helyreállított pillérei. A Duna vonalát követő birodalmi határ mentén jól nyomon követhetők az egykori *limes* romjai. Pannonia provincia városhálózatába 25 *colonia*, illetve *municipium* tartozott, s az ásások által feltárt emlékek alapján felidézhetjük az antik életforma számos jellegzetességét, a korabeli lakosság társadalmi rendjét, magas szintű kultúráját, szórakozásait, vallását, ünnepi szertartásait (*a ford.*).

A TERMÉSZET

A Római Birodalom hatalmas területet foglalt magában. Ebből következően a rómaiak sok ismeretlen tájat, éghajlatot, állatvilágot fedeztek fel anélkül, hogy túlléptek volna határaikon. Számos különleges állatot vittek a fővárosba, és mutatták be azokat a cirkuszban, miközben közülük sok példány már az utazás alatt elpusztult.

62-ben, tizenhét évvel a Vezúv 79-ben bekövetkezett óriási kitörése előtt, földrengés rázta meg Pompejít, és elpusztította a város egy részét. Ezen a domborművön az látható, amint a rengés lerombolja Iuppiter templomát
I. század

Az ismeretlen Észak

A császárkori provinciák zöme a Földközi-tenger vidékén helyezkedett el. De nem lepődtek meg a rómaiak ott sem, ahol más tájak flórája és faunája alig hasonlított Itália vidékeire. Ugyanakkor azt vallották, hogy csak olyan környezet lehet éltető része, amelyen az ember már ott hagyta keze nyomát. Félelemmel töltötték el viszont őket a határokon túli szélsőséges területek, mint például a végtelen és sötét germaniai erdők, amelyek sűrűjébe a harcedzett legiók sem szívesen merészkedtek. Vagy az Alpok szédítő csúcsai, örök hó borította tájai és átjárhatatlan gleccserei. Nem kedvelték az óriási, napégette sivatagokat, de még jobban tartottak Észak zord tájaitól. Ovidius, akit a Fekete-tenger partjára, Tomiba (Constanza) száműzött a császár, elszörnyülködve tapasztalta, hogy télen befagy a

Duna és a tenger is. „A Duna is, mely nílusi gazdagsággal ömölve / tág tengerbe zuhan sokszerű torkolatán, / jégbe borul kék habja fölött sziszegő szeleinktől / s rejtve, tetőzet alatt csúszik a tengerekig. (...) Láttam a roppant tengert jégbe fagyott özönével, / állóvíz, tömegén fagyborítás nehezült. / Láttam? Sőt, ami több: a tömör habokon gyalogoltam; / száraz talpam a víz téli színén kopogott. / Jaj, ha Leander, ilyen szoroson vitt volna az útad, / nem nyelt volna el a tengeri résen az éj. / A homorú delfin se szökellhet a légben ilyenkor: / durva bilincseivel fogja a jégkaru tél; / s fergeteges-vad szárnyaival zúghat Boreas is, / a jeges örvényen hab soha nem fodorul.” (Kardos László fordítása.) A mediterrán embert, ahogyan Ovidius is, félelemmel töltötte el e jeges világ, amelyet nem is tartott „civilizált földnek”.

A rómaiakat rendkívül érdekelték Egyiptom egzotikumai. Ezen a mozaikon a Nílusban élő állatokat ábrázolta a művész: krokodilt, vízilovat, íbiszmadarat, amint lóuszok között úszkálnak

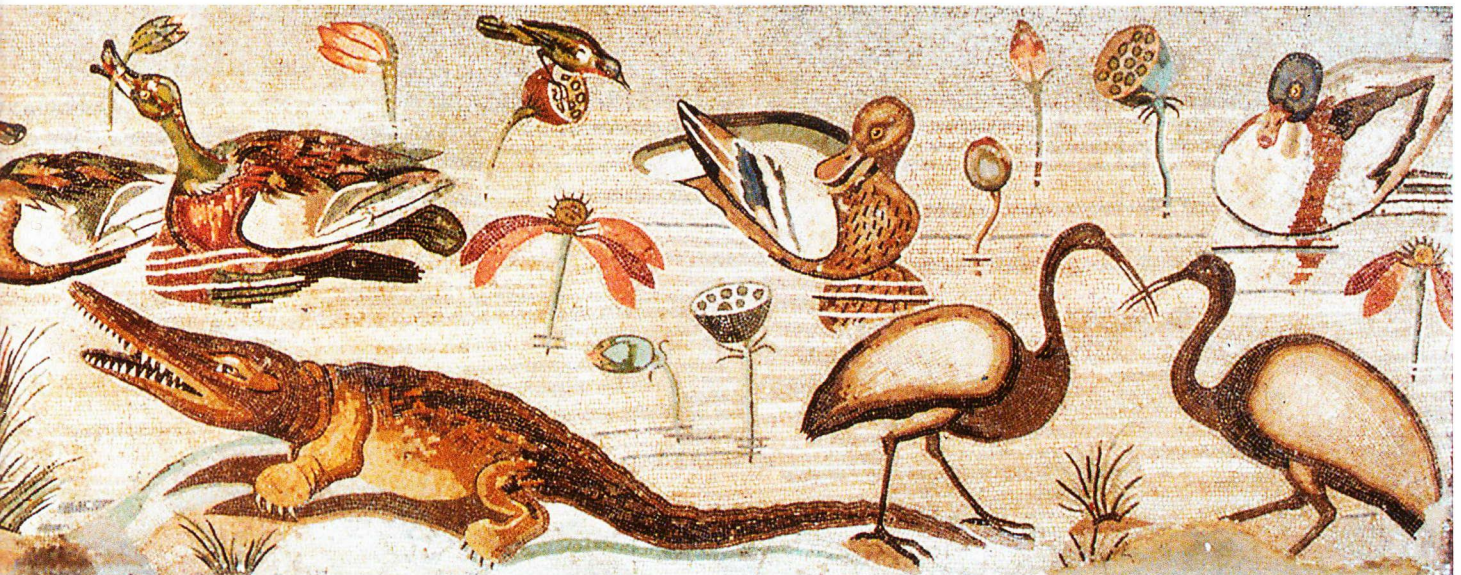

Katasztrófák

A birodalom több területét veszélyeztették különböző természeti csapások, és némelyikük óriási pusztítást végzett. Rómát szinte minden évben előtötte a Tiberis. A dombok lábánál lévő utcák ilyenkor mind víz alá kerültek. A téglalapú épületek nagy része összedőlt, és sok ember lelte halálát a hullámokban. Számos földrengés ráta meg a Földközi-tenger medencéjét is. A leggyilkosabb földrengések Kis-Ázsiát sújtották, ahol sok város jutott a pusztulás sorsára. A legnevezetesebb természeti katasztrófa azonban kétségtelenül a Vezúv 79. augusztus 24-én bekövetkezett kitörése volt, amely földig rombolta Pompejít és Herculaneumot. Röpké három óra leforgása alatt a kő- és hamueső eltüntette a térképről a Nápolyi-öböl e két békés városát. A mindent elborító sötétség két napig tartott, és ezalatt próbált meg a félelemtől lebéklyózott lakosság elmenekülni. Kétezer ember azonban soha sem látta többé Campania napsütötte tájait.

Az állatok szeretete

Itália a változatos tájak hazája: ott találhatók Toscana szelíd dombjai, a Nápolyi-öböl mosolygós vidékei vagy Szicília napégette, hatalmas síkságai. Földjén dús a vegetáció, a fennsíkok vad, tüskés bokraitól az olajfáig és a gyümölcsösökig szinte minden megterem. A mezőkön apró rágcsálók, az erdőkben prédára leső farkasok éledgelnek. A rómaiak azonban nem érték be a honi természettel. A császári birodalom lehetővé tette számukra, hogy egzotikus flórával és faunával is megismerkedjenek. Sosem láttott fajtákat honosítottak meg, mint például a Kis-Ázsiából származó cseresznyét. Az utazásra sohasem vállalkozó rómaiak zoológiai ismeretekre is szert tettek, mivel az *amphitheatrum*okban a különböző provinciákból érkező sok egzotikus állatot léptettek fel a „vadászatok” alkalmából: oroszlánokat, leopárdokat, tigriseket stb. S az érdeklődés egyre fokozódott; olyan ritka állatokat importált Róma, mint a vízilovat vagy a krokodilt. Augustus császár például egy orrszarvúval, egy tigrissel és egy kígyóval (pitonnal vagy boával) ajándékozta meg városát, utóbbi állítólaga a 22 métert is elérte! Az elefántoknak különböző mutatványokat tanítottak be, a zsiráf azonban, amelyet „leopárdtevének hívtak”, nem nyerte meg a nép tetszését, mivel nem lépett fel kellő harcossággal az *arenában*, ezért azután fel is hagytak a mutogatásával. Annál harciasabbnak bizonyultak a cirkuszban felvonultatott elefántok. Különösen egy állat keltett nagy feltűnést, amely – idősebb Plinius szerint – „amikor átdőfték lábszárait, térden kúszott a lovasok ellen, sorra elragadta s a magasba hajigálta pajzsait, melyek lehullóban, a nézők gyönyörűségére, szabályos kört írtak le, mintha az állat nem dühében, hanem betanítva dobálna”. (Maróti Egon fordítása.) S ahogy a római *legiók* egyre északabbra hatoltak, úgy jelentek meg a fővárosban a fókák, az őstulkok, a jávorszarvasok, a bivalyok és a jegesmedvék. A gazdagok azután már nemcsak elefántjaikkal és orrszarvúikkal, hanem újabb és újabb egzotikus állatokkal büszkélkedtek: ritka madarakkal és kis majmokkal, ezért behozataluk igazán gyümölcsöző tevékenységnek bizonyult.

HAJÓZÁS

A hajózás sok veszéllyel járt, a római világ kereskedői legtöbbször mégis ezt az utat választották, és rendszeresen tengerre szálltak. A vízi út számított ugyanis a legolcsóbbnak, és a nehéz terheket – nagy távolságokra – vízen volt a legegyszerűbb szállítani.

Hajók

A rómaiak – a görögökkel ellentétben – nem igazán tartották hajós népnek magukat. Ők féltek a tengertől, és mindig igen óvatosan szálltak vízre. Nem is hajóztak egész évben: a tengert csak május 27. és szeptember 14. között „nyitva”, november 12. és március 10. között pedig „zárvá” tartották. A tengerészek, ahol lehetett, a part menti hajózást választották. A nyílt tengerre csak akkor merészkedtek, ha nem volt más lehetőség, például az Egyiptom–Itália közötti átkeléskor. Az út például Alexandria és Massilia (Marseille) között harminc napig tartott. A Földközi-tengeren közlekedő hajók legtöbbször fedélzettel látták el, és egy vagy több árboccal rendelkeztek; szélesebbek és nehezebbek voltak a hadihajóknál, és formájuk gyakran kör alakú volt. Előrehaladásukat vitorlák biztosították, a tengerészek csak akkor használták evezőket, amikor ki akartak kötni, vagy amikor el akarták kerülni, hogy a partnak ütközzenek. E hajók maximális terhelése 500-600 tonna lehetett. Különféle fából építették őket, s a hajótest víz alatti részét gyakran fémlapokkal borították be. A vitorlákat lenvászonból készítették, és a hajótesthez két nagyméretű evezőt erősítettek. A leggazdagabb rómaiak luxushajót építettek maguknak. Fennmaradt az emléke Kleopátra hajójának: ennek farát arany borította, evezőit ezüstből, a vitorláit pedig bíborszövetből készítették, és csak szépséges nők szolgáltak a vitorlásán. Caligula hajóját viszont óriási ebédlőtermek, *thermák* és oszlopcsarnokok tették kényelmessé. Ezek a vízi járművek persze csupán rövid utakat tettek meg; utasaik csak kedvtelésből szálltak vízre, és a partok közeléből nemigen merészkedtek messzebbre.

Ezen a domborművön két hajó próbál elmenekülni a vihar elől. Egy tengerészt már magával ragadott a víz, a többi matróz pedig azon fáradozik, hogy bevonja a vitorlákat
Dombormű, II–III. század

Ez a pompeji freskó a Nápolyi-öböl egyik kikötőjét, Stabiae-t vagy Puteolit ábrázolja. A mólókat oszlopsorok díszítik
I. század

Viharok és kalózok

A hajózás mindig sok veszélyt rejtett magában. Először is ott voltak a Földközi-tengeren oly gyakori viharok. A vízi járművek manőverezőképessége meglehetősen korlátozott volt, ráadásul széllel szemben nem is tudtak haladni. Ekkor csupán az a lehetőség maradt: hagyni a hajót, hadd vigye a víz, míg csak el nem áll a vihar. Csakhogy sokan azt sem tudták megállapítani, merre is sodródtak, miközben emberben és javakban sok veszteséget kellett elszenvedniük. Pál apostol egyik utazása során végigélt egy ilyen óriási vihart: „Krétáról indultunk, amikor ránk tört az északkeleti orkán. A szél elragadta a hajót, és mi csak sodródtunk anélkül, hogy tudtuk volna, merre vetődünk. Megkíséreltünk minden rendelkezésünkre álló eszközzel védekezni. Hozzákötöttük magunkat a hajó kötélzetéhez, az úszóhorgonyt meglazítottuk, de nagyon féltünk attól, hogy nekivágódunk Afrika partjának. A vihar még a következő napon is tombolt, ezért kénytelenek voltunk megszabadulni a rakomány egy részétől.” De egy másfajta veszély is fenyegette a hajósokat a tengeren: a kalózok. Hiába lépett fel ellenük rendkívüli szigorral a császári flotta. A vad partok mentén megbújva, magukat szegény hajótörötteknek álcázva, fáklyával jeleket adtak le az arra haladó hajóknak, amelyek a segítségükre siettek, mire a kalózok megrohanták és kifosztották őket. És mégis: a tengerhajózás jelentette az emberek és az áruk szállításának leggyorsabb és legolcsóbb módját. Ugyanakkor nem léteztek külön személyszállító járművek, így ha valaki hajóra akart szállni, meg kellett egyeznie a kapitánnyal. És némi készpénz fejében meg is kapta az engedélyt, hogy meghúzza magát a fedélzeten. Komfortra azonban nem számíthatott; egy darab ponyvát leteríthetett a deszkára, és azon tölthette az éjszakát. Ha vitt magával élelmet, azt apró tűzhelyen megfőzhetette ebédre magának, ivóvízről pedig a hajó személyzete gondoskodott.

Folyók és csatornák

A szárazföldön belül sok folyón jártak hajók, és szállították az árut. A folyókat a rómaiak csatornákkal kötötték össze. De az új vízi utak kiépítése sok előmunkálatot igényelt: meg kellett határozni a terepviszonyokat és szerény lejtést kellett biztosítani a majdani csatorna számára. A leghasznosabbnak az Ostiát a Tiberisszel, Arelatét (Arles-t) a tengerrel, és a Rhenust (Rajná) a Mosa (Maas) folyóval összekötő csatorna bizonyult. Ezekon a folyókon és csatornákon sokféle bárka közlekedett, s a hajósok hosszú rudakkal kormányozták járművüket. Árral szemben viszont vontatni kellett őket. Áruszállításra tökéletesen alkalmas volt ez a megoldás, de személyszállításra már jóval kevésbé: sokan lassúnak tartották az efféle utazást, mint például Horatius: „Indult már a sötét éj / hogy fent égi jegyét, lent árnyait

öltse magára, / itt a hajósok a szolgálknak kiabáltak, azok meg / vissza ezeknek: »Idébb hajts!« – »Háromszázzal is elmész!« / – »Hó, ez elég!« Míg a pénzt beszedik, s megkötvé az öszvér, / eltelik egy jó óra. Gonosz szunyogok, tavi békák / tartják távol az álmot, amíg távol szeretőről / zengedezik versenyt sok bortól kába hajós meg / utas. Végül a megfáradt utazó is aludni / kezd. Öszvérét fűre bocsátja a lomha hajós, és / kőhöz kötve kötőfékét, horkol leheverve. / Feljött már a nap is, mire meglátjuk, hogy a vízen / veszteglünk. Egy mérges utas kiugorva hajósnak / s öszvérnek fűzvesszővel páholja fejét / és hátulját. Tíz óra körül végtére kiszállunk, / szánk s kezeink mossuk, Feronia, hús patakodban. / Reggelizünk, s még háromezer lépésnyire mászunk...” (Bede Anna fordítása.)

SZÁRAZFÖLDI KÖZLEKEDÉS

A császárságon belüli gyors közlekedés biztosítása érdekében a rómaiak nagyszerű úthálózatot építettek ki. De a helyváltoztatás leggyakoribb módjának ekkoriban is a gyaloglás számított.

Ezen a két ökör vontatta szekéren egy nagy hordót szállítanak. A hordó tetején a kocsis kutyája figyeli az utat

Minden út Rómába vezet

A rómaiak által kiépített úthálózat elsődlegesen stratégiai célokat szolgált. Lehetővé tette, hogy a csapatok mindenhová gyorsan eljussanak, így biztosítva a meghódított területeken a római fennhatóságot. De a rómaiak hamar felismerték, hogy az utaknak jelentős a gazdasági szerepük is, hiszen ezek teremtik meg a tartományok közötti kapcsolatokat. Az I. század végére már a legtávolabbi provinciákat is el lehetett érni gyalogszerrel. Több mint 350 kiépített úton, közel 100 000 kilométernyi hálózaton folyt a közlekedés északról délre, keletről nyugatra. Minden mérföld határában (vagyis 1472,5 méterenként) egy 2-3 méter magas kőoszlop mutatta a távolságot a legközelebbi nagyobb településig. Némelyik provinciában azonban a helyi mértékegység szerint határozták meg a hosszúságot, ami a római mérföldhöz szokott utazóknak sok fejtörést okozott. Augustus császár emeltette az „arany mérföldet”, azt az aranyozott betűkkel díszített márványoszlopot, amelytől Rómában minden út kiindult. A legismertebb útvonalak közé tartozott a Tarentumba, majd a keleti tartományok irányába vezető *Via Appia*, a Riminibe vivő *Via Flaminia* vagy az Ostiába tartó *Via Ostiensis*.

Hogyan épültek a római utak?

Az utak építését és karbantartását császári hivatalnokok, erre szakosodott gondnokok felügyelték. A munkák költségei megosztottak az állam, a helyi hatóságok és az érintett földtulajdonosok között. Mérnökök jelölték ki az utak vonalát, és ellenőrizték a teljes munkafolyamatot, amely igen magas technikai színvonalon zajlott. Ahol a körülmények lehetővé tették, nyílegyenesen vezették az utat, ezzel is csökkentve a helységek közötti távolságot. De ahol a terepadottságok ezt nem tették lehetővé, ott rákényszerültek a módosításra. Ezenkívül meg kellett tervezni és fel kellett építeni a különböző hidakat, támaszfalakat, alagutakat stb. is. A munkák elvégzésére katonákat rendeltek ki, és civileket toboroztak. Ezek a dolgozók az útépítés valamennyi fázisában részt vettek, ezért hol kubikus-, hol kőfaragó-, hol favágó-, hol pedig ácsmunkát végeztek. A folyamat úgy kezdődött, hogy a kijelölt útvonal mentén kétoldalt mély árkokat ástak, majd a tervezett útra különféle anyagokból rétegeket raktak, hogy az úttest szilárdságát biztosítsák, miközben gondoskodtak az esetleges előforduló vízbetörések elvezetéséről: a legmélyebbre cementágyat építettek, erre zúzott réteget raktak, majd következett a kavics-, a téglas és a homokréteg. Végül lerakták a kőlapokat vagy a nagyméretű kavicsokat. Az út felületét a szélek felé enyhén lejtőre tervezték, hogy az esővíz lefolyjék róla. Szélessége 5 és 7,50 méter között váltakozott, ami lehetővé tette, hogy két kocsi elférjen egymás mellett. Az út kétoldalán gyakran ösvény húzódott végig a lovasok és gyalogosok számára. Amikor valamilyen településen haladt keresztül, még járdát is építettek hozzá.

Nincs jobb a „breton kocsinál”

A rómaiak anyagi körülményeiktől függően különféle járműveken közlekedtek. A legszegényebbek természetesen gyalog. Ők megpróbálták csatlakozni egymáshoz, hiszen csoportosan kellemesebben telik az idő, ráadásul így sokféle rájuk leselkedő veszélyt is elkerülhetnek. Lépteik ritmikusabbá tétele érdekében, no meg hogy elriasszák a bokrokban megbújó vadállatokat, hangos énekléssel vonultak. De sokan inkább kocsin utaztak, főleg a nők, a gyerekek, az öregek és a betegek. A járművek között nagy volt a választék. A köznép a nehéz, ponyvás tetejű, négykerekű kocsit részesítette előnyben, amire rengeteg holmit tudtak felpakolni, az elegánsabbak a gyors és könnyű kétkerekűt, a sznobok pedig a „breton kocsit” kedvelték. A leggazdagabbak járművét igazi hintó módjára kipárnázták; tágas és kényelmes volt, és enni, aludni, olvasni és írni is lehetett benne. A hintó előtt általában egy lovas biztosította az utat, mögötte pedig – lényegesen szerényebb, öszvér vontatta kocsikban – az előkelőség rabszolgái utaztak, no meg holmijai: bútoraik és műtárgyai. E járművek egyikét-másikat „kerékfordulat-számlálóval” szerelték fel, hogy mérni lehessen a megtett út hosszát. Ezeken a járműveken kívül különleges kocsik is közlekedtek, például óriásszekerek, amelyeket egy tucat ökör vagy öszvér húzott. Ilyeneken szállították a fát, a követ, a márványt. Ezenkívül léteztek rácsos kocsik is az *amphitheatrum*okban „fellépő” vadállatok számára. Akik egyedül, kevés holmival utaztak, azok szívesen választották a gyors, egylovas kocsit, amelyen akár napi 60 kilométernyi utat is meg lehetett tenni, szemben a szekér 45 kilométeres vagy a gyalogos 30 kilométeres teljesítményével.

Ez a gondosan kikövezett út kötötte össze Rómát Ostiával, a kikötővel. Az út két oldalán – a szokásoknak megfelelően – sírok, emlékművek találhatók

Ezt az egykori római hadi utat jelző mérföldkövet a modern korban újrahasznosították, csupán feliratait vésték újra

Számos ok készítette a rómaiakat arra, hogy elhagyják városukat, és felkeressenek távoli tartományokat, dacolva az utazással járó kellemetlenségekkel.

Az utakon

A rómaiak otthonülő polgárok voltak, akik nem szívesen lépték át Itália határait. A császárság korában mégis sokat utaztak. A hatalom centralizációja következtében például sokan kényszerültek arra, hogy otthonuktól távol végezzék közigazgatási tevékenységüket, vagy katonaként messze földön szolgáljanak. A provinciák lakóinak gyakran fel kellett utazniuk Rómába, különösen ha valamilyen kényes ügyben próbáltak eredményt elérni. A császárok közül többen is nagy utazónak számítottak: ők hatalmas kísérettel, gyorsan és kényelmesen változtattak helyet. A kereskedők és üzletemberek is állandóan járták a Földközi-tenger medencéjét. De találkozni lehetett vándorpapokkal is: Ízisz hívei és a korai keresztények feladatuknak tekintették, hogy

tartsák a kapcsolatot a birodalom minden részébe szétszóródott hitsorsosaikkal, illetve, hogy megtérítsék a világot. Számos zárándok járta az utakat, hogy felkeressenek egy-egy különösen nagy tiszteletben tartott szentélyt, például Delphoit vagy Eleusziszt. A szellemi felfrissülés mellett a zárándokok hazavihették az istenség vagy temploma miniatűr reprodukcióját. A betegek is gyakran vállalkoztak olyan helyek felkeresésére, ahol bajukra gyógyulást remélhettek, vagy legalábbis valamelyik gyógyító istenséghez fohászzkodhattak.

S akiknek sikerült visszanyerniük egészségüket, azok hálából fogadalmi képet készíttettek, és felaggatták azt a szentély falára, s csak ezután indultak el hazafelé. De járták az utakat különféle értelmiségiek is: professzorok és filozófusok, akik sokfelé tartottak előadásokat, tudósok, akik közelelről kívántak megismerni valamilyen természeti jelenséget vagy építészeti különlegességet, híres orvosok, akiket egy gazdag és közismert beteg mellé hívtak konzíliumra. Végül különféle művészcsoporthok, komédiások, énekesek, táncosok, muzsikuskok vagy gladiátorok, akiket szerződés kötelezett a helyváltoztatásra.

Ez az elegáns úr kényelmes, lűmzett kabátban indult útnak. Erős, magas szárú cipőt vett fel, hogy ne viselje meg a lábát a hosszú gyaloglás
Piazza Armerina-i (Sziília) mozaik, IV. század

Az első úttérképek

A mikor a római nagy útra készül, összegyűjt magának mindenféle ismeretet, részben hogy pontosan meghatározhassa a bejárandó útvonalat, részben hogy kijelölje a szükséges pihenőhelyeket. Mindehhez térképekkel látja el magát. Hiszen már Agrippa is felállítottatott a Mars-mezőn egy monumentális térképet, amely a „lakott földet”, vagyis a birodalmat ábrázolta, határtól határig, megjelölve a főbb utakat, pihenőhelyeket. De az utazók rendelkezésére állt az ún. *Peutinger-tábla* is. Ezen sematikus rajz ábrázolta az útvonalakat, síkságokat, hegyeket, folyókat, és piktogramok jelölték a főbb településeket: a csúcsos tetejű kettős torony mutatta, hol található város, világítótorony vagy kikötő, a fürdőmedencés épület pedig a hőforrással táplált gyógyhelyeket jelölte. Olyan „úttérképek” is léteztek, mint például az a mérföldkő formájú négy ezüstserleg, amelybe a Gades (Cádiz) és Róma közötti útvonalat vészték, a távolságok meghatározásával és a pihenőhelyek feltűntetésével. Már a II. században megjelentek eleve a nagyközönségnek szánt, elsősorban Görögországról szóló útikönyvek. Ezeken kívül az érdeklődők rendelkezésére állt például a hispaniai születésű Pomponius Mela *De chorographia* (A világ leírása) című műve vagy a kis-ázsiai görög Pauszaniász *Periégeszisz tész Helladosz* (Görögország leírása) című könyve.

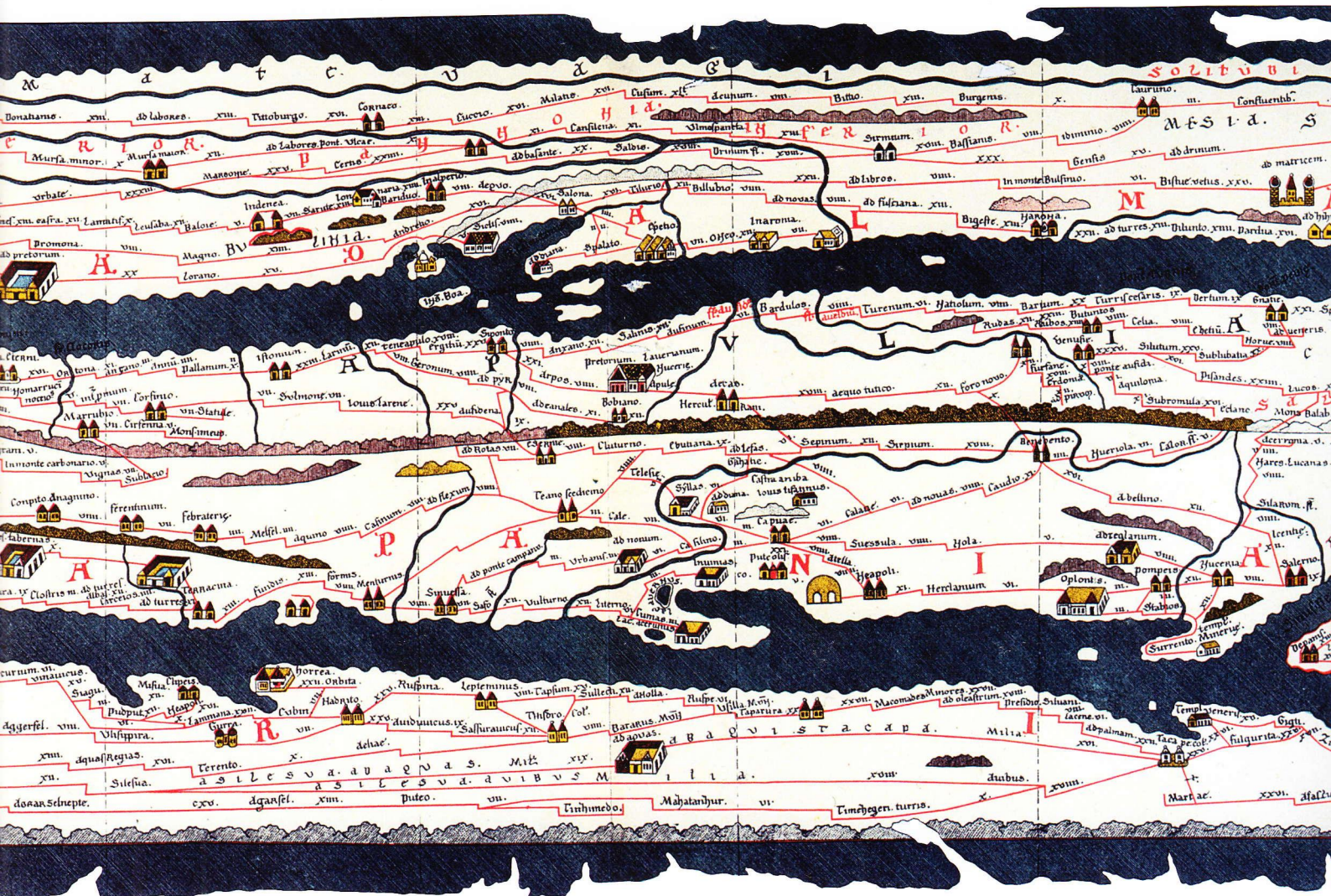
A III. században készített ún. Peutinger-tábla középkori másolata. A térképvázlat az Adria-part és Észak-Afrika útvonalait ábrázolja. A piktogramok a településeket és a gyógyfürdőhelyeket jelölik

A turizmus kezdetei

A rómaiak a hivatalos utak során érezték meg, milyen kellesmes élményt jelent egy szép, magáncélú utazás; így kezdődött el a turistáskodás. Egyre többen kezdtek érdeklődni az ismeretlen tájak, nevezetes építmények iránt. A híres személyek hivatalos utazásait is gyakran kötötték össze a helyi érdekességek megismerésével. A turisták egy része nem hagyta el Itáliát. Az augusztusi kánikulában például sok városlakó kereste fel Campania vagy Toscana csendes falvait. Vagy olyan nevezetességeket nézett meg, mint Syracusae (Syracusa) vagy a Tiberis kis mellékfolyójának, a Clitumnusnak a forrása, ahová a turisták – már akkor – egy-egy garast dobtak be. De sok bátor római nagyobb utazásra vállalkozott: olyan híres helyeket keresett fel, amelyek régészeti emlékeiről sokat hallhatott. Például a görög városokat, a hajdani Trója maradványait, vagy végiglátogatta a világ hét csodáját. Ám a legnevezetesebb turistacélpont Egyiptom volt, a Nílus völgye és csodálatos

műemlékei: Alexandria világítótornya, a piramisok vagy a thébai Memnón-szobor, amely a nap bizonyos órájában „énekelni” kezd. Az ókori turisták képzeletét ez módfelett izgatta (a magyarázat szerint Memnón minden hajnalban anyját üdvözli énekével). A látogatók már délután, napnyugta előtt letáboroztak a szobor előtt, hogy el ne mulasszák a röviddel napfelkelte után felcsendülő csodálatos hangot. A Királyok Völgyében idegenvezető papok ismertették a látnivalókat, és a hieroglifák misztériumáról meséltek. Memphiszben a turisták Ápisz bika istállója körül tülekedtek, mert a papok meghatározott időpontban kiengedték „ő” sétálni; Arsinoéban viszont a szent krokodilt gyümölcscsel, süteménnyel etethették, a papok pedig húsdarabokat dobáltak az állat szájába. Az út során a turista emléktárgyakkal tölte tele a csomagját: ruhaanyagokkal, helyi kézművesek alkotásaival, egzotikus élelmiszerekkel.

A gazdag rómaiak könnyű kétlovas kocsiban utaztak. Az erős napsugarak vagy az eső ellen rudakra kifeszített ponyvával védekeztek

A kezdet

Mielőtt a római polgár útnak indult, mindig konzultált az istenekkel, megtudakolandó: kedvező-e a terve, avagy nem. Csak a pozitív válasz után kezdett hozzá az utazás előkészítéséhez. Az indulása előtti hajnalban meg kellett tisztulnia a fürdőben, és a házi istenekhez fohászzkodnia. De nem feledkezhetett meg Mercuriusról és a gall istennőről, Eponáról sem, akiket az egész birodalomban tisztelet övezett, hiszen ők védtek az út során az utazókat. Ezután következhetett az utolsó lakoma néhány jó baráttal, akik az evés-ivás befejeztével a városkapuig kísérték az útnak indulót. Egyébként akinek nem volt lova vagy kocsija, éppen itt bérelhetett magának fogatot. Kocsin ülve még jó időben is elkelt a meleg, kapucnis kabát, a vastag nadrág vagy a kényelmes bakancs. Az utazó a holmiját bőröndökbe, nagy bőrtáskába vagy fonott kosarakba rakta. És soha nem felejtette otthon a *viaticumot*, az útiköltséget. Egy-egy előkelő hölgy az utazásra nemcsak számos ruháját, cipőit, ékszereit, pénzét és testápolási eszközeit vitte magával, hanem szolgálóit is. Így egy gazdagabb asszony egész sor kocsival utazott: külön járművek szállították a személyzetet és a sok bőröndöt.

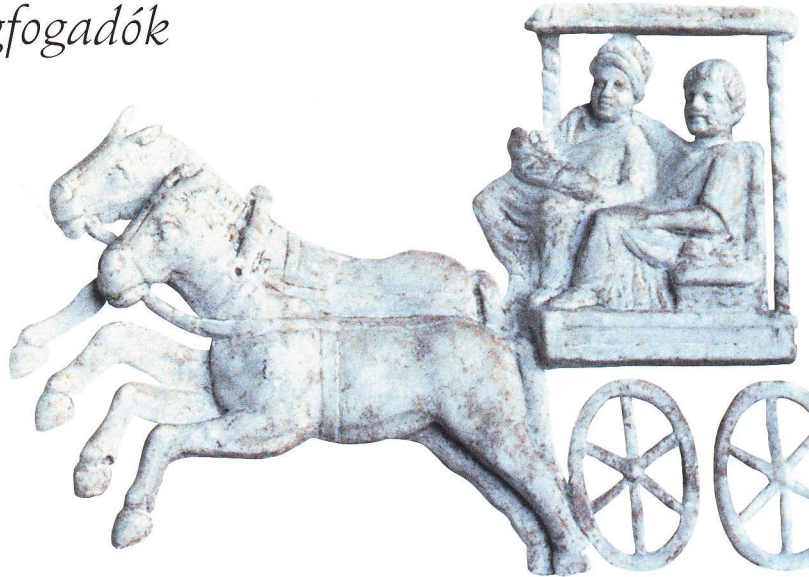
Az utazás veszélyei

Az utazás az emberek nagy részének jelentő fizikai megterhelést jelentett. A mocsaras vidékek, árvizek, viharok gyakran kényszerítették őket útvonaluk megváltoztatására. A gyalogosoknak szinte végtelennek tűnt az út, a lovasok pedig alig kaptak levegőt a sok lenyelt portól. Mindennaposak voltak a balesetek: hol a ló sántult le, hol pedig egy kerék ment tönkre. Bognár és állatorvos viszont nem állt minden sarkon rendelkezésre, így gyakran előfordult, hogy a szerencsétlenül jártaknak többnapos várakozásra kellett berendezkedniük. Sokakat kimerített a rossz táplálkozás és az ivóvízhiány. S amikor lakatlan tájon, sűrű erdőn kellett keresztüljutniuk, vadállatok leselkedtek rájuk: farkasok és vaddisznók a birodalom bármelyik részén előbukkanhattak, a szíriai sivatagban vagy Kis-Ázsiában oroszlánok, a Nílus mentén pedig vízilovak és krokodilok éltek. Ezeknél kisebb méretűek, de legalább olyan veszélyesek voltak a mérgeskígyók és skorpiók, amelyek szintén sok áldozatot szedtek. És akkor nem beszéltünk még a banditákról, akik az elhagyott vidékeken támadtak rá az utazókra, kifosztották őket, és csak a szerencsésebbeknek hagyták meg az életét. Minden napnak megvolt a maga veszélye: a dalmatiai Spalatumban (Split) például egy harmincöt éves férfit raboltak el a banditák hatéves kislányával együtt, és váltságdíjat követeltek értük. Sok sír – a rablók áldozatainak sírja – „tarkította” az utakat, olyanoké, mint például Lusius Senicáé, akit Hispaniában gyilkoltak meg, amikor hűgához ment látogatába.

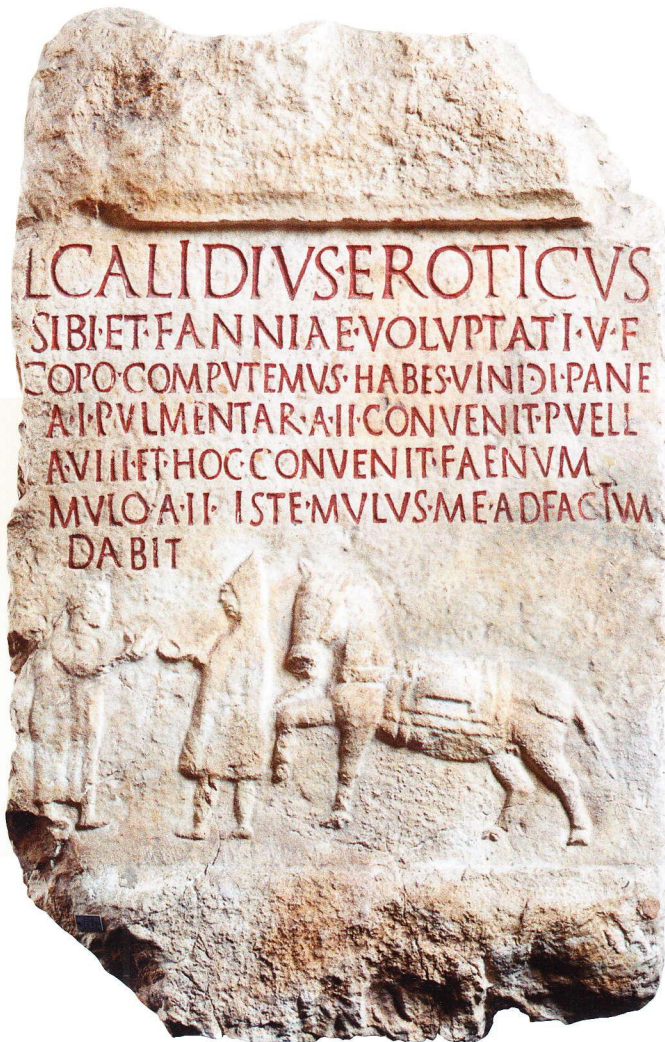

Vendégfogadók

Nem minden utazónak jutott ki a kényelem. A magas rangú köztisztviselőket, neves személyiségeket a helyi előkelőségek látták vendégül, a legszegényebbeknek viszont csak a szabad ég jutott. Az utazók zöme azonban valamilyen vendégfogadót keresett fel, hogy ott tölthesse az éjszakát. Ezek legtöbbje a városkapuk és császári postakocsi-állomások közelében létesült. Festett cégek hívták fel magukra a figyelmet: „A főnixmadárhoz”, „Az elefánthoz”, „A vörös sziklához”. Olyan reklámokkal hirdették szolgáltatásaikat, mint például egy bolognai kocsmáros, aki büszkén hangoztatta: „Füldőink ugyanolyan kényelmesek, mint Rómában.” Pompeji kollégája meg ezt vallotta: „A sonkánk olyan finom, hogy még a lábast is kinyalod utána!” Hedone vendégfogadós borlistáján pedig ez állt: „Nálunk már 1 *as*ért kapsz bort. Ha 2 *as*t fizetsz, jobb bort hozunk, ha pedig 4 *as*t, igazi falernumi bort ihatsz!” Szépen hangzottak ezek az ígéretek, a valóság viszont az volt, hogy számos állapotok vártak azokra, akik ilyen helyeken szálltak meg. A vendégfogadók zöme kicsi volt és piszkos, a szobák higiéniája csapnivaló. Az utazók bolhás, tetves gyékényeken aludtak, sőt, legtöbbjüknek még saját gyékény sem jutott.

A közös étkezőhelyen vágni lehetett a füstöt, és mindenütt konyhaszag terjengett, a társaság pedig tele volt kétes elemekkel: szökött katonákkal, zugkereskedőkkel, durva teherhordókkal, csavargókkal, szökött rabszolgákkal. Gyakran tört ki verekedés a részeg vendégek és a csaló kockajátékosok között, holott mindenütt tilos volt a szerencsejáték. A vendégfogadókban nemcsak aludni lehetett: a fogadós és rabszolgái egyéb szolgáltatásokat is biztosítottak vendégeik számára. A kert mélyén apró helyiségek álltak azoknak a rendelkezésére, akik pénzért vásároltak maguknak gyönyört. Némely távoli fogadó különleges „hírnévre” tett szert: állítólag itt a tulajdonos kész volt megölni jobb módú vendégét, hogy megszerezze a vagyonát, másutt a fogadós emberhúst dolgozott fel hentesárúvá, és azt szolgálta fel ingyenc *cliense*inek!

Egy vendéglős sírfelirata

„– Vendéglős!

Kérem a számlát!

– Volt egy üveg bor és kenyér – 1 *as*.

A leves – 2 *as*.

– Rendben.

– A lány – 8 *as*.

– Ez is *stimmel*.

– A széna az öszvérnek – 2 *as*.

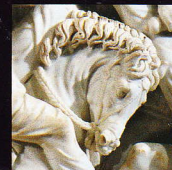
– Borzasztó, ez a hitvány öszvér még nyomorba dönt!”

Az aeserniai Calidius Eroticus sírtáblájára ezt az egyik vendég és a fogadós között játszó jelenetet vésték fel

HADSEREG ÉS HÁBORÚ

Iulius Caesar De bello gallico (A gall háború) című művében így ír egy Galliában megépített római tábor ostromáról:

„Az ostrom hetedik napján dühöngő szélvihar támadt. A nerviusok agyagból gyúrt, izzó parittyalövedékeket és áttüzesített lándzsákat szórtak a kunyhókra, melyek tetejét katonáink gall szokás szerint szalmával fedték be. A szalma hamar tüzet fogott, a lángokat a tomboló szél a tábor egész területén széthordta. Az ellenséges harcosok tüstént előrevontatták a tornyokat meg a teknősbékákat, s ostromlőtraík segítségével igyekeztek felhágni sáncainkra; mindezt harsány diadalüvöltések közepett, mint akik már teljesen bíznak a győzelmükben. De katonáink bátran, hidegvérrel küzdöttek. Bár innen is, onnan is perzselték őket a lángok, záporoztak rájuk az ellenséges lövedékek, és tudták, hogy felszerelésük, összes holmijuk a tűz martaléka lesz, egyikük sem húzódott vissza a sánctól, senki sem keresett menedéket, sőt jóformán a fejüket sem fordították hátra: valamennyien épp most harcoltak a leghősiesebben.”

(Szepessy Tibor fordítása)

*A rómaiak és a keleti gótok csatája
Római szarkofág domborművének részlete*

A LEGIÓK

A birodalom védelmére Róma hatalmas, professzionális hadsereget tartott fenn, amely főképpen gyalogos katonákból állt. A legiókra osztott hadsereg szinte önálló életet élt, saját szokásokkal és kultusszal, és jelentős politikai szerepvállalással.

Profi hadsereg

A hadsereg szervezeti felépítése már a köztársasági időkben kialakult. Lényegében Caius Marius *consul* és hadvezér a Kr. e. II. század elején elhatározta, hogy megváltoztatja a katonailátás rendjét, és minden egészséges férfi előtt megnyitja a hadsereg kötelékébe való bejutás lehetőségét, teljesen függetlenül társadalmi helyzetétől. Addig ugyanis *legionarius*nak csak a leggazdagabbak fiai mehettek. Marius reformja rendkívüli következményekkel járt: rengeteg szegény ember jelentkezett katonának a zsold és egyéb anyagi juttatás, vagyis a biztos megélhetés reményében. Így alakult ki – hihetetlen gyors tempóban – a profi hadsereg. Minden *legiót* 5000 gyalogos alkotott, akiket 500-anként 10 *cohors*ba soroltak. Valamennyi *cohors* három *manipulus*ra oszlott, és minden *manipulus*hoz két-két *centurio*, vagyis 100-100 katona tartozott. S amikor a *legionarius* bemutatkozott, fel kellett sorolnia mindazon egységek nevét, ahová tartozott. Például így: „A Claudia Pia Fidelis XI. *legio* 8. *cohors*ának 2. *manipulus*ában a 2. *centurio* katonája vagyok.” Minden *legió*hoz lovagok is tartoztak (120 fő), valamint veteránok és kiegészítő egységek. Augustus halálakor, 14-ben 25 *legio* vigyázta a birodalmat. Ez a szám a következő évszázad kezdetére 44-re emelkedett. Az I. század kezdetén a katonák létszámát 160 000-re becsülték, s a III. század kezdetére számuk 450 000-re nőtt. A *legiók* számozása I-től XXX-ig tartott, de mivel valójában sokkal több *legiót* állítottak fel, a számok mellé valamelyik császár nevét – mint *Augusta*, *Claudia*, *Flavia* –, vagy a birodalom valamelyik régiójának elnevezését – például *Italica*, *Parthica*, *Macedonia*, *Gallica* –, esetleg valamilyen dicsérendő tulajdonságot – *Fidelis*, *Fortis*, *Victrix* – kapcsoltak. Egy csapat, amelyet Iulius Caesar Galliában alapított, a kelták kedvenc madarának nevét viselte: ez volt az *Alauda*- („pacsirta”) *legio*.

Traianus császár felavatja a Duna felett épített nagy, ötlyukú hidat.
Legionáriusai között éppen áldozatot mutat be, megköszönve az isteneknek,
hogy hozzásegítették győzelméhez
Traianus oszlopa, Róma, II. század

A katonai kultusz

A katonaság misztikuma fokozásának érdekében Marius valamennyi *legión*nak egy-egy *aquilát* – ezüstsast – adományozott, s a katonák között ennek a jelképnek a tisztelete valóságos kultusszá alakult. A sasvivő zászlónak halála pillanatáig őriznie kellett e szent jelképet. A *legió*k valamennyi egységének külön zászlói voltak, amelyeket vagy a császár képe, vagy valamilyen asztrológiai jel díszített. A jelvényeket és zászlókat békeidőben az erődtámasz díszhelyén őrizték, és csak ünnepi események alkalmából vették elő. De számos ilyen eseményt rendeztek. Például megemlékeztek a *legio* sásának születésnapjáról, májusban, a *Rosalia*-ünnepen pedig rózsakoszorúval díszítették fel a jelvényeket. A katonák ezenkívül felidéztek több megszemélyesített jó tulajdonság, például a *Virtus* („bátorság”) napját, de volt *Disciplina* („fegyelem”), *Pietas* („jámborság”), *Honor* („tisztület”) napja is, és főleg *Victoria*- („győzelem”) nap, amelyhez a *Fortuna* („szerencse”) és a *Bonus Eventus* („előnyös kimenetel”) társult. Mindezekben felül valamennyi katonai egységnek megvolt a saját „védőszentje”, akihez a biztonsága érdekében fohászkozhatott. Számos esemény kapcsolódott a katonák mindennapi életéhez is, például a zsoldfizetés vagy a veteránok felszabadításának napja. A seregek megemlékeztek a római naptár vallási ünnepeiről is, főleg néhány isten kultuszát tartották fontosnak: Marsét, a hadistenét, Iuppiterét, aki segít legyőzni az ellenséget és Minervát, a muzsikuskok és a *legió*k kiszolgáló személyzete istennőjét. De nagy tiszteletben tartották a keleti istenséget, Mithraszt is: tisztelték, *centuriók*, egyszerű közlegények egyaránt csatlakoztak ehhez a valláshoz, amely az eskü tiszteletén és a harci virtus megbecsülésén alapult.

Kiegészítő egységek

A hadsereg fő erejét a gyalogság alkotta, de léteztek kiegészítő egységek, mint például a lovasság, élén a lovagrendből származó *praefectussal*. Elsősorban a ténylegesen római *legió*k mellé szerveztek különleges alakulatokat, mint például a híres baleari parittyásokat. A II. századtól kezdve léteztek a hivatásos rendeknél alacsonyabb rangú egységek (*numeri*), ezek tagjait a nem római származású férfiakból verbuválták. Ilyenek voltak a félmeztelen, buggyos nadrágú, hosszú, egyenes karddal harcoló germánok; a Moesia tartománybeli, fonott láncszemű páncélinget viselő íjászok; a csúcsban végződő, magas sisakos, redőzött végű páncélzatot hordó palmúrai íjászok; a rövid, testhezálló *tunicában* lovagló, hajukat copfba fonó mór lovasok. E viszonylag egzotikus kinézetű egységeket közülük származó parancsnokok vezették. Ráadásul az igen pragmatikus rómaiak még arra is ügyeltek, hogy ellenségeik harcmódorát is elsajátítsák. A II. század végén, amikor az afrikai sivatag és az ázsiai sztyeppe környékén is állomásoztak római *legió*k, és ott kellett felvenniük a harcot a rendkívül veszélyes helyi lovasokkal és íjászokkal, a császárok numida, trák és szíriai lovas csapat egységeket állítottak fel. Ezek képeseknek bizonyultak saját földjükön megállítani az ellenséges erőket.

Ezen a domborművön jól megfigyelhetjük a római *legió*sok egyenruháját: tollforgós sisakjukat, figurális díszítésű pajzsukat, vállon átvett kardszójukat

A praetori gárda

A Rómában állomásozó garnizon elit csapatokból állt, amelyek kiváltságos helyet foglaltak el a hadseregen belül, és különféle privilégiumokban részesültek. A tíz *praetori cohors* 600–1000 emberből állt, ők gondoskodtak a császár személyi védelméről. A *praetorok* egy vagy két *praefectus* irányítása alatt tevékenykedtek, és minden egyes *cohors* parancsnoka *tribunus* rangot viselt. A *praetorianus* csapatok kaszárnnyáját, a *castra praetoriát* Róma északi részén építették fel. A katonákat itáliai férfiak közül válogatták ki, s a *legionariusok* szemében kiváltságos lényeknek számítottak: csupán tizenhat évig kellett szolgálniuk, ezenkívül emelt összegű zsoldot kaptak. Ráadásul szolgálatuk kevés veszéllyel járt, és új császár trónra kerülése esetén jutalmakra is számíthattak. A *praetori* csapatok fontos szerepet játszottak a birodalom történetében: gyakran ők segítettek trónra egy-egy új uralkodót. A római garnizonhoz rajtuk kívül városi *cohorsok* is tartoztak – ők látták el a városi *praefectus* irányítása szerint a rendőri feladatokat –, valamint az éjszakai őrsereg, amely napnyugtától reggelig szolgált, s ha kellett, tüzet is oltott. Ezekkel a speciális hadtestekkel együtt 17000 fegyveres vigyázta a város rendjét. De nem feledkezhetünk meg a germán és a batáv testőrökről sem, akik ugyan idegenek voltak, mégis a császárhoz legközelebbálló gárdát alkották.

Ez a bronzfigura egy egyrészes páncélt viselő római lovast ábrázol

Amikor a legiók fellázadnak

A legiók – haderejük és a katonák jelentős száma következtében – óriási biztosítékot jelentettek a mindenkori császár számára, ugyanakkor súlyos, potenciális veszélyforrásnak is bizonyultak. Augustus halálakor például a pannoniai és a rajnai legiók katonái között zavargások törtek ki. A császárváltást kihasználva magasabb zsoldot és rövidebb ideig tartó szolgálatot követeltek, ugyanakkor azt is kifogásolták, hogy a *centuriók* visszaéltek a hatalmukkal: „Lehetséges, hogy gyávaságból, de túlságosan sokáig túrtuk a harminc-negyven évig tartó szolgálatot, hogy még öreg korunkban, összeszabdalt, beteg testtel is itt kell maradnunk a seregben. (...) Hercules! Elég az örökös korbácsütésekből, sebesülésekből, a dermesztő télből és a forró nyárból, a kegyetlen csatákból és az unalmas békéből. Itt csupán egyetlen orvosság segít, az, hogy pontos feltételek között lépünk szolgálatba. Legyen a zsoldunk napi egy dénár, a tizenhatodik év után kapjuk meg a végleges obsitot, és ne kelljen tovább szolgálnunk a zászlók alatt, de jutalmazzanak meg bennünket, ha a táborban maradunk.” Drususnak és Germanicusnak, a két parancsnoknak, sikerült lecsendesíteni a *legionarius*okat, megígérve nekik, hogy teljesítik követeléseiket (amire azután sohasem került sor). De Claudius trónra lépésétől kezdve az új császárok azzal igyekeztek megnyerni katonáik hűségét, hogy a nagy alkalomkor pénzjutalomban, ún. *donativum*-ban részesítették őket. 68-ban azonban ez sem segített, és új válság robbant ki: a *legiók* ugyanis Nero helyett másik császárt akartak. A hispaniai *legiók* a tartomány kormányzóját, Servius Sulpicius Galbát emelték trónra, majd, miután egy év múlva ő meghalt, a germaniai *legiók* vezetőjüket, Aulus Vitelliust kiáltották ki császárrá, a trónt ténylegesen betöltő Otho ellenében. Ezzel egy időben viszont a keleti és a dunai *legiók* a saját parancsnokukat, Vespasianust nyilvánították császárrá. Ezeknek a rivalizálásoknak az eredménye nem lehetett más, mint rendkívül véres polgárháború.

A háborúskodások végeztével viszonylag hosszú, békés periódus következett a birodalom életében, de 192-ben, Commodus császár halála után, újabb zavargások törtek ki. A *legionarius*ok és a *praetorianus*ok négy éven keresztül hadakoztak, hogy saját jelöltjük kerülhessen trónra. Végül a dunai *legiók* vezére, Septimius Severus került ki a konfliktusból győztesen.

A seregek parancsnokai

A birodalom összes seregének főparancsnoka a császár. Rangja szerint *imperator*, aki egyedüli letéteményese a győzelemnek, még akkor is, ha személyesen nincs jelen a csatatéren. Néhány uralkodó viszont valóban *legioi* élén vezette harcba seregeit. Így például Domitianus, aki a germánok és a dákok ellen harcolt, Traianus, aki győztes offenzívát vezetett ugyancsak a dákok ellen – e diadalt ábrázolták a Traianus-oszlopon –, majd a parthusok ellen fordult, vagy Marcus Aurelius, aki a Duna vonalán túlra merészkedő germán törzseket szorította ki a birodalom határain kívülre. A provinciákban a császárt a tartományi kormányzók képviselték; formailag ők voltak a seregek parancsnokai, és nekik kellett biztosítaniuk a provinciák békéjét. Csakhogy gyakran semmilyen katonai tapasztalattal nem rendelkeztek, hiszen sokáig állami tisztviselőként tevékenykedtek, és onnét emelték ki őket. A *legiók* tényleges vezetői a *legatus*ok voltak, akiket a császár a *senatus* tagjai közül választott ki. Posztjukon két-három évig maradhattak. Mellettük szolgált egy-egy, szintén a *senatusi* rendhez tartozó *tribunus* – huszonvalahány éves fiatalember, aki a katonai pályát választotta. Harmadik rangban a tábori *praefectus* állt, az ő feladata volt a bástyák, erődítmények karbantartása és az ostromok irányítása. Végül, minden egyes *legio* tisztikarában a lovagrendhez tartozó öt *tribunus* szolgált, mindegyikük két-két *cohors* vezetőjeként. Rajtuk kívül, szintén *praefectusi* rangban, fiatal lovagok irányították a kiegészítő csapategységeket és a lovasságot.

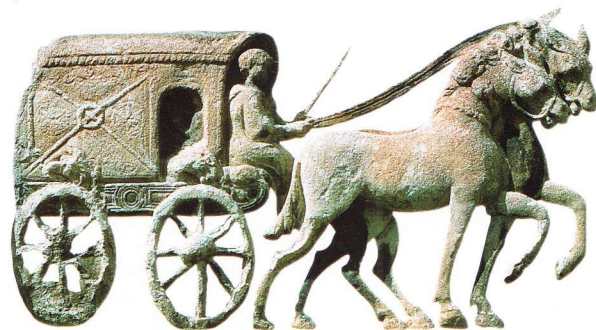

A HÓDÍTÁSOK ELLENŐRZÉSE

A birodalom biztonságát a határok mentén állomásoztatott csapatok állandó jelenléte szavatolta. Az itt szolgáló katonák komoly erődítményeket építettek maguknak, amelyeket gyors futárszolgálat kötött össze Rómával.

Erődítmények

A császárság korában az állandó helyőrségek száma megsokszorozódott – elsősorban a határok mentén. Az ilyen erődítmények 17-28 hektári területen rendezkedtek be, és szabályos kis városokat alkottak. Lakóik száma megközelítette az 5000 főt, és minden olyan épülettel rendelkeztek, mint a korabeli civil települések. A táborok kialakításának megvolt a maga pontos sorrendje. A mérnökök először is kiválasztották a megfelelő helyet: lehetőleg egy könnyen védhető magaslatot, valamilyen vízforráshoz közel. A katonai földmérők egy négyoldalt ólommal lezárt szerkezettel, az ún. *gromával* kijelölték a derékszögű határvonalakat. Az épületek elhelyezése mindig azonos volt: az erődítmény közepén építették fel a parancsnoki negyed, a bíróságot, a jelvényeket őrző kápolnát, az adminisztrációs hivatalokat, az irattárat és az üzleteket. Itt tevékenykedtek a hivatalnokoskodó katonák, az igazgatási feladatokat, gazdasági ügyeket ellátó, az étellelmezéssel és a hadfelszerelés beszerzésével foglalkozó személyek. A főtisztek házáit egy belső udvar köré építették. A többieket: a *centuriókat* és a közlegényeket barakkokban szállásolták el, minden századot külön épületben. Önálló részleget alkottak a műhelyek, amelyekben a fegyvereket javították, és a raktárak, ahol a gabonát, az olajat, a bort és a többi élelmiszert tárolták. Istállókat építettek a lovak számára, és a közelükben alakították ki a lovas katonák szálláshelyét. Az erődítmény belsejében csatornákat létesítettek; ezeken keresztül ciszternákba ömlött a közeli források, folyók vize. Ez a víz táplálta a *thermákat* is, amelyek ugyanolyanok voltak, mint a polgárvárosokban: hideg, langyos és forró medencével is rendelkeztek. Kiépítették a kultikus helyeket is, hogy a katonák eleget tudjanak tenni elengedhetetlenül szükséges vallási feladataiknak. Az egész együttest sánccal vették körül. A fából felhúzott palánkokat helyenként 2-3 méter széles téglavagy kőfallal helyettesítették. A védvonalat a II. századtól kezdve bástyákkal is megerősítették. A várba négy- szögletes kaputornyokon keresztül lehetett bejutni. Jó néhány európai város – így például Strassburg, a németországi Mainz vagy a spanyolországi León – alaprajza máig őrzi az ilyen ősi erődítmény szerkezetét.

Ezt a nehéz ponyvásszekeret két ló húzza. Ilyen alkalmatosságokban szállították a provinciákba a Rómából küldött értékeket, nagy terjedelmű csomagokat

A sasok árnyékában

Az állandóra épített erődítmények mágnesként vonzották magukhoz a kereskedőket, kézműveseket, akik azután a táborok bejárata környékén telepedtek le. Jövedelmük nagy részét a katonák biztosították számukra. Néhány kereskedő annyira kötődött egyik-másik *cohors*-hoz, hogy a katonák áthelyezésekor ő is követte a csapatokat. Ezeken az ideiglenes településeken élt a *legionariusok* törvénytelen felesége és házasságon kívül született gyermekei is. E *canabae*nek nevezett városkák azután fokozatosan terebélyesedtek: egyre több taverna nyílt bennük, és mind több látnivalóval kedveskedtek a katonáknak, még gladiátorcsatákat is szerveztek, muzsikusokat, táncosokat szerződtettek, és időnként kis színtársulat is fellépett. Nem beszélve a bordélyokról, amelyek szintén a látogatók rendelkezésére álltak.

A Duna határvonala mentén állt ez az erődítmény, gabonaraktárával, szénaboglyaival és magas őrtornyával. A torony tetejére egy fáklya lángját faragta ki a szobrász Traianus oszlopa, Róma, II. század

A legionariusok egy elhagyott tábornak erősítik meg. A római katonáknak nemcsak a hadi tudományokhoz kellett érteniük, hanem az építkezéshez is, hiszen mind békében, mind a háborúk folyamán nekik kellett kialakítaniuk az utakat, és felépíteniük az erődítményeket
Traianus oszlopa, Róma, II. század

A császári posta

Augustus császár, hogy határozatairól tájékoztatni tudja a *legiók* parancsnokait, illetve, hogy ő is mielőbb tudomást szerezzen arról, ami a határok mentén történik, az I. század elején létrehozta a *cursus*, a császári postát. Az egész birodalmat behálózó, jó minőségű útrendszernek köszönhetően az intézmény roppant hatásosnak bizonyult. 12 kilométerenként fogatváltó-állomásokat alapítottak, és minden 6-8 ilyen állomás után, vagyis 72–96 kilométerenként postakocsi-állomást építettek ki, ahol meg is lehetett szállni. A postások – *tabellarii* – rabszolgák vagy felszabadított rabszolgák, nagyszerű fiatalemberek, kiváló lovasok voltak, akik egy-egy nap alatt megtették a két egymás utáni állomás közötti utat. Minden postás személyesen felelt a rábízott üzenet pontos továbbításáért. Valamennyi küldeményt császári pecséttel zártak le, és feltüntették a hírvívő útnak indulásának pontos napját és óráját. Roppant

szigorúan ellenőrizték őket: az indokolatlan késés, az útvonal-tól történt eltérés, a postakocsi-állomáson való helytelen viselkedés kemény büntetést vont maga után. A provinciákba sokféle holmit – fegyvereket, zsoldot stb. – kellett küldeni, és ezeket nehéz, öszvér- vagy ökörvontatta szekereken juttatták el rendeltetési helyükre. Az állomásokon kocsijavító műhelyek, lószerszámkészítők is működtek, az állatokat pedig lovászok, patkolókovácsok, állatorvosok vették gondozásukba. Miután a postás, a *tabellarius* regisztráltatta érkezését, bemehetett a házba aludni. Az éjszaka folyamán a rabszolgák átpakolták a leveleket, csomagokat egy másik lóra vagy szekérré. A *cursus* nemcsak a hírvívők használhatták, a helytartók, tisztek, főhivatalnokok, ha hivatalos úton jártak, szintén igénybe vehették. Egyszerű földi halandók viszont nem, s ha mégis megpróbálkoztak ilyesmivel – súlyos büntetésre számíthattak.

A KATONÁK

Ha valaki katonának állt, úgy számíthatott, hogy legalább húsz évre eladta magát. A válogatás szigorú volt, a felkészítés tempója erőltetett, a fegyelem kemény. De a katonának zsold járt, és – ha életben maradt – végnapjáig biztonságban érezhette magát.

Toborzás

Hogy valaki *legionarius* lehessen, első feltételként római polgárnak kellett lennie. A császárság korában főleg azok jelentkeztek a seregbe, akik a tartományok valamelyikéből származtak, és a katonai táborok közelében éltek. Például a *III. legio Augusta* itáliai és gall katonáit a II. században észak-afrikai fiatalemberek váltották fel, miután a *legiót* erre a vidékre helyezték át. A *legiók*ba tízenyolc és huszonegy éves kor közötti ifjú férfiak léptek be. De mielőtt alkalmasnak nyilvánították volna őket, át kellett esniük a próbán, a *probatión*. Először is orvosi vizsgálatnak vetették alá őket: erőseknek és legalább 1,65 méter magasnak kellett lenniük. Ezenkívül jól kellett ismerniük a latin nyelvet, és tudniuk kellett írni, olvasni, számolni. Végül tisztázniuk kellett jogállásukat. Aki nem számított római polgárnak, az csak a kiegészítő csapatok valamelyikébe juthatott be. Ez utóbbi szabályt azonban nem mindig tartották be: tömeges tagtoborzás esetén külföldieknek is megadták a római polgárjogot, és akkor máris *legionarius*-sokká válhattak. De erkölcsi vizsgán is meg kellett felelniük; olyan ember, aki egyszer már szembekerült a törvényekkel, nem lehetett a *legio* tagja. A vizsgálóbizottság pozitív döntése után az újonc – a *tiro* – négy hónapon át közties állapotban érezhette magát, ami mindaddig fennállt, amíg neve fel nem került a hadsereg hivatalos listájára. Ezután a jelölt felesküdt az istenekre és az éppen uralkodó császárra, majd a nyakába akasztották a *signaculumot*, a zsinóron függő fémlapocskát. S a kocka – legalább húszéves aktív szolgálatra – el lett vetve!

A képen egy *centurio* (százados) látható az *optió*jával (segédtsíjával); utóbbi több kisebb feladatot átvállalhatott felettesétől, abban a reményben, hogy valamikor belőle is *centurio* válhat I–II. század

Az *Ariston* nevű *legionarius* síremlékén katonai felszerelése és kiténtetése láthatók II. század

A kiképzés

Az újoncokat kiképzés nélkül sohasem küldték csatába. Először igen intenzív fizikai és katonai kiképzésben részesítették őket: hosszú menetelések teljes felszerelésben, futás, ugrás, úszás – és természetesen fegyverforgatás, kardvívás, dárdahajítás, nyilazás, még parittyavetés is. A gyakorlatok erősen hasonlítottak a gladiátoriskolákban alkalmazottakhoz. A katonai felkészítés részét képezték a közös hadgyakorlatok is. Színlelt csatákat szerveztek, amelyekben a *legionarius*ok teljes felszerelésben „harcoltak” egymással vagy a lovasokkal. Miután túl voltak a kiképzésen, a katonákat besorolták a harcoló csapategységekbe, de először csak mint *munifex*eket (soros munkavégzőket). Munka pedig mindig bőven akadt a táborban: vízfordás, tűzfagyújtás, latrinaásás, mosás, anyagellátás, konyhai kisegítés, nem beszélve a suvikszolásról! A *munifex*ek részt vettek a nagyobb közmunkákban is: építkezéseken, az utak karbantartásában, emlékművek állításában. Így a kiskatonák a gyakorlatban tanulták meg, hogyan kell a katonai egységben tevékenykedni, amikor mindenkinek megvan a maga feladata. Bizonyos időszak eltelte után a legjobbak az *immunes* kategóriába kerültek, vagyis felmentést kaptak a soros munkavégzés alól. Az ő zsoldjuk már kétszerese-háromszorosa lett, mint korábbi fegyvertársaiké. S akiket különleges feladatokkal bízta meg, azok még több javadalmazáshoz jutottak: dupla ellátást, még nagyobb zsoldot vagy teljes felmentést kaphattak a soros munkavégzések alól. Ezek a megkülönböztetések azonban sok feszültséget idéztek elő.

A katonák ellátása

A katonák mindennapi ellátásáról a hadtáprészleg gondoskodott. Alap-élelmezésként gabonaféléket kaptak, napi fejadagként kb. 1,5 kg-ot. A centurióknak osztották szét a megőrölt gabonát, s a lisztből a katonák maguk készítették kenyeret, lepényt, pépeket. Kaptak ezenkívül mintegy 1 kg friss vagy szárított húst, sajtot, főzelékféléket (babot és lencsét), kevés olajat és sót. Ital gyanánt meg kellett elégedniük a *poscával*, vagyis ecetes vízzel (az ecet a víz fertőtlenítésére szolgált). Ám a *legionarius*nak jó zsoldja volt, amellyel kedvére kiegészíthette mindennapi kosztját. Erről tanúskodik Iulius Apollonarius *legió*s katona, akit a Közel-Keletre helyeztek át. Levelében, amelyet anyjának küldött Egyiptomba, ezt írta: „Hálát adok Szarapisznak és a Jó szerencsének, mivel amíg a többiek egész nap követ törnek és agyondolgozzák magukat, én, akit mentesítettek a soros munkavégzés alól, csak sétálgatok, és nem csinállok semmit. Megkaptam a pénzem, ajándékot is akartam venni neked, Türoszban gyártott anyagokat, de mivel nem válaszoltál a levelemre, nem merem senkire rábízni a hosszú úton a csomagot. Ide sokféle értékes ruhanemű, ébenfa, gyöngy, illatos kenőcs érkezik, nagy mennyiségben. Kérlek, keresd fel valamelyik alexandriai barátomat, és küldj vele durva lenvásznat, mert az itt nem kapható, viszont borzasztó a meleg.” A *legionarius* évi zsoldja az I. század elején 750 *sestertius* körül volt, ami a III. század elejére 3000-ig emelkedett, a *centurio* jövedelme pedig 1800-ról 3750 *sestertius*ra növekedett. S ehhez még hozzájött a háborúban szerzett hadizsákmány.

A fegyelem súlya

Minden hadsereg vasfegyelemre épül. A római seregeknél a II. század végén ennek még isteni megszemélyesítésére is sor került, *Disciplina militaris* néven, s a katonai kultusz részévé vált. Mégis sok vétség fordult elő, amelyek a lustaságtól a feljebbvalóval szemben elkövetett tiszteletlenségig, a függelemsértéstől a szökésig terjedt, nem említve a csatatéren bebizonyosodó gyávaságot. Ezek a magatartások persze büntetéseket vontak maguk után: ismerték a fogdába zárást, a testi fenytést, a pénzbürságot, az áthelyezést másik csapattesthez. Alkalmazták a halálbüntetést is – az egyénit és a kollektívet egyaránt. Roppant ritkán és kirívó esetekben még de-

cimatióra, a tizedelésre is sor került: ilyenkor az egységet felsorakoztatták, és minden tizedik katonát helyben, azonnal kivégeztek! A fegyelmezetlen harcosokra gyakran megszegényítő büntetések vártak, például egész nap a főtiszt sátra előtt kellett állniuk egy szál öv nélküli *tunicá*ban, vagy egy 3 méter magas rudat, esetleg egy fűcsomót kellett a markukban tartaniuk. Az ilyen jellegű fenytések arra szolgáltak, hogy elvegyék az esetleges lázadástól a katonák kedvét. Előfordult, hogy egyes ügyeskedők diszkréten megállapodtak a *centurió*jukkal, és akkor – némi pénz ellenében – a büntetést vagy annak egy részét megúszták.

A centuriók

A *legió*k ereje nagyban függött attól, milyen az összetétele a *centuriók* testületének. Ezek az alisztek gyakran az egyszerű, tapasztalt sorkatonák közül kerültek ki, akik kitűntek bátorságukkal, harci szellemükkel. Egységük, amelyet rájuk bízta, a *centuria*, jelvényük a szőlővessző és a sisakforgó volt. Némelyikük mellé még *optionest* (segédiszteket) is beosztottak. Nem minden *centurió*nak jutott azonos besorolás: a legmagasabb rangja a *primipilaris*nak volt, ő ugyanis a *legio* 1. *cohors*a 1. *manupulus*ának 1. *centuriá*ját vezethette! E *primipilaris*ok közül néhányan idővel katonai segédcsoportok vagy a római garnizon valamelyik egységének parancsnokai lettek, sőt, még lovagi ranghoz is juthattak. Az efféle kiemelések azonban nem mindig nyerték meg a többi katona tetszését: az egyik pannoniai *legio* Lucilius nevű *centurió*ja például rendszeresen verte a katonáit: a szőlővesszejével addig ütötte őket, míg az darabokra nem tört. Nem véletlen, hogy 14-ben egysége fellázadt ellene, és a beosztottjai lemészárolták.

A dákok elleni hadjárat idején
a legionariusok gabonát aratnak, hogy
biztosíthassák a csapatok étellemezését
Traianus oszlopa, Róma, II. század

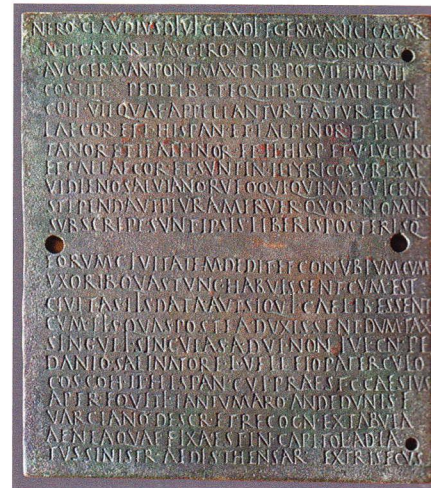

Az obsit

Ha a katona súlyos fegyelemsértést követett el, *missio ignominiosa*ra ítélték, és megfosztották őt a zsoldjától. Ha megsebesült vagy megbetegedett, mielőtt szolgálati ideje letelt volna, *missio causaria*ra tarthatott igényt, vagyis szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították, de bizonyos összeget folyósítottak számára. Akik megérték a nyugalomba vonulás idejét – legalább húszévnnyi szolgálatot tudhattak maguk mögött –, azoknak a *missio honesta* járt. Ilyenkor az állam pénzjutalomban részesítette vagy földhöz juttatta őket. Ez utóbbi nem mindig számított igazi ajándéknak: ha hihetünk Tacitus szavainak, akik túléltek annyi sok megpróbáltatást, földjutalomképpen hoz-

zájutottak valamilyen távoli vidéken egy darab sáros mocsárhoz vagy ugarhoz a hegyoldalban. De a veteránok számára külön kassza: az *aerarium militare* is rendelkezésére állt, ahonnan szép summa várta őket: Caligula idején 20 000 *sestertius*, ami a III. század kezdetére 33 000-re emelkedett. S a veterán egyéb jövedelemhez is jutott. A katona ugyanis egész szolgálati ideje alatt a zsoldja bizonyos hányadát befizette az ún. *castrense peculium*ba, egyfajta takarékpénztárba, amely az illető nyugállományba vonulásakor az összegyűjtött pénzt visszafizette. Ezenkívül a *legionarius* tagja volt egy bizonyos segélypénztárnak és „temetési egyletnek” is, amelyek, ha váratlanul bajba jutott, segítettek rajta, illetve ha meghalt, gondoskodtak illő eltemetéséről. S amikor elérkezett a nagy nap, a veteránt ünnepélyesen elbúcsúztatták, majd hazamehetett szülőföldre, vagy letelepedhetett a *legio*s tábor környékén. Néhányuk, akik aktív korukban különleges érdeme-
ket szereztek, továbbra is ott maradhattak a seregben: az *evocati* irányították az újoncok képzését, vagy részt vehettek a *legio* adminisztrációs tevékenységében, esetleg a nagyobb katonai létesítmények építési munkálataiban.

Ez a 60-ból származó
bronz katonai diploma
a nyugállományba vonuló
legionariusok nevét
sorolja fel

A legionarius gyermekei

A *legionarius*oknak aktív életük idején tilos volt házasodniuk. De gyakran, a táboron kívül, törvénytelenül családot alapítottak, és együtt éltek egy helyi asszonnyal. És ahogy megkapták az obsitot, joguk lett az illegális kapcsolatot törvényesíteni, gyermekeik pedig automatikusan római polgárokká váltak. Ezeknek a *castris*nak, vagyis „táborban született” fiúknak nagy része később *legionarius*nak állt. A kiegészítő csapattestek veteránjai az ún. *honesta missio* révén szintén megkapták a római polgári rangot. A Capitolium falára minden évben kifüggesztették azokat a bronztáblákat, amelyek azoknak a katonáknak a nevét tartalmazták, akik e *missio* révén hozzájutottak a kedvezményekhez. És hogy a veterán bizonyítani tudja új státusát és gyermekei jogait, e császári dekrétum másolatát az illetékes hivatalban személyesen átvehette.

A FELSZERELÉS

A katonai felszerelés valamennyi tartozékát kezdetben a táborokban készítették el.

A III. századtól fogva azonban már önálló császári műhelyek gyártották a fegyvereket, majd juttatták el a helyőrségekhez.

A katona öltözéke

A *legionarius* rövid, vörös színű, durva szövésű, vászonból készült *tunicát* viselt, rajta széles övvel, amelyről keskeny, fémdíszes szíjak lógtak le. Ezek némiképpen védték a katona alhasát. Meneteléskor a vállára rövid kabátot terített. A tisztek viszont nagy, bíborszínű kabátot, *paludamentumot* hordtak. Minden katona lábán *caligae* volt, ez az apró csizma vagy cipő, keresztbe font szíjjal, szögekkel kivert sarokkal, amely a hosszú menetelések során nélkülözhetetlennek bizonyult. A *caligae* kifejezésből származik Caligula császár neve: kis gyekeként ugyanis gyakran elkísérte apját, Germanicus főparancsnokot a *legionariusok* táboraiba, s a katonák kedvességéből adták neki a Caligula („kis lábbeli”) ragadványnevet.

Római legionarius
lándzsával és pajzsral
II. század

A védőfelszerelés

A *legionarius*, amikor csatába indult, kétrészes fémpáncélt öltött magára, amelyet oldalt és a váll fölött összekapcsolt. A hasa tájékát fémdíszes bőrszíjakkal védte. A főtisztek és a császár páncélját aranyozott vagy ezüstözött bronzból készítették. Formája izmos férfi felsőtestre emlékeztetett, és valószínűleg vagy politikai témájú jelenet díszítette. Az egyszerű katonák legszívesebben a vállnál összekapcsolt páncélinget viseltek, mivel az lényegesen könnyebb volt az előírt páncélnál, és legalább annyi védelmet nyújtott. Kétféle páncélinget ismertek: a „gallt”, amely a nyaknál kapucniban végződött, és a „hellént”, amelyet szögletes alakú vállpáncél erősített, és elől kapcsok tartották össze. Fejükön sisakot hordtak, amelyhez tarkóvédő, homlokpánt és két hajlítható arcméző tartozott. A sisak tetjét tollbokrétára vagy lószőr pamacs ékesítette. A *legionarius* pajzsa általában szögletes alakú, domború és lekerekített szélű volt, és jó magas, hogy a testfelület minél nagyobb részét eltakarhassa. Falemezekből készült, egyetlen fémrésze – a markolaton kívül – a középpontjában lévő kidudorodás, az *umbo*. A pajzsot bronzból öntött jelenetekkel dekorálták. Amikor nem használták, bőrtokba bujtatták, így védték az időjárás viszonyaitól. Más fegyvernemeknél a pajzs formája ovális vagy kerek volt. A lovas katonák fém lábvédőket és eleágáns, réteges páncélt viseltek, övszíj azonban nem tartozott a védőfelszerelésükhöz. Sokuknak olyan sisak volt a fején, amely teljes arcukat is beborította; ezt az „álarcot” természetesen fel lehetett hajtani. Pajzsuk mérete kisebb volt a gyalogosokénál, hogy ne akadályozza őket a mozgásban. A lovak fejét is páncél védte, és áttört fém szemellenzőket is használtak náluk. Az állatok lábát vaslapokkal borították be.

Az ilyen, vashból, ezüstből vagy bronzból készített maszk a tisztí felszerelés részét képezte
I. század

Tőr és kard

A test test elleni harchoz a rómaiak a Hispaniából átvett *gladiust* használták, ezt a rövid, acélvégű, félelmetes fegyvert. A kétélű kard hossza körülbelül 60 cm volt. Markolatán négy vájatot alakítottak ki, hogy keményen meg lehessen ragadni, a gombja pedig gömbben végződött. Legtöbbször fából vagy elefántcsontból készítették. A közelharc másik, szintén Hispaniából származó fegyvere a 20 cm hosszú, görbített pengéjű tőr volt. Mind a rövid kardot, mind a tőrt általában gazdagon díszített hüvelyben tartották, és a derékszíjra két ponton erősítették fel. E

fegyverek azonban nem igazán feleltek meg a germánok ellen vívott csatákban, ők ugyanis hosszú kardokkal harcoltak, amelyekkel távol tudták maguktól tartani ellenfeleiket. A II. században ezért rendszeresítették a római gyalogos katonáknál a *spathát*, ezt az addig csak a lovasok által használt hosszú kardot. A *spathát* a katonák a baljukon viselték, a hüvelyét a jobb vállukon átvetve. Egyetlen gyors mozdulattal mind a tőrt, mind a kardot maguk elé tarthatták.

A legionariusok ilyen rövid kardokkal vívták meg csatáikat

A több részből álló fémsisakkal, páncélvállakkal, széles övvel igyekeztek kivédeni a katonák a sebesüléseket
Traianus oszlopa, Róma, II. század

Hajítófegyverek

A gyalogos katonák messzehordó fegyvere a *pilum*, a lándzsa vagy dárda volt. A 60 cm hosszú, gúla alakú pengét egy, az embermagasságnál nagyobb farúdra erősítették. De nem rögzítették szegecsekkel, csupán hozzáékelték a vasat a rúdhoz, ami célba éréskor azonnal lepattant, így a lándzsanyelet később újra lehetett használni. Veszélyes fegyvernek számított, hiszen képes volt átütni a pajzsot és a páncélt is. A csata kezdetén a *pilumot* az első sorba állított katonák hajították el elsőként. A római hadsereg íjászeit elsősorban a szkíták és a partusok közül választották ki. Fegyverüket keményfából készítették, a kettős hajlatot pedig külön csontlemezzel vagy plusz faburkolattal erősítették meg, úgy helyezték rá a kötélből font hűrt. Többféle íjat használtak: könnyű és nehéz nyilakat, a nyílvevesszőkre pedig – a pontosabb célzás elősegítésére – tollakat illesztettek.

A TÁBORBAN

A római legionarius – elit katona, aki képes elviselni a hosszú menetelések fáradságait, cipelni a súlyos hadfelszerelést, és akár a mindennapi megállásnál tábort építeni.

A hadüzenet

Háborút csupán az év pontosan meghatározott időszakában lehetett viselni. A kezdet mindig március hónapra esett, amikor a *salius*-papok Mars isten szent pajzsával végigvonultak Rómán, miközben táncoltak, és ősi dallamokat énekeltek. Októberben, egy másik ünnepi szertartással a háborús ciklust befejezettek nyilvánították. De Rómában egy másik régi papi testület: a *fetiales* is működött; tagjai feladata volt megszentelni a háborús időszak kezdetét. Egykor egy dárdát hajítottak az ellenséges táborba. Ez a szokás azonban a császárság korában már túlságosan elavultnak tűnt, bár igyekeztek ragaszkodni a hagyományhoz. A háborús időszakot egyébként különleges periódusnak minősítették, amelyhez az istenek támogatását meg kellett szerezni. És pontosan meg kellett határozni a *casus bellit*, a „háború okát” is. Ez legitimitást adott a katonai cselekménynek, és egyben biztosítékot, hogy az istenek nem neheztenek meg a rómaiakra.

A menetelő hadsereg

Hadjáratok idején a katonák napi 30-40 kilométert tettek meg, ráadásul teljes menetfelszerelésben, amely akár 40 kg-ot is elérhetett! A *legionarius* ugyanis vitte magával a fegyverét, a személyes holmijait, háromnapos ételmet, a csakóját, ecetes vízzel telt kulcsát és a serpenyőjét. De hozzátartoztak a felszereléshez a tábor felépítéséhez szükséges szerszámok és a cölöpök, amelyekhez a tábort körülvevő palánkot rögzítették. Egy hadsereg menetoszlopa akár több kilométer hosszban is elnyúlt. Az élen a *speculatores* (a felderítők) haladtak, őket a lovasság követte. Majd a *cohorsok* következtek, közöttük külön kocsikon vitték a nehezebb felszerelési tárgyakat, a hadsereg legfőbb értékeit. A menetet a kiegészítő csapattestek zárták.

A hadsereg minden este megállt, és ideiglenes tábort vert. Először is tapasztalt katonák, az úgynevezett *metatores* a sereg elé vonultak, hogy megfelelő helyet jelöljenek ki. Általában olyan területeket választottak, amely közel feküdt valamilyen vízforráshoz, és az egyik irányban lejtett, hogy az esővíz ne álljon meg, és ne akadályozza a tábor életét. Számos természeti akadályt kellett menet közben a *legió*knak leküzdeniük. Előfordult, hogy külön egységet kellett a csapatnak előreküldenie, amelyek elegyengették az utat, és eltüntették a továbbhaladást gátló akadályokat. Folyón való átkeléskor hajóhidat építettek, vagyis csónakokat kötözték egymáshoz, és pallót fektettek a tetejükre.

A római hadsereg úgy kelt át a Dunán, hogy hajóhidat épített fölötte. A hídra először a lovasság lépett, majd vezérkara kíséretében maga a császár. Őt követték a legionáriusok
Traianus oszlopa, Róma, II. század

Ideiglenes tábor

Pihenőhelyet vagy ideiglenes táborot hasonlóképpen építettek fel, akár egy várost. Először is a *mentores*-csoport kijelölte a táborhely pontos méretét. Azután meghatározta a *praetorium*, a központi negyed helyét, majd közvetlen közelében az *auguratorium*-t, a madárjósáskodás színterét. Következett a *quaestorium*, a hadtápparancsnokság kijelölése, majd a *forum*, ahol a főparancsnok előtt felsorakozhattak a csapatok. A *praetorium*ból kiindulva két egymásra merőleges tengelyt alakítottak ki: a kelet-nyugati irányú *decumanus*-t, ez képezte a *via praetoria*-t, és az észak-déli vonalat, amelyet *via principalis*-nak neveztek. Az utak elválasztotta négy szektorban kaptak helyet *manipulus*onként az egységek. A két főút irányában, a nyitott sátrakban nyolc-nyolc katona fért el. A tábor kerítése közelében szállásolták el a lovasságot és a kiegészítő csapatteket. A *legionarius*ok az egész tábor sáncával vették körül. Először is egy 1-3 méter mély árkot ástak, és a kitermelt földből *agger*-t, töltést építettek, amelynek tetejére *vallum*-ot, fából palánkot emeltek. A *vallum* és a legszélső sátrak között húzódott az *intervallum*, az üres biztonsági zóna, amely arra szolgált, hogy felfogja az esetleges ellenség által behajított dárdákat és nyílvesszőket. Az árkon kívül különböző üregeket, csapdákat alakítottak ki, amelyekbe faágakat, rönköket dobáltak, hogy lassítsák a támadók lendületét. A tábornak a két főút végében négy kijárata volt. Mindenütt őrszemek cirkáltak, őrök vigyázták a kapukat, a

legio címereit, zászlóit, a raktárakat, fegyvertárakat. A táborban jelszót használtak, és a jelszóállítással külön katonát, a *tessera*-riust bízták meg. A *legio* trombitásai jelezték az ébresztő és a takarodó idejét. Értük a *horologarius* tartozott felelősséggel, az ő feladata volt a pontos jeladás. Harcban szintén ezeknek a muzikusoknak a hangja jelezte, mikor kell megindítani a támadást, és mikor kell visszavonulni. Három hangszer szólaltatta meg a parancsokat: a *tuba* (az egyenes trombita), a *bucina* (a görbe trombita) és a *cornu* (a kör alakú kürt). Az ideiglenes tábor, bármilyen gondossággal építették is fel, mielőtt továbbvonult volna a sereg, szisztematikusan lerombolták.

S amikor a *legió*k úton voltak, a *legionarius*ok minden este új táborokat kénytelenek létesíteni.

A legionáriusok fákat vágnak ki a táborépítéshez
Traianus oszlopa, Róma, II. század

CSATÁK

A római seregek, ha csatára került a sor, nyílt terepen csakúgy, mint egy város ostromakor, rendkívül hatékonyan tevékenykedtek, hiszen óriási erőket és eszközöket voltak képesek megmozgatni.

Támadás!

Mielőtt sor került volna valamilyen ütközetre, a parancsnokok gondosan kijelölték a csata helyét, hogy lehetőleg semmi se akadályozza a seregek mozgását. A harcrend közép-pontját a *legionarius*ok tömör serege alkotta, amelyben a katonákat három csoportba sorolták: elől álltak a *hastati* (lándzsások), a legfiatalabbak; őket követték a *principes*, a tapasztalt, érett harcosok; végül pedig az idősebbek, a *triarii*. Utóbbiak feladata volt az ellenség visszaszorítása és az esetleges visszavonulási kísérletek megakadályozása. A főszereg oldalán helyezkedtek el a kiegészítő alakulatok és a lovasok, mintegy keretbe foglalva a gyalogságot. A csata, klasszikus módon, tűzérségi előkészítéssel kezdődött: dárdát hajítottak, nyílvezzőt lőttek ki, parittyából golyókat, köveket zúdítottak az ellenségre. Ezután az első vonal harcosai átadták helyüket a *principes*nek, akik zárt sorokban megindultak a csatába. Ha ellenséges lövedékek hullottak feléjük, a katonák „teknősbéka” alakzatot vettek fel: az első sorban haladók előretartott pajzsukat egymáshoz érintve alkottak védőfalat, a második sor harcosai pedig az előttük menetelők feje fölé tartották a pajzsukat. A csapatok mozgásának ütemét hangszerek hangja szabta meg. Végül, megadott jelre a gyalogság megindította a rohamot, előre tartva *pilum*ukat, dárdájukat. S amikor elérték az ellenséget – keserves küzdelem alakult ki: suhogtak a kardok, puffantak a páncélok, szörnyű üvöltések keveredtek a sebesültek jajveszékélésével... A lovaságnak csupán másodlagos szerep jutott, vagy oldalvédként használták őket, vagy pedig azt a feladatot kapták, hogy fogják el a visszavonuló ellenség menekülni próbáló katonáit. A császárság korában azonban, az észak-afrikai és keleti hadműveletek során a római seregek megtapasztalták, milyen félelmetes erőt képviselhet a háborúban a jól képzett lovasság.

Ostromok

Az ellenséges városok ostromához a római hadsereg nagyszámú kubi-kust, földmunkást alkalmazott, akikkel megfigyelőállásokat alakítottatott ki az ellenség tartózkodási helye körül, majd erődítményeket építtetett a megostromlandó település közelében. Védrendszereket is létrehoztak, hogy elzárják az esetleges utánpótlási vonalakat. Az ostrom bombázással kezdődött. A rómaiak egy sor fejlett hajítógéppel rendelkeztek, amelyekben a roppant erős kötélzetet egy rugós szerkezettel oldották ki. Egyes „katapultok” akár több száz méterre is képesek voltak elhajítani lövedékeiket. Az *onagerek* („vadszamarak”) tűzköveket lőttek ki, a „skorpiók” kisebbeket. Minden *legiót* legalább ötven ilyen hajítógéppel szereltek fel. De léteztek egyéb ostromgépek is, például kerekeken görgethető, emeletes fatornyok, amelyeket az ostromlott erőd közelébe toltak, miközben tetőzetük megvédte a támadókat az ellenség nyilaitól és golyóitól. Az ostromló katonák létrán felmásztak a bástyafokokra, s közben társaik lenn, a föld szintjén fémből készített, kosfej végű óriási gerendával igyekeztek bezúzni a kapukat. Ha a helyzet úgy hozta, a parancsnokok hatalmas földsáncokat emeltek céljuk elérése érdekében; nevezetesen a massadai erődítmény a Holt-tenger mentén, ahol a rómaiak 200 méter hosszú és 90 méter széles sáncot építettek ki, és emögül támadva foglalták el a sziklás hegyek tetején álló várat. A katonák egy része csákánnyal támadt a várfalra, mások létrán mászva, csákányuk segítségével próbáltak megkapaszkodni a bástya tetején. Ha idáig eljutottak, akkor véres közelharc, öldöklés, majd rablás, fosztogatás kezdődött. A vár vagy város ostroma után senki sem maradt életben, megölték mindenkit, férfiakat, nőket, gyerekeket egyaránt.

A csata hevében egy római éppen levágja egy lováról leesett barbár ellenség fejét
Szarkofág, II–III. század

Az ostromlott várfal előtt a legionariusok „teknősbéka” alakzatot vettek fel, hogy pajzsukkal felfogják az ellenség rájuk zúdított nyilait és lövedékeit
Traianus oszlopa, Róma, II. század

Sebesültek és halottak

A legionariusokhoz hasonlóan katonaorvosok is tartoztak a sereghez, és ők is zsoldot kaptak munkájukért. Sok sebész volt köztük, hiszen a csaták során szerzett sebesülések ellátása specialistákat igényelt, például amikor nyílhegyet kellett kioperálniuk a vérző testből. Anatómiai ismereteik viszont meglehetősen szerények voltak, lényegében csak a nyílt sebesülések gyógyításához értettek. A katonaorvosok és sebészek állandóan maguknál tartották az elsősegélynyújtáshoz szükséges alapfelszerelést – kötszereket, pólyákat –, és lehetőleg azonnal, még a harctéren hozzákezdtek a sebesültek ellátásához, bár hasznosabbnak tartották a sérült katonákat biztonságos helyre szállítani. Az állandó táborokban önálló

részleget különítettek el a *valetudinarium*, a hadikórház számára. Alexander Severus császár különleges gonddal ügyelt katonái egészségére, és ha valamelyikük megsebesült, kocsin szállíttatta őt kórházba. Ha pedig állapota súlyosbodott, a közeli városban helyeztette el, és civilekre bízta a gondozását, akiknek megtérítette a költségeit. Ami pedig a halottakat illeti: csata után a római seregek összegyűjtötték elesett társaik holttestét, közös sírba temették őket, és *tumulust* (dombot) építettek föléjük, még ha ezzel időt vesztek is. 15-ben Germanicus főparancsnok annak a három *legión*nak az elesett katonáit temettette el, akiket hat évvel korábban, a teutoburgi erdőben a germánok mészároltak le.

A TENGERÉSZET

A római hadviselésben a tengerészet másodlagos szerepet játszott, a tengeri csaták száma aránylag elenyészőnek mondható.

A hadiflotta

A szárazföldi hadműveletekben a római hadsereg szinte legyőzhetetlen volt. A tengereken azonban más volt a helyzet. A császárkorban, mivel lényegében a teljes földközi-tengeri medence a rómaiak kezében volt, nem került sor tengeri ütközetre, csupán a szárazföldi határok biztosítása érdekében folytak háborúskodások. Pedig a római hadseregben egész hadiflotta állt rendelkezésre. Az I. század kezdete óta két állandó hajóraj állomásozott Itáliában: az egyik a Nápolyi-öböl mentén, Misenumban, a másik az Adriánál, Ravennában. De kevésbé fontos rajok álltak készenlétben Alexandriában, Afrikában, Szíriában, Britanniában és Galliában is. Így a földközi-tengeri medence valamennyi pontját ellenőrzése alatt tarthatta a római flotta. Mindezekén kívül állomásozott flotilla a Rajnán, a Dunán és az Eufráteszen is. A teljes hadiflotta 250 hajót tett ki: 60 Misenumban, 60 Ravennában, a többi 130 pedig különböző kikötőkben. Az itáliai hajóépítő-műhelyekben roppant szilárd vízi járműveket készítettek, gondosan egymáshoz illesztett faanyagból, homok- vagy kőnehezékekkel. E hosszú, lapos hajók lényegesen különböztek a testes, nehézkes, kereskedelmi célokat szolgáló járművektől. Két vitorlájuk volt; a fővitorlát a főárbochoz, a kisebbet a mellékárbochoz kötötték. A legelterjedtebb típus a mindkét oldalán három evezősoros gálya volt, a római flotta azonban rendelkezett két, négy, öt, sőt, egy hat evezősoros (*hexeris*) hajóval is; ez utóbbi Misenumban állomásozott. A gályák fara alig emelkedett ki a vízből, ez biztosította kiváló stabilitásukat. A hajó felépítményén helyezkedtek el a harcosok. Az orrt „sarkantyú” erősítette, amely eredetileg azt a célt szolgálta, hogy felnyársalja az ellenség járművét, a császárság korában azonban már csupán dekoratív értéket tulajdonítottak neki.

*A flotta legénysége a hadsereg felszereléseit pakolja a hajóra, nyilván mivel az expedíciós seregek az út egy részét folyón tették meg
Traianus oszlopa, Róma, II. század*

Legénység és harcosok

Az Itáliában állomásozó mindkét hajóraj élén egy-egy *prae-fectus* (altengernagy) állt. Minden hajóhoz különböző beosztású tisztek és szakemberek (hajóácsok, árbocőrök, kormányosok, zenészek és orvosok) tartoztak, mintegy húsz személy, és hozzájuk kapcsolódtak az evezősök és a tengerészgyalogosok, azaz a harci egységek. A *legió*kkal ellentétben, amelyek tagjai csak római polgárok lehettek, a flotta alkalmazott felszabadított rabszolgákat, sőt, idegeneket is. Utóbbiak zöme egyiptomi volt, a többi vagy a Balkán-félszigetről, vagy a nyugati provinciákból származott. A szolgálati idő huszonhat év volt, s a szabadulás napján valamennyien megkapták a római állampolgárságot. A tengerészgyalogosokat, a *legió*khoz hasonlóan, *centuriák*ba sorolták. A hierarchia így épült fel: flottaparancsnok, hajórajparancsnok, a három evezősoros gálya parancsnoka, hajóparancsnok. Az altisztek sorába tartozott az evezősök vezetője, a hajó farában helyet foglaló kormányos

(*gubernator*), aki az evezősök hátsó alakzatait irányította, valamint aki a hajóorrból az evezősök első felének vezényelt. A *symphoniacus*, vagyis „zenész” a fuvolája hangjával adta meg az evezés ritmusát. Mint minden emberi cselekedetet, a római flotta mozgását is az istenek oltalma alá helyezték: valamennyi hajó egy-egy istenség nevét viselte, akinek a képét megjelenítették a hajó orrában. S amikor a hajóraj tengerre szállt, vagy épp visszatért a kikötőjébe, mindig áldozatot mutattak be a tengernagy hajójának fedélzetén az isteneknek. A tengerészek hagyományos védőszentjeinek Castor és Pollux számított, de a császárság korában nagy tisztelet övezte az egyiptomi Ízisz istennőt és társát, Szarapiszt is, és végül ők lettek az igazi „tengeri medvék” istenei. Amikor a flotta a kikötőkben állomásozott, a hajós katonákat szárazföldi laktanyákban helyezték el, és feladatuk a hajók javításából, a tömítések és a vitorlázat-kötelzet rendbetételéből stb. állt.

Akcióban a flotta

A császárkorban egyetlen jelentős tengeri csatára sem került sor; a római hajóraj elsősorban a biztonságos földközi-tengeri civil közlekedést garantálta. Ha mégis bekövetkezett valamilyen összecsapás, akkor az általában úgy kezdődött, hogy megfelelő távolságba kerülve a hajó farának felépítményéből lövedékeket zúdítottak az ellenséges járműre. Majd közelebb jutva a katonák hosszú nyélre erősített vágóeszközökkel megpróbálták elvágni a megtámadott hajó kötélzetét. Ezután a megcsákyázás következett, majd egy 8 méter hosszú pallót, amely addig egy csigás szerkezettel az árbocához volt rögzítve, a megfelelő pillanatban ráeresztettek az ellenséges hajó hídjára, s ezen keresztül a harcosok előzönlöttek a másik járművet. Öldöklő közelharc kezdődött ezután. Mivel azonban ritkán fordultak elő ilyen éles helyzetek, a flotta parancsnokai rendszeres időközönként hadgyakorlatokat tartottak, amelyek során a hajórajokat hadrendbe állították, és tengeri csatákat színleltek velük. A hadihajók feladata volt mindezekon kívül a szárazföldi csapatok szállítása, illetve élelmiszer-utánpótlásuk biztosítása a Földközi-tengeren, valamint a neves személyiségek – a császárok, azok családtagjai, a helytartók és főhivatalnokok – utaztatása. Végül, a Misenumban állomásozó hajók legénysége gondoskodott Rómában, a Colosseumban tartott játékok idején a hatalmas *velum* mozgatásáról – e kifeszített óriási vászon védte a túlzott napsugaraktól a nézősereget.

Ezen a domborművön egy római hadigálya látható: a hajó tatján jól megfigyelhető a kis lótorony és előtte a harci rendbe felállított katonák sora

A GYŐZELEM

Csata után a rómaiak nem mulasztották el, hogy köszönetet mondjanak az isteneknek, és kitüntessék a legbátrabb harcosokat. A győzelem színhelyén fegyverekből, zászlókból emlékművet állítottak össze, a császár pedig diadalmenetben vonult be Rómába.

Hadizsákmány és szabadrablás

Egy város elfoglalása után a katonák összegyűjtöttek minden vagyontárgyat, és kifosztották a templomokat, a középületeket, a magánházakat. A szabály úgy tartotta: ha a város harc nélkül megadta magát, a zsákmány a tiszteket illette meg, ha kemény csatában foglalták el, akkor pedig a katonák osztoztak a prédán. Igencsak jól motiválta ez a szokás a csapatok harcésztségét! A zsákmány részét képezték az emberek is: a hadifoglyokból a győztesek rabszolgái lettek – egyénileg vagy kollektív módon. Miután 70-ben Titus elfoglalta Jeruzsálemet, a hadvezér közel 100 000 zsidót hajtott el Júdeából. Közülük 700-at kiválasztott magának, hogy részt vegyenek a diadalmenetében, sokakat kényszermunkára ítéltetett Egyiptomban, a többieket pedig szétosztotta a birodalom provinciái között, hogy az *amphitheatrumi* játékok szenvedő alanyai legyenek. A tizenhét évesnél fiatalabbakat rabszolgának adta el.

Katonai kitüntetések

A bátor tisztek, közkatonák kitüntetésekben részesültek. Ezek közül a kevésbé értékesek karkötő, lánc, lepke vagy érme formájúak voltak. A legfontosabb a *hasta pura*, az ezüstvégű dárda és a babérkoszorúra emlékeztető, aranykoronás jelvény volt. Koronával csak egészen rendkívüli fegyvertényért jutalmazták a harcosokat. A tölgyfalevélből font „érdemkoszorúval” azokat tüntették ki, akik egy római polgárt kiszabadítottak az ellenség karmai közül. A „sánckorona” azoknak járt, akik elsőként hatoltak be az ellenséges táborba. A „bástyakoronát” azok kapták, akik először jutottak fel az ostromlott vár fokára. A hajóorr alakú „tengeri korona” pedig azok jutalma volt, akik elsőként léptek az ellenséges hajó fedélzetére.

A diadal

A császárkor kezdete óta a diadalmenetek szertartása csak a császárt mint egy személyben győztest illette meg. A ceremónia Róma teljes lakosságát megmozgatta, és a római hatalom erejét kívánta hirdetni. A felvonulás a Marsmezőről indult, körbejárta a Palatinus-dombot, és a Capitoliumon, Iuppiter templománál ért véget. A menet élén az állam vezetői: a *senátorok* és a *magistratusok* haladtak. Zenészek kíséretében őket követték a zsákmányt vivők és a láncra vert hadifoglyok. Ezután négylovas, díszes harci kocsin érkezett a győző, a császár, Iuppiter szobrához hasonló öltözékben, *tunicában* és aranycsillagokkal díszített bíborszínű *togában*, kezében pedig sassal ékesített elefántcsont jogart és babérágat tartott. Fejét babérkoszorú ékesítette. Mögötte egy kis rabszolgafiú állt, aki rendszeresen arra figyelmeztette a császárt, hogy ne feledje: ő is csak ember. Erre azért volt szükség, hogy Iuppiter ne vegye zokon a császárnak kijutó dicsőséget. A diadalmas kocsit végül a katonák menete zárta. A Capitoliumon az uralkodó áldozatot mutatott be Iuppiter tiszteletére. A zsákmány bemutatása és a foglyok felvonulása több napig is eltarthatott. Augustus császár például Kr. e. 29-ben, hármass diadala alkalmából olyan szekereket vonultatott fel a rómaiak szórakoztatására, amelyeken élőképeken mutatták be a meghódított egzotikus területeket és népeket. Titus a zsidók felett aratott győzelme után felvonultatta a jeruzsálemi Templomban zsákmányolt értékeket, a hétágú Gyertyatartót és a Törvénytáblákat. A szertartás ideje alatt a római hadvezéreknek, akik a tényleges győzelmet aratták, jogukban állt díszegyenruhájukban: aranydíszes, bíborszínű *togában*, babérkoszorúval a fejükön mutatkozni.

◀ *A háború szörnyűségei. A Traianus-oszlop e részlete különlegesen elborzasztó: egy római katona a fogában tartja egy barbár férfi fejét, akít ő nyakazott le*
Traianus oszlopa, Róma, II. század

Ezen a serlegen Tiberius császár diadalmenetét ábrázolta alkotója. Az uralkodó díszes harci kocsiján áll. Mögötte egy rabszolga épp a babérkoszorút illeszti a győztes fejére
Boscarealeti kincslelet, I. század

Emlékművek

A sikerrel megvívott csaták helyén a rómaiak győzelmi emlékeket emeltek. Kezdetben ez egyszerű fabáb volt, amelyet *tunicába* öltöztettek, kerek pajzsot, tollforgóval díszített sisakot aggattak rá, oldalára pedig kardot és lándzsát helyeztek. A diadal alkalmából pénzt is verettek, amelyen egy-egy álló, ülő vagy térdeplő férfit és nőt ábrázoltak, hátuk mögött összekötözött kézzel – mintegy a leigázott népeket jelképezve. Csakhogy a császárok ennél többre vágytak: Augustus ezért az

alpesi népek felett aratott győzelmére emlékeztetve a mai Nizza közelében, La Turbie-ben óriási kőtornyot emeltetett. Az oszlopokkal díszített kerek, kupolás épület eléri a 46 méteres magasságot.

Traianus császár a dákok legyőzése után, Adamclisinél (a mai Románia területén) egy még ennél is nagyobb emlékművet állíttatott fel, amelyet harci jeleneteket ábrázoló domborművekkel boríttatott be.

BIBLIOGRÁFIA

TÖRTÉNELEM

ACHARD, GUY
La Communication à Rome [Közlekedés Rómában] Payot, Párizs, 1994.
 ANDRÉ, JACQUES
Être médecin à Rome [Orvosnak lenni Rómában] Payot, Párizs, 1995.
 ANDRÉ, JEAN-MARIE és
 BASLEZ, MARIE-FRANÇOISE
Voyager dans l'Antiquité [Ókori utazások] Fayard, Párizs, 1993.
 ANDRÉ, JEAN-MARIE
Les Loisirs en Grèce et à Rome [Időtöltés Görögországban és Rómában] PUF, Párizs, 1985.
 ANDREAU, JEAN
Banque et affaires dans le monde romain [Bank és pénzügyek a római világban] Seuil, Párizs, 2001.
 CHEVALLIER, RAYMOND
Voyages et déplacements dans l'Empire romain [Utazás és helyváltoztatás a Római Birodalomban] Armand Colin, Párizs, 1988.
 CIZEK, EUGEN
Néron [Nero] Fayard, Párizs, 1982.
 DURET, LUC és NÉRAUDAU, JEAN-PIERRE
Urbanisme et métamorphoses de la Rome antique [Urbanisztika és átalakítások az antik Rómában] Belles-Lettres, Párizs, 2001.
 GRIMAL, PIERRE
Les jardins romains [Római kertek] Fayard, Párizs, 1984.
L'Amour à Rome [Szerelem Rómában] Payot, Párizs, 2002.
 LE BOHEC, YANN
L'Armée romaine sous le Haut-Empire

[A római hadsereg a császárság korában] Picard, Párizs, 2002.
 MALISSARD, ALAIN
Les Romains et l'eau: fontaines, salles de bains, thermes, égouts, aqueducs... [A rómaiak és a víz: kutak, fürdőszobák, fürdők, csatornák, vízvezetékek...] Belles-Lettres, Párizs, 1994.
 MARROU, HENRI-IRÉNÉE
Histoire de l'éducation dans l'Antiquité (tome 2) [Az ókori oktatás története (2. kötet)] Seuil, Párizs, 1981.
 NÉRAUDAU, JEAN-PIERRE
Être enfant à Rome [Gyereksors Rómában] Payot, Párizs, 1996.
 NONY, DANIEL
Caligula. Fayard, Párizs, 1986.
 PORTE, DANIELLE
Les donateurs de sacré: le prêtre à Rome [Akik a szentséget osztják: papok Rómában] Belles-Lettres, Párizs, 1989.
 SALLES, CATHERINE
Lire à Rome [Olvasni Rómában] Payot, Párizs, 1994.
Les Bas-Fonds de l'Antiquité [Az ókori társadalom alsó rétegei] Payot, Párizs, 1995.
 TURCAN, ROBERT
Vivre à la cour des Césars: d'Auguste à Dioclétien [Élet a császári udvarban: Augustustól Diocletianusig] Belles-Lettres, Párizs, 1987.

MAGYAR

FORRÁSKIADVÁNYOK

CASTIGLIONE LÁSZLÓ
A római művészet világa
 Gondolat (Európai Antológia), Budapest, 1974.
 DIÓSDI GYÖRGY
A római jog világa
 Gondolat (Európai Antológia), 1973.
 HAHN ISTVÁN
Róma istenei
 Gondolat (Európai Antológia), Budapest, 1975.
 HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY
Irodalmi élet a régi Rómában
 Gondolat (Európai Antológia), Budapest, 1962.
 MARÓTI EGON
Rabszolgák az ókori Rómában
 Gondolat (Európai Antológia), Budapest, 1969.
 SZEPESSY TIBOR
A régi Róma napjai
 Gondolat (Európai Antológia), Budapest, 1968.

FILMOGRÁFIA

A császárkori Római Birodalommal foglalkozó filmek száma több százra tehető. Itt csupán szerény válogatást közlünk a művek eredeti címével, illetve magyar fordításával, a bemutatás évével, a rendező és esetenként a főszereplők nevének feltüntetésével.

1896: *Néron essayant du poison sur un esclave* [Nero egy rabszolgán próbálja ki, hogyan hat rá a mérge], Georges Hatot (Franciaország).
1900: *The Last Days of Pompei* [Pompeji utolsó napjai], William Booth (Nagy-Britannia).
1901: *Quo Vadis?*
 Ferdinand Zecca és Lucien Nonguet (Franciaország).
1907: *Ben Hur*, Sidney Olcott (Egyesült Államok).
1911: *Aux lions, les chrétiens!* [Vessétek az oroszlánok elé a keresztényeket!]
 Louis Feuillade (Franciaország).

1913: *In the Days of Trajan* [Traianus uralkodásának idején]. Lorimer Johnston (Egyesült Államok).
1917: *La tragica fine di Caligole imperator* [Caligula császár tragikus végnapjai], Ugo Falena (Olaszország).
1922: *Nero*, J. Gordon Edwards (Egyesült Államok).
1926: *Ben Hur*, Fred Niblo (Egyesült Államok). *Gli ultimi giorni di Pompei* [Pompeji utolsó napjai], Carmine Gallone (Olaszország).
1932: *The Sign of the Cross* [A Kereszt jegyében], Cecil B. De Mille (Egyesült Államok).
1935: *The Last Days of Pompei* [Pompeji utolsó napjai], Ernest B. Schoedsack (Egyesült Államok). *Golgotha*, Julien Duvivier (Franciaország), Edwige Feuillère-rel és Robert Le Vigan-nal.
1938: *Les derniers jours de Pompéi* [Pompeji utolsó napjai], Marcel L'Herbier (Franciaország), Micheline Presle-lel

1951: *Quo Vadis?* Mervyn LeRoy (Egyesült Államok), Peter Ustinovval, Robert Taylorral, Deborah Kerr-rel.
1953: *The Robe* [A tunika], Henry Koster (Egyesült Államok), Victor Mature-rel, Richard Burtonnal, Jean Simmons-szal.
1954: *Demetrius and the Gladiators* [Demetrius és a gladiátorok], Delmer Daves (Egyesült Államok), Victor Mature-rel.
1958: *La Rivolta dei gladiatori* [A gladiátorok lázadása], Vittorio Cottafavi (Olaszország).
1959: *Ben Hur*, William Wyler (Egyesült Államok), Charlton Hestonnal. *Gli ultimi giorni di Pompei* [Pompeji utolsó napjai], Sergio Leone (Olaszország).
1961: *King of Kings* [Királyok királya], Nicholas Ray (Egyesült Államok), Robert Ryannal. *Barrabas*, Richard Fleischer (Egyesült Államok),

Anthony Quinn-nel, Vittorio Gassmannal, Jack Palance-szel.

1962: *La distruzione di Ercolano* [Herculaneum pusztulása], Gianfranco Parolini (Olaszország).
Il gladiatore di Roma [A római gladiátor], Mario Costa (Olaszország).

1963: *The Fall of the Roman Empire* [A Római Birodalom pusztulása], Anthony Mann (Egyesült Államok), Alec Guinness-szel, Sophia Lorennel. *L'incendio di Roma* [Az égő Róma], Guido Malatesta (Olaszország).

1964: *Gli Schiavi più forte del mondo* [A világ legerősebb gladiátorai], Michele Lupo (Olaszország).
Il Vangelo secondo Matteo [Máté evangéliuma], Pier Paolo Pasolini (Olaszország).

1965: *The Greatest Story Ever Told* [A világ leghíresebb története], George Stevens (Egyesült Államok).

1969: *Satyricon*, Federico Fellini (Olaszország).

1975: *Il Messia* [A Messiás], Roberto Rossellini (Olaszország).

1976: *Nerone*, Mario Castellaci és Pier Francesco Pingitore (Olaszország).

1977: *Jesù di Nazareth* [A názareti Jézus], Franco Zeffirelli (Olaszország), Christopher Plummerrel.

1979: *Caligula*, Tinto Brass (Egyesült Államok), Malcolm McDowell-lel. *Monty Python's Life of Brian* [Brian élete], Terry Jones (Nagy-Britannia).
Il Ladrone [A lator], Pasquale Festa Campanile (Olaszország).

1988: *The Last Temptation of Christ* [Krisztus utolsó megkísértése], Martin Scorsese (Egyesült Államok).

2000: *Gladiator* Ridley Scott (Egyesült Államok), Russel Crowe-val.

TÉRKÉP: A Római Birodalom fő útvonalai

IDŐRENDI ÖSSZEFOGLALÓ

Kr. e. 26–17. IRODALOM: Titus Livius: *A római nép története*.

Kr. e. 27. POLITIKA: Octavianus megkapja az „Augustus” kitüntető címet. Ezután „a római állam istenének fiaként” említik, majd viselni kezdi az *imperator* címet. A Iulius–Claudius-dinasztia meg-alapítása.

Kr. e. 23. POLITIKA: Augustusnak élete végéig *tribunus* rangot adományoznak, ami sérthetetlen-séget és vétőjogot biztosít számára, egyben pedig az *imperium proconsul* lesz, azaz szinte abszolút hatalomra tesz szert az egész államszervezetben.

Kr. e. 21. VALLÁS: Agrippa kitiltja Rómából az egyiptomi egyházakat.

Kr. e. 19. IRODALOM: meghal Vergilius (*Eke-logiák, Georgica, Aeneis*), meghal Tibullus (*Elégiák*).

Kr. e. 13. DEMOGRÁFIA: Róma város lakóinak száma eléri a 800 000-t.

Kr. e. 12. POLITIKA: Az 50 éves Augustus főpap lesz. Meghal barátja és munkatársa, Agrippa, akit vejeül fogadott, és utódjának jelölt ki.

Kr. e. 10. POLITIKA: Megszületik Lugdunumban (Lyon) Claudius (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus), Drusus fia, Livia unokája, akit 41-ben római császárrá választanak.

Kr. e. 8. IRODALOM: Meghal Horatius (*Ódák, Szatírák, Episztolák*). Meghal Maecenas, Augustus barátja, a költők és művészek nagylelkű támoga-tója.

Kr. e. 7. URBANISZTIKA: Rómát 14 adminisztrá-ciók körzetre osztják.

Kr. e. 2. POLITIKA: Augustus Iuliát, egyetlen lányát, harmadszori házasságra kényszerítve, hozzáadja Tiberiushoz, akit anyósa, Livia gyűlöl, és könnyű erkölcsűnek tart. A lányt végül Pandataria szigetére, majd Rhegionba száműzik, ott is hal meg 53 éves korában. URBANISZTIKA: Felépül Augustus *forum*a (Caesar *forum*ára merőle-gesen). Felszentelik Mars Ultor – a Bosszúálló Mars – templomát, amellyel Caesar meggyilkolá-sának állítanak emléket. IRODALOM: Megszü-letik Seneca, a filozófus (65-ben hal meg), a szó- nok Seneca fia. Ügyvédnek tanul, gyakran meg- fordul az udvarnál, dicsérei annak szigorúságát, bár ő maga luxus körülmények között él. Művei: Dialógusok, *Erkölcsei levelek*, Kilenc tragédia. Öngyilkosságra kényszerítik. NAPTÁR: A kereszt- tény korszak kezdete. (Dionysius Exiguus szkíta szerzetes 532-ben végzett számítása alapján a X. században Jézus Krisztus születési idejének – néhány évet tévedve – a római naptár 753. évének december 25. napját nyilvánítják. Azóta ez számít időszámításunk kezdetének.)

4–5 körül. VALLÁS (Palesztina): Betlehemben megszületik Jézus. Később születése napját de- cember 25-ben határozzák meg.

4. POLITIKA: Augustus valamennyi kijelölt utóda, illetve fogadott gyermeke egymás után meghal: Marcellus, az unokaöccse és veje (Kr. e. 23); Agrippa, másik veje (Kr. u. 12); Lucius, az unokája (Kr. u. 2); Caius, másik unokája (4). Ez- után Tiberius nevezi meg örököséül.

6. HÁBORÚ: Palesztina fellázad Róma uralma ellen. 2000 lázadót keresztre feszítenek. A zelóta mozgalom kezdete; Isten és a Törvény szolgálatát hirdetik, miközben Róma ellenében saját papi uralmuk megteremtésére törekednek. Archelaus, Júdea helytartója lemondásra kényszerül, majd száműzik. Júdea ezután *cliens* államból római pro-

vinciává válik, amelyet Szíriához csatolnak (41-ig).

8. POLITIKA: Rómában felállítják az *annona*-hiva- talt, a gabonával és az alapvető élelmiszerekkel való ellátás intézményét, amelyet addig az *aedili*- sek vezettek. A hivatal 200000 érdekelt között oszt szét ingyenesen gabonát, illetve szabályozza az árfolyamot.

14. POLITIKA: 76 éves korában meghal Augus- tus. A 40 esztendőes Tiberius (Livia fia és Augustus másodunokaöccse) az új római császár. 37-ig, vagyis 22 éven át uralkodik.

DEMOGRÁFIA: A népszámlálási adatok szerint 4973000 római polgár él a birodalomban.

18. IRODALOM: Meghal Ovidius (*A szerelem művészete, Átváltozások, Római naptár*).

21 körül. URBANIZÁCIÓ (Palesztina): Herodes Antipas – Tiberius császár tiszteletére – megalapítja Tiberiaszt.

22. ÉPÍTÉSZET: Róma első császári palotája, a *Domus Tiberiana* a Palatinus-dombon.

23. POLITIKA: 33 éves korában meghal Drusus, Tiberius fia, akivel a császár megosztotta a hatal- mást.

27. POLITIKA: Tiberius császár, megelégedve a város nyüzsgését és az udvar intrikáit, elhagyja Rómát, és Capri szigetére költözik, ahol a tenger partján, egy magaslaton felépítteti sásfészekét, a Iuppiter-villát.

29 körül. POLITIKA (Palesztina): Keresztelő János lefejezése.

30. VALLÁS (Palesztina): Jézus Krisztus halálának feltételezett évszáma.

30 körül. IRODALOM: Phaedrus, aki gyermek- korban Thrákiából rabslavogaként került Rómába, lefordítja a görög Aiszóposz meséit.

37. POLITIKA: 78 éves korában, Capri szigetén meghal Tiberius. A 25 éves Caligula, idősebb Agrippina és Germanicus fia lesz Róma harmadik császára. Gyermekkorában sokat él katonák között a táborokban, s az apró katonai csizmákról (*caligae*) ott kapja a Caligula becenevet. Örökbefo- gadás révén Tiberius unokája, aki számos testi és lelki betegségben szenved. Alig négyévnvi uralko- dást követően saját testőrtisztjei végeznek vele.

39. POLITIKA: Philon filozófus vezetésével kül- döntség megy Rómába, az alexandriai zsidók sor- sának enyhítése érdekében.

41. POLITIKA: Császárrá kiáltják ki az 51 éves Claudius (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus). Ő a negyedik római császár. Nagy műveltségű, de gyenge jellemű ember, aki több mint 13 éven át uralkodik.

43. URBANIZÁCIÓ: Megépül Ostia kikötője.

47. DEMOGRÁFIA: A népszámlálási adatai szerint a római polgárok száma 5984000. URBANIZÁ- CIÓ: Az *Aqua Claudia* kiépítése. A 69 km hosszú vízvezeték 30 méteres magasságban ér Rómába, és napi 180000 m³ vizet szállít az Anio folyóból.

48. POLITIKA: Claudius császár meggyilkoltatja harmadik feleségét, Messalinát, Augustus nővéré- nek unokáját, annak botrányos magánélete és zűrzavaros politikai cselekedetei miatt. Majd elve- szí ifjabb Agrippinát, saját unokahúgát, aki örök- be fogadtatja a császárral az előző házasságában 37. december 15-én született fiát, Nerót. Teszi ezt azzal a céllal, hogy kiszorítsa az utódlásból Claudius saját fiát, a 41. február 12-én született Britannicust, akinek anyja Messalina volt.

48 körül. VALLÁS (Palesztina): Jeruzsálemben összeülnek az öskeresztény előjárók, hogy meg- állapodjanak a zsidó vallási vezetőkkel a kikeresz- telkedettek ügyében. A körülmetélés szertartásá- nak elhagyása és a mózesi törvények elvetése.

52. URBANIZÁCIÓ: Az *Anio Novus* kiépítése. A 87 km hosszúságú vízvezeték az *Aqua Claudia* kiegészítése, amely napi közel 190000 m³ vizet szállít Rómába.

54. POLITIKA: Ifjabb Agrippina megmérgezi fér- jét, Claudius. Fia, Nero 16 éves korában ötödik római császárként kerül trónra. 68-ig, 14 éven keresztül uralkodik.

55. POLITIKA: Nero császár megöleti a 14 éves Britannicust, Claudius és Messalina fiát, a trón várományosát.

55 körül. IRODALOM: Megszületik Tacitus (Publius Cornelius Tacitus) történetíró (meghal 115-ben).

59. POLITIKA: Nero császár egy *centurio*val meg- gyilkoltatja anyját, ifjabb Agrippinát.

60 körül. IRODALOM: Megszületik Iuvenalis (meghal 130-ban). *Szatíráiban* az erkölcsi zűllést ostorozza.

62. IRODALOM: Megszületik ifjabb Plinius (Caius Plinius Caecilius Secundus) (meghal 113- ban).

64. POLITIKA: A hatalmas római tűzvész. A nép Nerót okolja, ő a felelősséget a keresztényekre hárítja, ezért üldözni kezdik őket, és akiket elfog- nak, azokat megkínözzák, majd kivégzik.

65. POLITIKA: Piso (Caius Calpurnius Piso) összeesküvése. A *senatus* fellázad Nero ellen, a megmozdulást Seneca, Lucanus, Petronius és Corbulo is támogatja. Az összeesküvést leleple- zik, a résztvevőket kivégezik vagy öngyilkosságra kényszerítik. IRODALOM: Meghal Petronius (*Satyricon*). Meghal Lucanus (*Pharsalia*).

65 körül. ÉPÍTÉSZET: A *Domus Aurea* („Arany- ház”) megépítése a hatalmas római tűzvész pusztításának helyén.

66. HÁBORÚ (Palesztina): A zsidóknak a római megszállás elleni tiltakozása, amely hat éven át egyre erősödik, végül nyílt háborúskodásba tor- kollik. Az 57 éves Vespasianust bízzák meg azzal a feladattal, hogy vessen véget a háborúnak. 67- ben el is foglalja Galileát. Ezután visszahívják Rómába, hogy legyen a trónon Nero utóda. Ekkor a hadműveletek irányítását fiára, a 27 éves Titusra ruházza. Négy *legió*ja élén Titus véget vet a hábo- rúnak: 70 április és szeptembere között beveszi Jeruzsálemet is. A rómaiak kirabolják és felgyűjt- ják a Templomot, a lakosságot szétkergetik, és Júdeát császári provinciává teszik. Csak a massa- dai erőd áll ellen 73-ig.

67. VALLÁS: Péter és Pál apostolok mártíromságá- nak éve. A hagyomány szerint Pétert Caligula cir- kusza mellett, Pált pedig az Ostiába vezető út mentén (San Paolo fuori le Mura) temetik el. Pál raboskodása idején írja meg Lukács az evangéliu- mát. POLITIKA: Nero utazásai. Olümpióban énekművészetét csillogtatja meg, arany vakoló- kanállal pedig felavatja az épülő, de el nem készülő korinthuszi csatornát (e nagyszabású tervvel azt akarja elérni, hogy a hajók átrakás nél- küül kelhessenek át a szoroson, illetve hogy ne kelljen megkerülniük a Peloponnészoszt). A munkálatokat csak a XIX. században folytatják és fejezik be.

68. POLITIKA: Nero különbségei, szertelensége a *senatus* egyre nagyobb ellenállásába ütközik. Galliában és Hispaniában lázadások törnek ki. Végül a 31 éves császárt a nép ellenségeként nyilvánítják, aki erre elmenekül, majd öngyilkosságot követ el. Így ér véget a Julius–Claudius-dinasztia. Ezután a 63 éves Galbát kiáltják ki császárrá. A hatodik római császár azonban elköveti azt a hibát, hogy nem ajándékozta meg az öt trónra segítő *legiókat*, amiért saját testőrei héthónapos uralkodás után meggyilkolják.

69. POLITIKA: Az ún. „négy császár éve”, vagyis Galbáé, Othóé, Vitelliusé és Vespasianusé. Január 15.: a 37 éves Otho (Nero egykori kegyeltje, Poppea első férje, a Galba – elődje – elleni államcsíny kiterelője) a hetedik császár 69. április 16-ig, vagyis három hónapig. Miután riválisa, Vitellius megerősödik, öngyilkosságot követ el. Április 16.: az 53 éves Vitellius a nyolcadik római császár. Egészen 69. december 22-ig, vagyis nyolc hónapon át uralkodik. Tiberistől Galbáig a császári udvar bizalmasa. A germán *legiók* már januárban császárrá kiáltják ki, de a trónt csak Otho öngyilkossága után foglalhatja el. Riválisával, Vespasianusszal szemben azonban alulmarad, és a tömeg felkoncolja. Augusztus: a 60 éves Vespasianust (Titus Flavius Vespasianust) a keleti *legiók* a kilencedik római császárrá választják. Több mint kilenc éven át, egészen 79. június 23-ig uralkodik. Vitellius halála után abbahagyja a júdeai háborút, és visszatér Rómába. Helyreállítja a birodalom pénzügyeit, rendet és békét teremt. Ő a Flavius-dinasztia megalapítója, amely 96-ig uralkodik.

75. ÉPÍTÉSZET: A Colosseum építésének kezdete (82-ben fejezik be).

79. POLITIKA: A 39 éves Titust (Flavius Vespasianust) a tizedik római császárrá választják. Apját, Vespasianust követi a trónon. Kétévnnyi uralkodás után, a súlyos pestisjárványnak áldozatul esve, meghal. Az ő uralkodása kezdetén, augusztus 24-én tör ki a Vezúv, és önti el látójával Pompej és Herculaneumot. IRODALOM: Meghal id. Plinius (*Természettörténet*).

80. POLITIKA: A *senatus* első „afrikai” tagja, egy Tuniszban élő római.

80–100. IRODALOM: Kiadják Martialis *Epigrammait*. Megjelenik három eposz (Valerius Flaccus: *Argonautica*, Silius Italicus: *Punica* és Statius: *Thebais*).

81. POLITIKA: A 29 éves Domitianus (Titus Flavius Domitianus) a 11. római császár. Vespasianus második fia és Titus öccse, aki bátyját követi a trónon. Nevéhez nagy építkezések fűződnek. Sok kedvezményt biztosít a provinciáknak, miközben kegyetlenül elbánik számos arisztokrátával és értelmiségivel. 15 évnnyi uralkodás után, 96. szeptember 18-án meggyilkolják. ÉPÍTÉSZET: Felépítik Titus diadalívét a római Forumon.

86. ÉPÍTÉSZET: Domitianus megépítteti a Palatinus-dombon a hatalmas Flavius-palotát, benne az első monumentális római császári trónnal.

90. POLITIKA: Domitianus jelentős összegű adót fizet a dákoknak, hogy biztosíthassa a dunai határvonal mentén a békét. Germánia délnyugati részére római *legiókat* vezényel, így tartva fenn a Rajna–Duna közötti területtel a kapcsolatot. A birodalom e részét *decumates agrum* nevezik, mivel lakóinak jövedelmük egytized részét adóként be kell fizetniük a kincstárba.

90 körül. URBANISZTIKA: Domitianus felépíti Rómában a stadionját, hogy megkísérelje a görög mintájú atlétikai játékokkal helyettesíteni a véres

gladiátorviadalokat. TUDOMÁNY: Görögországban megszületik Ptolemaiosz, a nagy földrajztudós (meghal 168 körül). Karrierje csúcsára 140 és 160 között Alexandriában ér. VALLÁS (Palesztina): Megjelenik az *Apostolok cselekedetei*.

92. TÖRVÉNYKEZÉS: Szőlőtörvény: tilos új tőkétet ültetni. A provinciákban ki kell irtani a szőlőtőkék felét, a bor túltermelésének elkerülése érdekében.

94 körül. IRODALOM: Megjelenik Quintilianus *Szónoki nevelés* című műve.

96. POLITIKA: A 70 esztendő s Nerva (Marcus Cocceius) a 12. római császár. Elismert ügyvéd, aki legfőbb feladatának a béke és a közrend helyreállítását tekinti. Örökre fogadja Traianust, és utódjának jelöli ki. 16 hónapi uralkodás után, súlyos betegségben, 98. január 23-án meghal. Így ér véget a Flavius-dinasztia, és kezdődik a 193-ig tartó Antoninus-császárok kora. URBANIZÁCIÓ: Nerva császár felavatja a *Forum Transitorium* vagy „Nerva-folyosót”, ezt a még Vespasianus idején megkezdett, 45×120 m-es építményt, amely a Forum Romanumot a Suburával (alsóvárossal) köti össze.

97. GAZDASÁG: Rómában bevezetik az *alimentatio* (ellátás) rendszerét a szegény gyerekek megsegítésére, valamint az 5%-os hitelek folyósítását a középosztály helyzetének javítása érdekében.

97 körül. URBANIZÁCIÓ: Frontinus, a Róma vízellátásáért felelős tisztviselő lajstromba veszi a város 640 kútját, közöttük a 39 legmonumentálisabbat.

98 körül. POLITIKA: A 45 éves Traianus (Marcus Ulpius Traianus) a 13. római császár. Kiváló hivatalkos és elismert hadvezér, aki húsz éven át vezeti a birodalmat. 64 éves korában, 117. augusztus 8-án, szélütés következtében hal meg.

96–117. IRODALOM: Megjelennek Tacitus művei (*Historiae*, *Agricola*, *Germania*, *Beszélgéstés a szónokokról*, *Évkönyvek*).

100. ÉPÍTÉSZET: Nagyszabású építmények Galliában: a nemaususi (Nîmes) és arelatei (Arles) *amphitheatrum*.

105–106. HÁBORÚ: Hadműveletek Dacia ellen. Arabia császári provincia.

111. ÉPÍTÉSZET: Traianus *forum*-ának építése (114-ig). IRODALOM: Ifjabb Plinius levelezése.

113. ÉPÍTÉSZET: Traianus oszlopának felavatása Rómában. A 29 méter magas oszlop 98 márványsorának domborművein a dákok elleni háborúk jeleneteit örökíti meg.

116. HÁBORÚ: Miután Traianus meghódítja Asszíriát és Mezopotámiát, eléri a Perzsa-öblöt. A diaszpórában élő zsidók heves felkelésben törnek ki, s ez meghatározásra kényszeríti Traianus csapatait. A császár ekkor úgy dönt, hogy visszatér Rómába, ütközben azonban meghal. Az ő uralkodásának idején éri el a Római Birodalom a legnagyobb kiterjedését.

117. POLITIKA: A 41 éves Hadrianus (Publius Aelius Hadrianus) a 14. római császár. Traianus gyámfia, akit a gyermektelen császár örökre fogadott. (Mielőtt császárrá emelik, Hadrianus katonai *tribunusként* szolgál Aquincumban, majd Alsó-Pannonia helytartója lesz.) Az új uralkodó felhagyja elődje expanziós politikájával, és inkább a birodalom határainak megerősítésére és a központi hatalom megszilárdítására törekszik. 138. július 10-ig, húsz éven át uralkodik.

120 körül. IRODALOM: Megjelenik Suetonius: *Caesarok élete* című műve, az első 12 császár életrajzát tartalmazza.

121. ÉPÍTÉSZET: Rómában, Hadrianus elképzelt

lése szerint megépül Venus temploma, Nero egykori *Domus Aurea*ja helyén. Ennek következtében át kell helyezni Nero császár kolosszális szobrát a Colosseum mellé.

122. POLITIKA: Hadrianus ellenőrző körútra indul a birodalom északi felébe. A 125-ig tartó út során meglátogatja Britanniát, és eljut Germania határáig. HÁBORÚ: (127-ig) megépül a mai Tyne-torkolat és Solway-öböl között a Hadrianus-fal, a napjainkig jó állapotban fennmaradt erődítés, amely feltartóztatja a barbárok betörési kísérleteit. ÉPÍTÉSZET: A szép Antinoosz, Hadrianus kegyeltje belefullad a Nílusba. A megrendült császár templomot, szobrokat emeltet tiszteletére, és új várost – Antinopolist (130) – alapít emlékére.

124 körül. IRODALOM: Megszületik Apuleius, a máig népszerű *Átváltozások* (*Az aranyszamár*) című regény szerzője. (Meghal 180 körül.)

125. ÉPÍTÉSZET: Felépül Tiburban (Tivoli) a Hadrianus-villa (135-ben fejezik be), ez a hatalmas, különleges tervezésű rezidencia, szökőkutakkal, tavakkal díszített parkjával.

128. POLITIKA: Hadrianus második nagy szemleútja (132-ig), amely során meglátogatja Görögországot, Kis-Ázsiát és Egyiptomot.

129. URBANIZÁCIÓ (Algéria): Lambaesisben (Tazoult) megalakul a III. *legio Augusta* tábora, Numidia védelmére (itt székel a *praetor*).

JOG: Salvius Iulianus összegyűjti és egyesíti az összes érvényben lévő császári rendeletet, és megjelenteti az egész birodalomra kötelező „örök ediktumot”.

129 körül. ORVOSTUDOMÁNY: Pergamonban megszületik Claudius Galenus (meghal 200-ban), aki Galénosz néven válik híres filozófussá és orvosá. Alexandriában és Pergamonban tevékenykedik, majd Rómában a császári család orvossa lesz. Tanításai a XVII. századig hatást gyakorolnak.

130 körül. IRODALOM: Megjelennek Iuvenalis *Szatírái*.

132. POLITIKA (Palesztina): Hadrianus leveri a zsidók második felkelését. A Bar-Kochba – a „Csillag fia” – vezette kétségbeesett ellenállás a júdeai sivatag barlangjaiban folytatódik. Jeruzsálem romjain Hadrianus felépítteti a *Colonia Aelia Capitolina*-t, ahová zsidók nem tehetik be a lábukat. ÉPÍTÉSZET: Rómában, a Mars-mezőn Hadrianus császári mauzóleumnak hatalmas, kör alakú építményt emeltet (amelyet napjainkban „Angyalvárként” ismerünk).

138. POLITIKA: Antoninus Pius (Titus Aurelius Hadrianus Antoninus) 51 éves korában a Római Birodalom 15. császára lesz. A gazdag galliai polgári családból származó Antoninust elődje, Hadrianus 138 elején örökre fogadja. Az ő nevéhez fűződik a birodalom pénzügyeinek rendezése és a *Pax Romana* („Róma békéje”) kiteljesítése. Közben örökre fogadja vejét, Marcus Aureliust, későbbi utódát.

140 körül. HÁBORÚ: Britannia északi részén Antoninus Pius megépítteti a mai Forth torkolatától a Clyde folyóig az ún. Antoninus-falat (megerősítve a „Hadrianus-falat”). HÁBORÚ: Daciában kiépülnek a *limes* erődítményei.

141. POLITIKA: 37 éves korában meghal idősebb Faustina anyacsászárné, akit Antoninus Pius istennői rangra emeltet, és a Forum Romanumon templomot állítat neki.

150 körül. HÁBORÚ: A Skandináviából bevándorolt gótok megmozdulása. Egészen a Fekete-tengerig jutnak el, maguk előtt úzva számos népet, amelyek nekiutköznnek a Római Birodalom

határainak. VALLÁS: Antoninus Pius hivatalossá nyilvánítja a bikakultuszt (a bikaáldozatot). MŰVÉSZET: A hamvasztásos temetés elterjedése következtében felélénkül a szarkofágok díszítésének művészete.

160. IRODALOM: Megszületik Tertullianus (Quintus Septimus Florens) (meghal 240 körül). Ő az első, latin nyelven író keresztény szerző.

160 körül. VALLÁS: A fríg keresztény Montanust, aki megjósolja a világ végét, és erkölcsi megújodást hirdet, eretnekséggel vádolják meg.

161. POLITIKA: A 40 éves Marcus Aurelius (Marcus Aurelius Antoninus) és Lucius Aurelius Verus a Római Birodalom 16. és 17. császára. Antoninus Pius – Hadrianus utasítására – fogadja örökbe a gazdag hispaniai családból származó Marcus Aureliust, aki kezdetben együtt uralkodik adoptív testvérével, majd végül, Lucius Aurelius Verusszal (169-ig). 180. március 17-ig ő az egyedüli császár. A sztoikus filozófia híve, az *Elmélkedések* című híres könyv szerzője (megjelenik 174-ben). Uralkodása idején birodalmát súlyos támadások érik, és számos lázadás gyengíti. Fia, Commodus követi a trónon.

162. HÁBORÚ: A parthusok áttörnek a birodalom határát, és bevonulnak Armeniába. A kezdeti hadi sikerek után a rómaiak megfordítják a csaták kimenetelét, 163-ban legyőzik a parthusokat, visszafoglalják Armeniát, 165-ben pedig Mezopotámiát római provinciává teszik.

165. VALLÁS: Rómában mártíromságot szenved Iustinus keresztény író, terjedelmes irodalmi, vallásméleti, apologetikus művek szerzője.

166. HÁBORÚ: A *Pax Romana* vége. Az első dunai háború, amelyet a markomannok vívnak Róma ellen. A markomannokat számos nép (kvádok, germánok, jazigok, szarmaták, lombardok) támogatja. Csapataik lerohanják Pannoniát, és megostromolják Aquileiát. Marcus Aureliusnak csak nagy nehézségek árán sikerül őket visszaszorítania (172-ben). EGÉSZSÉGÜGY: A keleti hadsereg katonái behurcolják Rómába a pestist. A járvány eléri az egész Nyugatot, és ez is hozzájárul a barbár népek sikereihez. A járvány több mint 20 éven át szedi áldozatait.

170 körül. VALLÁS: Marcus Aurelius ediktuma, amely száműzetéssel vagy halállal sújtja azokat, akik új szekták és ismeretlen vallások hívei lesznek.

173 körül. MŰVÉSZET: Marcus Aurelius bronz lovasszobra. A reneszánsz idején Michelangelo a szobrot áthelyezi a római Capitolium térre, és azóta is csodájára jár a világ.

176. POLITIKA: Marcus Aurelius – a *senatus* élénk tiltakozása ellenére – 15 éves fiát, Commodust társuralkodóvá nyilvánítja. MŰVÉSZET: Felállítják a császár 29,60 m magas oszlopát (csak 193-ban készül el véglegesen), amely Marcus Aureliusnak a kvádok és markomannok felett aratott győzelmeit örökíti meg.

180. HÁBORÚ: A 69 éves Marcus Aurelius – második dunai hadjárata idején – március 17-én Vindobonában (Bécs), pestisben meghal. POLITIKA: A 18 éves Commodust (Lucius Aelius Aurelius Commodust) a 18. római császárrá választják. Közel egy évszázad után ő az első férfi, aki apját követi a trónon. Az atlétikát, sportot kedvelő császárt nem szívleli a *senatus*, ő pedig nem képes vagy nem is akar uralkodni: inkább az

udvari intrikák és a túlkapások érdeklik. 11 évnyi uralkodását követően 192. december 31-én meggyilkolják.

187. EGÉSZSÉGÜGY: A húsz éve nem múltó pestisjárvány újult erővel támad: naponta 2000 áldozatot szed Rómában (188-ban is).

193. POLITIKA: Commodus császárt a 192–193. év fordulóján, újév éjszakáján megfojtják. Így ér véget az Antoninus-császárok dinasztiája. A *senatus* megtagadja Commodus istenné nyilvánítását. A hatalom a határ menti *legiók* kezébe kerül. Ők választják meg parancsnokukat, Pertinaxot 19. római császárrá. Három hónapnyi uralkodása után azonban saját testőrei meggyilkolják. Március 28.: A 60 éves Didius Iulianus a 20. római császár – egészen június 2-ig. Ő a rangját a *praetoroktól* vásárolja meg. Mindössze 66 napig uralkodik, amikor Septimius Severus közeledtének hírére megölik. Június 9.: A pun származású, Leptis Magnában született 47 éves Septimius Severus (Lucius Septimius Severus) a 21. római császár. (Több mint hét éven át, egészen 211. február 4-ig uralkodik.) Három riválisa ellenében a dunai *legiók* választják császárnak. Vaskézzel irányítja a birodalmat. Feleségétől, a szír Iulia Domnától két fia: Caracalla és Geta születik. A Severus-dinasztia egészen 235-ig regnál.

194. POLITIKA: Septimius Severus legyőzi riválisát, a szintén császárrá kikiáltott Pescennius Nigert, és megbünteti támogatóit, valamint a Pescennius-ház hű városokat.

195. POLITIKA: Commodus után mindössze 25000 *denarius* marad a kincstárban. Ezért Septimius Severus arra kényszerül, hogy az ezüst-dénárból kivonja az ezüst 50 %-át.

196. POLITIKA: Clodius Albinus a *senatus* és a nyugati provinciák támogatásával császárrá kiáltja ki magát. A lugdunumi csatában azonban, 197. február 19-én vereséget szenved, és öngyilkosságot követ el.

202. VALLÁS: Septimius Severus császár megtiltja a zsidó és a keresztény vallás tanainak hirdetését és az e vallásokra való áttérést.

203. FILOZÓFIA: Megszületik Plótinosz görög filozófus, az újplatonizmus legnagyobb hatású képviselője. (Meghal 266 körül Alexandriában.) ÉPÍTÉSZET: Rómában, a Forum Romanumon felállítják Septimius Severus diadalívét és a Palatinus-domb lábánál a Septizonium nevű díszes palotát.

211. POLITIKA: Septimius Severus Britanniában, Eburacumnál november 4-én meghal. Utódai: mindkét fia, Caracalla és Geta egyszerre. Ők a Római Birodalom 22. és 23. császárai. Caracalla azonban 212 februárjában megöleti öccsét, utána már egyedül uralkodik.

212. POLITIKA: Caracalla (Marcus Aurelius Antoninus Bassianus) 23 évesen a Római Birodalom 22. császára lesz. Öt éven keresztül uralkodik, egészen 217. április 8-ig. Nagy katona és építő. Utóda, Macrinus megöleti. Caracalla adja ki az ún. *Constitutio Antoniniana*, amely a birodalom teljes, szabadnak született lakosságának római polgárjogot biztosít.

214. HÁBORÚ: Caracalla hadjáratot indít a kvádok, a jazigok, a gótok és a dákok ellen. IRODALOM: Megszületik Longinus filozófus, rétor és irodalomtudós, akit kortársai „lábon járó könyvtárnak” neveznek. (273-ban hal meg.)

216. HÁBORÚ: Caracalla háborút indít a parthusok ellen. Macrinus *praefectus praetorio* (217-ben) megöleti.

217. POLITIKA: Az 53 éves Macrinus (Marcus Opellius Macrinus) a Római Birodalom 24. császára (egy évig, 218 júniusáig). A parthusokkal dicstelen békeszerződést köt, ami megtépázza katonái között a jó híret. Csapatai elpártolnak tőle, és unokájához, a 14 éves Elagabalushoz csatlakoznak, akit császárrá kiáltanak ki. MŰVÉSZET: Megnyitják Caracalla *thermáját*, amelyet még Septimius Severus alatt (206-ban) kezdenek építeni. A fürdő egészen a VI. századig működik. 1600 fürdőző fér el benne, és kertekkel, szabadterei *gymnasiumokkal*, könyvtárral, képtárral, előadóteremmel rendelkezik. A fürdőből kerül elő a *Belvederei Apollón-* és a *Farnese Hercules* szobor.

218. POLITIKA: Elagabalus (Sextus Varius Avitus Bassianus, a későbbi Marcus Aurelius Antoninus) 14 éves korában a Római Birodalom 25. császára lesz. Közel négy évig, 222. március 1-jéig uralkodik. Nagyon fiatalon Baál, a szíriai napisten papjává szentelik. Ő Septimius Severus második feleségének másodikunokaöccse. Térítői buzgósága miatt elhidegül tőle Róma, és homoszexualitása miatt eltávolodik tőle a hadsereg. A birodalmat súlyos gazdasági válság fenyegeti.

222. POLITIKA: Elagabalust meggyilkolják saját testőrei. A 14 éves Alexander Severus (Marcus Aurelius Alexander Severus) lesz a Római Birodalom 26. császára. 235-ig, 13 éven keresztül uralkodik. A trónon unokabátyját, Elagabalust követi, aki őt örökbe fogadja. Alexander Severus példamutató császár akar lenni, s e törekvéseben anyja, a szíriai Iulia Mamaea hasznos tanácsaival segíti. A jóindulatú, kulturált ifjú császár a katonák intrikáinak esik áldozatául, s utána a birodalom súlyos anarchiába süllyed.

228. POLITIKA: A *praetorianus* testőrök megölik parancsnokukat, Ulpiant, a neves ügyvédet, Alexander Severus legfőbb tanácsadóját, mert meg akarják nyírni a testőrök kiváltságait.

231. HÁBORÚ: Alexander Severus hadjáratot indít a perzsa király, I. Ardasír ellen, amelynek eredményeként a rómaiak megtarthatják Mezopotámiát.

232. VALLÁS: A Caecilius család keresztény hitre tér fiatal leánytagját, Caeciliát lefejezik. Calixtus temetőjében földelik el, de maradványait 1599-ben megtalálják, és azonosítják.

233. HÁBORÚ: Az alemannok átlépik a Rajna vonalát, és előzönlök Raetiát, az Alpok vidékét. Alexander Severus erre megkísérli egyesíteni a dunai és a rajnai *legiókat*, és Moguntiacumba (Mainz), e fontos római hadművelleti központba irányítja őket.

235. POLITIKA: Alexander Severus megpróbálja lepénzelni a béke érdekében a germánokat. A *legiók* azonban fősvénységgel vádolják meg Iulia Mamaeát, és fellázadnak ellene. Mogontiacum főterén a *legionariusok* megölik a császárt és az anyját is. Ezután a trák nemzetiségű tisztet, a legendás erejű és hatalmas termetű Maximinust kiáltják ki császárrá. A 27. római császár három éven át, 238-ig uralkodik. Egyszerű pásztorból lesz hadvezér. Jelentős hadi sikereket arat a Majna- és Duna-menti csatákban, de durva viselkedése miatt saját katonái megölik.

TÁRGYMUTATÓ

Aabortusz 16

Adók 37, 90–91, 124, 145, 151
Áldozat 95, 118–121
Állattenyésztés 137
Amphitheatrum 42, 112–113, 153
Anyaság 11, 12, 16–17
Arcfestés 54
Árnyékszék 37
Asszony 10–11, 16, 22–24, 48–50, 53–56, 58, 80, 105, 107, 113, 122, 138–139
Asztrológia 17
Atrium 12, 28

Babonák 17, 24, 76, 121, 126–127
Bankárok 147
Bányák 134, 142
Barbárok 150–151, 165, 180, 184
Búza 64, 82, 90, 129, 136, 173–174

Centuriók 174

Cirkusz 110–111, 153
Cirkuszi játékok 46, 80, 82, 87, 90, 97, 107, 110–113
Cliensek 12, 46, 77, 82, 83, 110, 134
Cursus honorum 81, 88

Csábítás 23, 25, 48–49, 53–55
Család 9–23, 28, 32, 76, 84, 109, 121, 128, 129
Császári paloták 43
Császári posta 171
Császári tanács 89
Császárkultusz 42–43, 86–87, 110, 121, 132, 146, 184–185

Dajka 18

Diadalív 42, 124, 153
Díszítőművészet 28, 41–42, 102–103, 108

Ebéd 74–77, 83

Ékszerek 47, 54–55
Emlékművek 39, 42–43, 81, 101–103, 110, 129, 146, 152, 185
Ének 105, 110, 178
Erotika 24–25, 64, 77, 126
Erőszak 80, 84, 94–95, 112–113, 125, 162–163, 180, 184

Felszabadított rabszolgák 10, 80, 84–85, 89, 100, 102, 121, 138–139, 147

Férfidivat 46–47, 49, 52, 81
Festmények 28, 41–42, 102–103, 111, 113
Filozófia 21, 98, 160
Fogamzásgátlás 16
Folyóvíz 32, 36–37, 42–43, 170
Főzelékek 66–67, 76–77

Gabona 64–65, 82, 90, 136
Gallia 47, 61, 64, 68, 72, 117, 136, 140, 152–153
Gasztronómia 67–69, 70–75, 77, 153

Gazdagok és szegények 25, 29, 30–31, 37–38, 40, 53, 56, 68, 71, 74–77, 80–84, 99, 107, 109–110, 134–135, 147, 159, 163, 166
Gladiátorok 58, 97, 112–113, 127, 160, 170
Görög hatás 28, 47, 50, 58, 72, 98–99, 104, 107–108, 116–117

Gyászszerartás 16–17, 111–113, 115, 122–123, 128–129, 138–139, 159, 163, 181
Gyerek 10–12, 16–18, 20–22, 25, 28, 76, 84, 126, 175
Gyerekmunka 135
Gyógyfürdő 61, 153
Gyorsírás 110, 121
Győzelmi bevonulás 91, 124, 184–185
Gyümölcsök 29, 67, 76–77
Gyümölcsöskert 29, 66

Háború 42, 86, 91, 120–121, 150, 178, 180, 182–185
Hadsereg 42, 109, 123, 166–184
Hajviselet 49, 52–54
Halak 70–71
Halál 16–17, 111–113, 115, 122–123, 128–129, 139, 181
Halottkultusz 129
Házasság 12, 14–15, 18, 22–23, 28, 175
Házi istenek 10, 12, 15, 28–29
Házi istenek kultusza 10, 12, 15, 28, 116, 120, 162
Házi oltár 15, 17–19, 28
Higiénia 32, 36–38, 56–57, 107, 128
Homoszexualitás 22–23
Húsok 68–69, 76–77

Idegen istenek 11, 117, 122–123, 152–153, 162
Insula 30, 38
Iskola 20–21
Istenek 18, 116–120, 162, 178
Ízisz-kultusz 122

Játékok 18, 19
Jog 10, 12, 14, 21–23, 82, 84

Katonai táborok 150, 170–171, 178–179
Kedvtelések 11, 29, 56–57, 76–77, 81, 97–113, 134, 161
Kényelem 32, 34–37, 56
Kenyér 64–65, 82, 90, 134, 173
„Kenyeret és cirkuszt” 80, 82–83, 87, 90, 112–113
Kereskedők 11, 29, 51, 53, 64–65, 73, 85, 101–102, 134, 139, 144–145, 156–157, 160, 170
Keresztények 11, 95, 124–125, 160
Kertek 24, 28–29, 33, 39
Kezdeményezés 122–123
Kézművesek 11, 29, 50–52, 64–65, 134, 138–140, 170
Kincstár 37, 90–91

Kocsis 110–111, 127
Kocsiverseny 110–111
Komédiások 77, 97, 160
Konyha 28, 32, 36, 74–75
Köszöntés 122
Közbiztonság 40
Közmunkák 90, 103, 139

Lábbeli 49, 160, 162, 176
Lakoma 15, 23, 25, 34, 63, 74, 76–77, 81, 105, 119, 128, 139
Lányok és fiúk 12, 17, 19–20, 90
Limes 86, 150
Lovagok 80–81, 89, 109

Matrona 11–12, 14, 16, 23, 48–49, 53–54
Mester 18, 23, 32, 49, 58, 80, 84–85
Mezőgazdaság 116, 118, 134, 136, 152, 174
Mithrasz-kultusz 122–123, 166
Mozaik 28, 42, 102, 111, 113
Munka 84–85, 134
Munkások 134, 137–140, 142–143
Műalkotás 42–43, 81, 129, 139, 153, 185

Napóra 132–133
Naptár 28, 90, 116, 129, 132–133, 168
Népszámlálás 151
Népünnepélyek 18, 46, 82, 87, 90, 110, 118, 120, 122, 178
Nevelés 11, 12, 20–21, 90, 98, 134
Női divat 48–49, 53–55
Női egyenjogúság 11, 12, 22, 23, 49–50, 53–54, 138

Nyilvános felolvasás 99

Olafja, olaj 66–67
Orvosok 16, 58–61, 84, 160, 181
Ostrom 180

Örökbefogadás 10

Parasztok 116
Pater familias 10, 12, 15–17, 23, 28, 82, 120, 129
Patrícusok 80–81–82–83, 109
Pax Romana 86, 150
Pénz 90, 135, 145–147, 152, 185
Peristylum 28, 31–32
Plebejusok 80–83, 109, 134
Polgárok 11, 18, 20, 23, 46, 48–49, 80–82, 85, 91, 124, 139, 172, 175
Praefectusok 81, 88
Prostituáltak 22, 24–25, 49, 77, 91, 122, 163

Rabszolgák 10–12, 17, 18–19, 22–23, 25, 47, 49–50, 52, 57–58, 74–76, 80–85, 89, 99, 102, 110–111, 121–123, 131, 134, 136, 138–139, 142–143, 161, 184
Rendőrség 40
Róma 19, 29, 38–40, 42–43

Ruha 15, 18, 20, 28, 46–51, 81, 83, 98, 120, 128, 152, 161–162, 173, 176
Ruhaanyag 46–49, 50–51, 81

Senatorok 49, 79, 80–81, 88–91, 109
Sport 20, 29, 56–57, 107

Szépség 23, 25, 48–49, 53–55
Szerencsejáték 106
Szexualitás 15, 22–25, 77
Színház 77, 105, 108–109
Szobrászat 28, 86, 102–103, 110, 129, 181, 185
Szónoklás 20–21, 98
Szőlő és bor 29, 72–73, 77, 136

Tánc 20, 77, 104–105, 110, 178
Társadalmi felemelkedés 80, 85, 89, 166, 175
Templom 42, 81, 120–121
Termékenységi 14–15, 28, 116
Thermák 20, 36, 43, 56–57, 107
Toga 18, 20, 28, 46–47, 81, 83, 98, 120, 128
Többnejűség 23
Traianus oszlopa 42
Turizmus 153, 160–161
Tűzoltók 40

Vadászat 107, 113

Válás 11
Vendégfogadás 163
Világítás 35, 40
Villa 29, 71, 81, 102
Vitorlások 144, 156–157, 182–183
Vivarium 29, 71
Vízvezeték 42–43, 56

Zene 20, 77, 97, 104–105, 110, 128, 178

Zsídók. Judaizmus 11, 91, 124–125

A KÉPEK FORRÁSA

8 és 9: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © Chuzeville/RMN.; 10: Rheinisches Landesmuseum, Trier. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 11: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © G. Dagli Orti.; 12: Sankt Martin, Greith. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 13: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 14 és 15: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Nimatallah/AGK.; 15: Villa Romana del Casale, Piazza Armerina. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 16 és 17: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 17: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © J. G. Berizzi/RMN.; 18 fent: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © J. G. Berizzi/RMN.; 18 lent: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © Araldo de Luca/Corbis.; 19: Kunsthistorisches Museum, Bécs. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 20: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Araldo de Luca/Corbis.; 20 és 21: Landesmuseum, Trier. Ph. © Coll. Archives Larbor.; 22 és 23: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 23 lent: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © Gérard Blot/RMN.; 24 fent: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © G. Tomisch/Coll. Archives Larbor.; 24 lent: Museu Arqueologia, Catalunya. Ph. © Archivo Iconografico, S.A./Corbis.; 25: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 26 és 27: Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 28: Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 29: Ph. © Araldo de Luca/Corbis.; 30: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Archivo Iconografico, S.A./Corbis.; 30 és 31: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 32 és 33: Ph. © Archivo Iconografico, S.A./Corbis.; 33: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. Nimatallah/AGK.; 34 és 35: Ph. © SCALA, Firenze.; 35: Museo Ostiense, Ostia. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 36 fent: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © ARCHIVES LARBOR.; 36 lent: Ph. © Erich Lessing/AGK.; 37: Ph. © Roger Wood/Corbis.; 38 és 39: Ph. © G. DAGLI ORTI.; 39 fent: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 39 lent: Ph. © Werner Forman/AGK.; 40: Ph. © Werner Forman/AGK.; 41: Metropolitan Museum of Art, New York. Coll. Archives Larbor.; 42 fent: Ph. © Andrew Brown.; Ecoscene/Corbis.; 42 lent és 43: Musei Vaticani, Róma. Ph. © Nimatallah/AGK.; 44 és 45: Galeria degli Uffizi, Firenze. Ph. © Nimatallah/AGK.; 46: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 47 fent: Régészeti Múzeum, Zadar. Archivio Iconografico, S.A./Corbis.; 47 lent: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © J. G. Berizzi/RMN.; 48: Landesmuseum für Kärnten, Klagenfurt. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 49: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © J. G. Berizzi/RMN.; 50: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 51: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Nimatallah/AGK.; 52 és 53: Rheinisches Landesmuseum, Trier. Ph. © Araldo de Luca/Corbis.; 53 fent jobbra: Museo Ostiense, Ostia. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 54 lent balra: Karthágói Múzeum. Ph. © Coll. Archives Larbor.; 54 fent középen: Museo Archeologico, Taranto. Ph. © Araldo de Luca/Corbis.; 55: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Nimatallah/AGK.; 56 lent és 57 lent: Villa Romana del Casale, Piazza Armerina, Szicília. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 56 fent: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © G. Blot/RMN.; 56 fent és 57 fent: G. DAGLI ORTI.; 58 és 59: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Nimatallah/AGK.; 59: British Museum, London. Ph. Eileen Tweedy © Archives Larbor.; 60: Ph. © Nimatallah/AGK.; 61 fent balra: Museo Nazionale, Ravenna. Ph. © Nimatallah/AGK.; 61 lent és fent jobbra: British Museum, London. © British Museum/ Archives Larbor.; 62 és 63: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 64 fent: Ph. © Archivo Iconografico, S.A./Corbis.; 64 és 65: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Nimatallah/AGK.; 66: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 66 és 67: Ph. © Archivo Iconografico, S.A./CORBIS.; 68 és 69: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © Archivio Iconografico S.A./Corbis.; 69 fent jobbra: Bardo Múzeum, Tunisz. © Archives Larbor.; 70: Musée de Sousse, Sousse © Archives Larbor.; 71: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 72 fent: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © G. Blot/RMN.; 72 lent: Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 73: Musée Archéologique, Dijon. Ph. Passet © Archives Larbor.; 74 lent és 75 lent: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © Gérard Blot/RMN.; 74 fent és 75 fent: Rheinisches Landesmuseum, Trier. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 76 fent: Bardo Múzeum, Tunisz. Ph. © Gilles Mermet/AGK.; 76 lent: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. G. Dagli Orti.; 77 fent: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 77 lent: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © Archives Nathan.; 78 és 79: Ph. G. Tomsich © Archives Larbor.; 80 fent és 81 fent: Museo Archeologico Nazionale, Aquileia. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 80 lent: Musei Capitolini, Róma. Ph. © Araldo de Luca/Corbis.; 82: Ph. © André Held.; 83: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 84: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane. Ph. © SCALA, Firenze.; 85: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © G. DAGLI ORTI.; 86 lent balra: Musei Capitolini, Róma. Ph. © Archivo Iconografico/Corbis.; 86 jobbra és 87: Musei Capitolini, Róma. Ph. © G. DAGLI ORTI.; 88 és 89: Museo Ostiense, Ostia. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 90 lent balra: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © Araldo de Luca/Corbis.; 90 fent jobbra és 91: Rheinisches Landesmuseum, Trier. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 92 lent: Musée de la civilisation gallo-romaine, Lyon. G. DAGLI ORTI.; 92 és 93: Museo Ostiense, Ostia. Ph. SCALA, Firenze.; 94 középen balra: Tuniszi Múzeum, El-Dzsem. Ph. © G. Dagli Orti.; 94 jobbra és 95: San Pietro, Grotte Vaticane, Róma. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 96 és 97: Ph. © Nimatallah/AGK.; 98 és 99: Museo Gregoriano Profano, Vatikán. Ph. © SCALA, Firenze.; 99: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. Tomsich © Archives Larbor.; 100: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © Gérard Blot/RMN.; 101 lent jobbra: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 101 fent balra: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © Archivo Iconografico, S.A./Corbis.; 102: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 103: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 104 balra: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 104 jobbra: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © H. Lewandowski/RMN.; 105: Museo Pio-Clementino, Vatikán. Ph. © SCALA, Firenze.; 106 fent: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 106 lent: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © Gérard Blot/RMN.; 107: Musée de l'Arles Antique, Arles. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 108: Musei Capitolini, Róma. Ph. © Nimatallah/AGK.; 109: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Nimatallah/AGK.; 110 és 111: Musée de la civilisation gallo-romaine, Lyon. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 112 középen balra: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © Hervé Lewandowski/RMN.; 112 fent jobbra: Ph. © Roger Wood/Corbis.; 113: Museo Archeologico, Taranto. Ph. © Archivo Iconografico, S.A./Corbis.; 114 és 115: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 116: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 117 fent: Musée de Sousse, Sousse. © Archives Larbor.; 117 lent: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © J. G. Berizzi/RMN.; 118 lent balra: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © J. Schormans/RMN.; 118 és 119: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 120 középen: Bibliothèque Nationale de France, Párizs. Ph. Coll. Archives Larbor.; 120 fent jobbra és 121: Antiquarium, Castellammare di Stabia. Ph. © G. DAGLI ORTI.; 122: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Werner Forman/AGK.; 123 lent: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Werner Forman/AGK.; 123 fent: Ph. © Erich Lessing/AGK.; 124: Forum Romanum, Róma. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 125 fent: Ph. © Pirozzi/AGK.; 125 lent: Museo Pio Cristiano, Vatikán. Ph. © SCALA, Firenze.; 126 és 127: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Nimatallah/AGK.; 127 jobbra: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © H. Lewandowski/RMN.; 128 fent balra: Musei Vaticani, Róma. Ph. © AGK.; 128 és 129: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 129 fent jobbra: Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 130 és 131: Vettiusok háza, Pompeji. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 132 lent balra: Archives Nathan.; 132 fent jobbra: Museo Ostiense, Ostia. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 133: Musée Archéologique, Sousse. Ph. © Gilles Mermet/AGK.; 134 és 135: Museo della Civiltà Romana, Róma. G. DAGLI ORTI.; 134 fent jobbra: Musée Départemental des Vosges, Epinal. Ph. J. Christian Voegtli © Archives Larbor.; 136: Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 137: Ph. © Roger Wood/Corbis.; 138: Museo Archeologico Nazionale, Aquileia. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 139: Musei Vaticani, Róma. Ph. © Nimatallah/AGK.; 140: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © Gérard Blot/RMN.; 141: Vettiusok háza, Pompeji. G. DAGLI ORTI.; 142: Ph. © SCALA, Firenze.; 143: Museo Ostiense, Ostia. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 144 fent jobbra: Musée du Louvre, Párizs. Coll. Archives Larbor.; 144 lent jobbra és 145: Biblioteca Vaticana. Ph. Biblioteca Vaticana © Archives Larbor.; 145 fent: Museo Ostiense, Ostia. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 146: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 147 balra: Nemzeti Múzeum, Belgrád. Ph. © SCALA, Firenze.; 147 jobbra: Palais de la Découverte, Párizs. Ph. Jeanbor © Archives Larbor.; 148 és 149: Villa Romana del Casale, Piazza Armerina. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 150 és 151: Ph. © Robert Estall/Corbis.; 151 középen: Ph. © Musée Municipal, Orange.; 152: Bibliothèque Nationale de France, Párizs. Ph. Coll. Archives Larbor.; 153: Ph. Rheinisches Landesmuseum © Archives Larbor.; 154 fent és 155: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Roger-Viollet.; 154 lent és 155: Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 156: Ny Carlsberg Glyptothek, Koppenhága. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 157: Museo Nazionale, Nápoly. Ph. © Mimmo Jodice/Corbis.; 158 fent balra: Römisches Museum, Augsburg. Ph. © AGK.; 158 lent jobbra: Ph. © Sandro Vannini/Corbis.; 158 jobbra és 159: Ph. © Erich Lessing/AGK.; 160: Villa Romana del Casale, Piazza Armerina. Ph. © G. DAGLI ORTI.; 161: Postmuseum, Berlin. Ph. © AGK.; 162 és 163 fent jobbra: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Werner Forman/AGK.; 163 lent balra: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © Araldo de Luca/Corbis.; 164 és 165: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © G. DAGLI ORTI.; 166 és 167: Nemzeti Múzeum, Bukarest. Ph. © AGK.; 168: Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 169: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © Archives Larbor.; 170 fent: Maria Saal, templom. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 170 lent: Nemzeti Múzeum, Bukarest. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 171: Nemzeti Múzeum, Bukarest. Ph. © G. DAGLI ORTI.; 172 fent: Musei Capitolini, Róma. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 172 lent és 173: Régészeti Múzeum, Isztambul. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 174 és 175: Ph. © Archivo Iconografico/Corbis.; 175 középen jobbra: Kunsthistorisches Museum, Bécs. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 176: Régészeti Múzeum, Isztambul. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 177 fent balra: Ph. © Kalkriese, Múzeum/AGK.; 177 középen: Museo Nazionale, Parma. Ph. © Nimatallah/AGK.; 177 lent: Nemzeti Múzeum, Bukarest. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 178 és 179: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © AGK.; 179 lent balra: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © AGK.; 180: Museo Nazionale Romano delle Terme Diocleziane, Róma. Ph. © Erich Lessing/AGK.; 181: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © AGK.; 182 fent: Museo della Civiltà Romana, Róma. Ph. © AGK.; 182 lent és 183: Musei Vaticani, Róma. Ph. © Archivo Iconografico, S.A./Corbis.; 184: Museo della Civiltà Romana. Ph. © A. Lorenzini/AGK.; 185: Musée du Louvre, Párizs. Ph. © RMN.

Hétköznapi élet a római császárok korában

Kik voltak a római *matronák*? Mekkora szabadságjogokkal rendelkeztek? Valóban barbár módon viselkedtek a gallok? Milyen sors várt a rabszolgákra a Római Birodalomban? A keresztények tényleg a törvényes rend megdöntésére törekedtek? Kiből lehetett gladiátor?

E kötet valóságos időutazás: elénk tárja, hogyan töltötték mindennapjaikat a római férfiak, nők, gyerekek, a polgárok és a plebejusok, a hivatalnokok és a rabszolgák. Róluk szól ez a színes stílusban megírt, érdekes összefoglalás, amelyet gazdag képanyag tesz plasztikussá és még élvezetesebbé.

A *Hétköznapi élet a római császárok korában* igyekszik bemutatni az antik Rómát, azt a képet, amely ma is bennünk él erről a különleges világról, a rómaiak habzsoló élet-szeretetéről, az egyszerre kegyetlen és megengedő világszemléletükről, az új iránt fogékony és a külső hatásokat befogadó gazdag kultúrájáról.

A kötet szerzője, Catherine Salles a nanterre-i (Párizs X.) egyetem tanára. Az antik Rómával foglalkozó számos könyve és tanulmánya jelent meg. A *Mindennapi történelem* című sorozat arra vállalkozik, hogy felelevenítse egykor volt emberek életét: mindennapjaikat, erkölcsüket és szokásaikat. Szerzői azt vallják ugyanis, hogy a kis történetek szerves részei a nagy történelemnek.

ISBN 978 963 13 5766 0

9 789631 357660

5990 Ft

E-mail: corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu